मराठी वाङ्मयकोश

खंड पहिला

मराठी ग्रंथकार

इ.स. १०५० - १८५७

संपादक

गं. दे. खानोलकर

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ, मुंबई

१९७७

मराठी वाङ्मयकोश

खंड पहिला

मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय – मराठी संशोधन मंडळ ह्यांच्या सहकार्याने

मराठी वाङ्मयकोश

खंड पहिला

मराठी ग्रंथकार : विभाग पहिला

[इ. स. १०५० – १८५७]

: संपादक :

गंगाधर देवराव खानोलकर

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ, मुंबई

१९७७

प्रकाशक :
महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ
५ वा मजला, मंत्रालय, मुंबई – ४०० ०३२

मुद्रक :
केशवराव चौधरी
निदेशक, आंतरभारती मुद्रणालय
४२, आंबेकर मार्ग, वडाळा, मुंबई – ४०० ०३१
अरुण नाईक
अक्षर प्रतिरूप प्रा. लि.
४२, आंबेकर मार्ग, वडाळा, मुंबई – ४०० ०३१

जुळणी व छपाई :
अक्षर प्रतिरूप प्रा. लि.

वेष्टन :
ग. आ. गांगल

प्रथम प्रकाशन : ऑगस्ट १९७७

किंमत पन्नास रुपये

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळाचा संकल्पित कार्यक्रम

महाराष्ट्र राज्याचे पहिले व माजी मुख्यमंत्री श्री यशवंतराव चव्हाण ह्यांनी महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेच्या वेळी राज्यकारभारासंबंधीची, मूलभूत धोरण सूचित करणारी काही सूत्रे सांगितली. त्या सूत्रांनुसार मराठी भाषा व साहित्य ह्यांच्या अभिवृद्ध्यर्थ महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळाची स्थापना दिनांक १९ नोव्हेंबर १९६० रोजी झाली. या मंडळाने प्रारंभीच खालील कार्यक्रम हाती घेतला असून तो कार्यान्वितही केला जात आहे. हा कार्यक्रम असा :

१ मराठीमध्ये *एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका*प्रमाणे सर्वसंग्राहक विश्वकोश संपादित करून प्रकाशित करणे. या विश्वकोशाचे *ब्रिटानिका*च्या आकाराचे प्रत्येकी १,००० पृष्ठांचे २० खंड (परिभाषासंग्रह धरून) संकल्पित केले आहेत.

२ अद्यावत उपलब्ध कागदपत्रांचा उपयोग करून अंदाजे प्रत्येकी ५०० पृष्ठांच्या ४ खंडांत महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे संपादन आणि प्रकाशन करणे.

३ मराठी बोलभाषांचा शास्त्रीय अभ्यास करून त्या बाबतीत माहिती प्रकाशित करणे.

४ अन्य भारतीय आणि प्रमुख परदेशी भाषांच्या अभ्यासाची साधने, द्वैभाषिक शब्दकोश, भाषाप्रवेश आणि साहित्यपरिचय या त्रिविध स्वरूपांत मराठी भाषिकांना उपलब्ध करून देणे.

५ मराठीत अन्य भाषांतील उत्कृष्ट ग्रंथांची भाषान्तरे प्रकाशित करून मराठी वाङ्मयाच्या समृद्धीस मदत करणे.

६ शास्त्रीय आणि तांत्रिक विषयांवर त्याचप्रमाणे सामाजिक शास्त्रे आणि मानव्यविद्या ह्या विषयांवर विचारपूर्ण पण सुटसुटीत ग्रंथांची निर्मिती करणे.

७ विद्वान लेखक व प्रतिष्ठित संशोधनसंस्था ह्यांचे लेखन वा संशोधन प्रकाशित करण्यासाठी अनुदान देणे.

प्रारंभी सुरू केलेल्या या कार्यक्रमाखेरीज साहित्य संस्कृति मंडळाने मराठी शब्दकोश, मराठी वाङ्मयकोश, ललित कला संशोधन इत्यादी नव्या कार्यक्रमांचीही आखणी करून कार्यवाही सुरू केली.

पु र स्का र

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळातर्फे मराठी वाङ्मयकोश चार खंडांमध्ये प्रकाशित व्हावयाचा आहे. त्यातील हा प्रथम खंड आहे. ह्या मंडळाच्या मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीच्या कार्यक्रमात जे अत्यंत मूलभूत प्रकल्प समाविष्ट केले आहेत त्यांपैकीच 'मराठी वाङ्मयकोश' हाही प्रकल्प आहे. मराठी विश्वकोश, आंतरभारती, शास्त्रीय आणि तांत्रिक विषयांवरील त्याचप्रमाणे सामाजिक शास्त्रे आणि मानव्यविद्या ह्यांसंबंधीच्या विषयांवरील ग्रंथ, अन्य भाषांतील उत्कृष्ट ग्रंथांची भाषान्तरे किंवा सारग्रंथ, मराठी शब्दकोश, ललितकलाविषयक संशोधनाचे निबंध, इत्यादी गोष्टींचा ह्या संकल्पित प्रकल्पांमध्ये समावेश आहे.

मराठी वाङ्मयकोशास मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीच्या दृष्टीने मूलभूत महत्त्व आहे. गेली आठशे ते नऊशे वर्षे मराठी साहित्याची निर्मिती होत आहे. ब्रिटिश राजाच्या स्थापनेच्या पूर्वी मराठी साहित्यातील उत्कृष्ट साहित्य प्रामुख्याने धार्मिक व आध्यात्मिक विषयांवर निर्माण झाले आहे. ब्रिटिश राज्य स्थापन झाल्याबरोबर धार्मिक व आध्यात्मिक विषयांबरोबरच ऐहिक मानवी जीवनाशी संबद्ध असलेले ऐहिक विषयांवरील साहित्य विस्तार पावू लागले. इंग्रजी शिक्षण घेतलेले उच्चविद्याविभूषित लोक पश्चिमी साहित्याच्या प्रभावाखाली आधुनिक पद्धतीचे ललित व वैचारिक साहित्य निर्माण करू लागले. ललित साहित्याचा वा वैचारिक साहित्याचा आशय व आकृतिबंध ब्रिटिशपूर्व साहित्यापेक्षा वेगळा बनला. ब्रिटिशपूर्व साहित्यात पद्यसाहित्याला प्राधान्य होते व गद्य साहित्य अगदी तुजबी होते. आधुनिक मराठी साहित्यातील कविता सोडल्यास बाकीचे बहुतेक साहित्य गद्यमय बनले. त्यामुळे विचार अभिव्यक्त करण्याचे मराठी भाषेचे सामर्थ्यही विकसित झाले. ह्याचे प्रत्यंतर जॉन स्टुअर्ट मिल, हर्बर्ट स्पेन्सर इत्यादिकांच्या ग्रंथांची भाषान्तरे वा अनुवाद ह्यांमध्ये आणि ***गीतारहस्य, नीतिशास्त्रप्रवेश*** इत्यादिकांमध्ये चांगल्या रीतीने मिळते. इतिहास, भूगोल, वैचारिक निबंध, वैज्ञानिक विषयांवरील पुस्तके, कविता, नाटके, कादंबऱ्या, लघुकथा इत्यादी विविध वाङ्मयशाखा गेल्या दीडशे वर्षांत निर्माण झाल्या आहेत. भाषाध्ययनाची व्याकरण, कोश, वाक्यमीमांसा इत्यादी साधने ब्रिटिशपूर्व काळात निर्माण झाली नव्हती तीही निर्माण झाली आहेत. त्याचप्रमाणे गेल्या दीडशे वर्षांत नियतकालिकांची निर्मितीही फार मोठ्या प्रमाणात झाली आहे.

ह्या सर्व प्राचीन व अर्वाचीन साहित्याचा सहायक संदर्भग्रंथ म्हणून हा 'मराठी वाङ्मयकोश' तयार होत आहे. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास लिहिण्याचे प्रयत्नही आतापर्यंत झाले आहेत. ब्रिटिशपूर्व मराठी वाङ्मयाचा इतिहास अनेकांनी लिहिला आहे. परंतु लहान, मध्यम किंवा मोठ्या अशा सर्वप्रकारच्या मराठी साहित्याची व साहित्यकारांची व्यवस्थित दखल घेऊन एकत्र नोंदी सापडतील आणि त्या त्या विषयाच्या, लेखनाच्या किंवा लेखकाच्या संबंधी व्यवस्थित निश्चित माहिती मिळेल असा हा पहिलाच प्रयत्न आहे आणि तो बऱ्याच प्रमाणात यशस्वी होत आहे. पहिल्या दोन खंडांचा विषय 'मराठी ग्रंथकार' हा आहे. तिसऱ्या खंडाचा विषय 'मराठी ग्रंथपरिचय' हा आहे; पण त्या खंडात महत्त्वाच्या निवडक ग्रंथांचाच परिचय करून दिला आहे. ज्या ग्रंथांचा परिचय तिसऱ्या खंडात होत नाही त्यांचा विस्तृत परिचय [उदा. नवरसनारायण, परशराम (शाहीर), बहिणाबाई], संक्षिप्त परिचय किंवा नामनिर्देश पहिल्या दोन खंडांमध्ये केलेला आहे.

प्रारंभीची काही वर्षे ह्या प्रकल्पाचे स्वरूप निश्चित व्हायला घालवावी लागली. मराठी वाङ्मयकोशाचे कार्यकारी संपादक व ह्या खंडाचे संपादक श्री गं. दे. खानोलकर हे मोठे साक्षेपी गृहस्थ आहेत. त्यांच्या मराठी वाङ्मयाच्या व्यासंगाचा व्याप एकाअर्थी अमाप आहे. ह्या प्रकल्पाच्या संदर्भात अनेक नामवंत साहित्यकार आले व सोडून गेले; मात्र श्री खानोलकर कायम स्थिरावले. अलीकडे मराठीचे प्रथितयश समीक्षक प्रा. वा. ल. कुळकर्णी, अध्यक्ष, मराठी वाङ्मयकोश संपादक मंडळ, ह्यांची शक्तीही ह्या कामाला उपलब्ध झाली आहे.

त्याचप्रमाणे प्रकल्पाच्या कार्यवाहीकरिता चोखंदळ साहित्यिक प्रा. म. वा. धोंड, संपादक, खंड ४, ह्यांचेही साहाय्य प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे हा प्रकल्प यशस्वी रीतीने पार पडेल अशी आशा आहे.

लक्ष्मणशास्त्री जोशी
अध्यक्ष
महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ

मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२
१ ऑगस्ट १९७७

प्रस्तावना

मराठी वाङ्मयकोश रचण्याचा विचार १९६८ साली मनात आला व त्याची योजना 'मराठी संशोधन मंडळा'चे त्यावेळचे संचालक डॉ. स. गं. मालशे व मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचे भूतपूर्व प्रमुख कार्यवाह श्री वा. वि. भट ह्यांच्याशी चर्चा करून आखण्यात आली. मुंबईतील काही प्रमुख साहित्यिकांच्या भेटीगाठी घेऊन 'कोशाचे उद्देश व स्वरूप' ह्याविषयी विचारविनिमय केला. त्यानंतर त्याचा मसुदा पक्का करून (हा प्रस्तुत खंडात पृ. ८ वर दिला आहे) मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या 'मराठी संशोधन मंडळा'स त्याने ही योजना स्वीकारून ती प्रत्यक्ष कार्यवाहीत आणावी असे सुचविण्यात आले. 'संशोधन मंडळा'ने ही सूचना मान्य केली. त्याने आपल्या कार्यकारी मंडळाची संमती घेऊन प्रा. रा. भि. जोशी, प्रा. वा. ल. कुळकर्णी, श्री गं. दे. खानोलकर व डॉ. स. गं. मालशे अशा चौघाजणांचे संपादकमंडळ नेमून १ ऑगस्ट १९६८ रोजी 'मंडळा'चे अध्यक्ष प्रा. अनंत काणेकर ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली मंडळाच्या सभासदांची सभा भरवून 'कोश'रचनेच्या कार्याचा मुहूर्त केला.

'कोश'रचनेच्या कार्याचा प्रारंभ प्रकटपणे १९६८ साली झाला असला तरी त्याची पूर्वतयारी तत्पूर्वी बरीच वर्षे चाललेली होती. 'कोशा'ला अनुदानरूपाने आर्थिक साहाय्य मिळावे ह्यासाठी संशोधन मंडळाच्या संचालकांनी महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळास दि. २० मार्च १९६८ रोजी जो विनंती-अर्ज धाडला, त्यात त्यांनी ह्याविषयी म्हटले आहे: "अशा स्वरूपाच्या वाङ्मयीन कोशाची रचना हाती घेण्यापूर्वी त्यात उपयोजावयाची परिभाषा व संज्ञा ह्यांची निश्चिती व्हावी लागते. साहित्यविषयक कल्पनांच्या व्याख्या तयार व्हाव्या लागतात. आमच्या संपादक मंडळापैकी एक श्री गं. दे. खानोलकर ह्यांनी गेली पंधरा वर्षे परिश्रम करून जवळ जवळ दहा ते बारा हजार वाङ्मयीन संज्ञांचा एक परिभाषा कोश आधीच पुरा केलेला आहे. मराठीतील साहित्यविचाराची परिभाषा बरीच समृद्ध आहे. यथार्थ व्यक्तीकरण, सहजगम्यता आणि श्रवणसुभगता ह्या कसोट्यांवर टिकण्याजोगा पूर्वपरंपरेतील ग्राह्यांश कायम ठेवून अडेल तेथे मराठीच्या सहजप्रकृतीशी जुळेल अशी नवी परिभाषाही घडविण्यात आलेली आहे. ह्या परिभाषेची सिद्धता करीत असतानाच श्री खानोलकर ह्यांस प्रस्तुत वाङ्मयकोशाची कल्पना सुचली आणि तदनुसार त्यांनी प्रस्तुत कोशात द्यावयाच्या नोंदींची बृहत्सूची तयार करण्याचे कार्यही गेली पाच-सहा वर्षे केलेले आहे. ह्या कोशाला पोषक आणि पूरक ठरणारे विविध ज्ञानशाखांतील संदर्भ आणि टिपणेही त्यांनी तयार केली आहेत. अशा रीतीने ह्या कोशाची उभारणी सुव्यवस्थित पायावर होण्यास लागणारी पूर्वतयारी जवळ जवळ पूर्ण झालेली असल्यामुळे ह्या ग्रंथसंपादनाचे कार्य हाती घेण्याची योजना 'मराठी संशोधन मंडळा'च्या वतीने आखण्यात आली आहे."

कोशकार्याला सुरुवात होऊन एक वर्ष लोटल्यावर साहित्य संस्कृति मंडळाने त्याची पाहणी करून त्याला दि. ९ ऑक्टोबर १९६९ रोजी मान्यता दिली व अनुदानाचीही व्यवस्था केली. तेव्हापासून, कोशरचनेचे कार्य हे साहित्य संस्कृति मंडळाचेच आहे असे ठरवून व त्याची सर्व प्रकारची जबाबदारी तर्कतीर्थ श्री लक्ष्मणशास्त्री जोशी ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली एक वाङ्मयकोश समिती नेमून साहित्य संस्कृति मंडळाने आपल्याकडे घेतली. त्यापुढे, मराठी संशोधन मंडळाने 'साहित्य संस्कृति मंडळा'च्या वतीने, नियोजित वाङ्मयकोश समितीच्या मार्गदर्शनानुसार, कोश-रचनेचे कार्य चालवावे असा आदेश दिला.

'साहित्य संस्कृति मंडळा'ने नियुक्त केलेली 'वाङ्मयकोश समिती' अस्तित्वात आल्यावर कोशरचनेचा पुन्हा एकदा तपशीलवार विचार करण्यात आला व त्याचे उद्देश व त्याचे स्वरूप (पृ. ८ वर दिल्याप्रमाणे) निश्चित करण्यात आले.

'मराठी वाङ्मयकोश' हा चार खंडांत (एकूण पृष्ठे २५००) प्रसिद्ध व्हावयाचा असून त्याचा प्रथम खंड आज प्रसिद्ध होत आहे. ह्या खंडात इ. स. १०५०–१८५७ ह्या काळात होऊन गेलेल्या मराठी ग्रंथकारांचा व त्यांच्या वाङ्मयीन कार्याचा परिचय करून देण्यात आला आहे. ग्रंथकाराच्या वैयक्तिक जीवनपरिचयापेक्षा त्याच्या वाङ्मयीन जीवनाचा व कार्याचा परिचय करून देण्याकडे त्यात अधिक लक्ष पुरविले आहे.

प्रस्तावना

मराठी भाषेतील ग्रंथलेखनाचा प्रारंभ बाराव्या शतकातील मुकुंदराजांपासून झाला असे आतापर्यंत मानण्यात येत असे. परंतु, त्यांच्याहीपूर्वी, अकराव्या शतकात, श्रीपतिभट्ट ह्यांचा *ज्योतिषरत्नमाला* हा ग्रंथ (इ. स. १०५०) मराठीत अनुवादरूपाने प्रसिद्ध झाल्याचे आढळते. ते लक्षात घेऊन इ. स. १०५० हे मराठी ग्रंथलेखनाचे प्रारंभवर्ष असे आम्ही मानले आहे. १८५७ हे वर्ष, युरोपीय विद्यापीठांचा आदर्श पुढे ठेवून, महाराष्ट्रात उच्च विद्येच्या शिक्षण-प्रसारासाठी निघालेल्या मुंबई विद्यापीठाच्या स्थापनेचे आहे. ह्या विद्यापीठातून शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेल्या मंडळीकडून त्यानंतर जे ग्रंथलेखन झाले, ते स्वरूप, आशय, अभिव्यक्ती व घाट ह्या दृष्टीने, अगदी वेगळ्या स्वरूपाचे होत राहिले. पाश्चात्त्य वाङ्मयाचा फार मोठा प्रभाव त्याच्यावर पडलेला आढळतो. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेऊन प्रस्तुत पहिला खंड इ. स. १८५७ पर्यंतच पूर्ण करण्यात आला आहे. त्यानंतरच्या (इ. स. १८५८–१९७५) काळातील ग्रंथकारांविषयीचा मजकूर दुसऱ्या खंडात येईल.

प्रस्तुत खंडाचे बव्हंश लेखन संपादक व त्यांचे दोन साहाय्यक ह्यांनी केलेले आहे. ह्यांतील ३५ नोंदी बाहेरच्या १२ लेखकांकडून लिहून घेतल्या आहेत. कार्यालयात नोंदी लिहिल्या जात असता तज्ज्ञांकडून ज्या तपासून घेणे आवश्यक वाटे त्या तपासून घेतल्या जात व सुचविले गेलेले फेरफार विचारात घेऊन त्यांचे पुनर्लेखन केले जाई. कोशाचे संपूर्ण हस्तलिखित तयार झाल्यावर तेही कोशसमितीच्या आदेशानुसार प्रा. रमेश तेंडूलकर, प्रा. वसंत दावतर, प्रा. सु. आ. गावस्कर अशा तीन समीक्षकांकडून बारकाईने समीक्षित करून घेतले व त्यांनी सुचविलेल्या अनेक महत्त्वाच्या सुधारणांचा स्वीकार करून त्याचे पुनर्लेखन केले. प्रारंभीचे वेगवेगळ्या नोंदींचे तज्ज्ञ तपासनीस (ह्यांची नावे अन्यत्र दिली आहेत) व हे तीन खास समीक्षक ह्यांचे उपर्युल्लिखित साहाय्य निःसंशय मोलाचे आहे. ह्या विद्वान मंडळीने आपल्या व्यासंगाचा व अनुभवाचा लाभ कोशाला करून दिला ह्याबद्दल त्यांचे जेवढे आभार मानावे तेवढे थोडेच. त्यांच्याप्रमाणेच वाङ्मयकोश समितीच्या सभासदांनी वेळोवेळी चर्चेच्या द्वारा बहुमोल असे जे मार्गदर्शन केले त्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे. ह्या सर्व मंडळीप्रमाणेच मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय व मराठी संशोधन मंडळ ह्या दोन संस्थांनी त्यांच्या प्रचंड ग्रंथसंग्रहाचा जो मुक्तपणे वापर करू दिला, त्याचप्रमाणे कोशकार्यालयासाठी सर्व सोयींनी युक्त अशा जागेची जी आपलेपणाने व्यवस्था केली, त्याबद्दल संपादक त्यांचाही नेहमीच ऋणी राहील.

गं. दे. खानोलकर
संपादक

वाङ्मयकोश कार्यालय, मुंबई ४०० ०१४
१ ऑगस्ट १९७७

मराठी वाङ्मयकोश : उद्देश व स्वरूप

मराठीमध्यें संदर्भ-साहित्याची विपुलता नसली तरी विविधता आहे; आणि संदर्भ-साहित्य-निर्मितीचा महाराष्ट्राचा इतिहास अभिमानास्पद आहे. महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश, मराठी ग्रंथ-सूची, मराठी व्युत्पत्तिकोश, मराठी शब्दकोश, मराठी वाक्संप्रदायकोश, भारतवर्षीय चरित्रकोश, भारतीय संस्कृति-कोश, ज्ञानेश्वरीचे शब्दकोश, अर्वाचीन मराठी वाङ्मय-सेवक, मराठी नियतकालिकांची सूची, मराठी लेखकांसंबंधीची सूची, मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश, शास्त्रीय परिभाषा कोश, वैज्ञानिक पारिभाषिक संज्ञाकोश, स्थापत्य शिल्पकोश इत्यादी विविध संदर्भ-साहित्य मराठीत उपलब्ध आहे. ह्यात आणखी कितीतरी भर पडायला हवी आहे. पण जे आहे त्यामुळेही वाचकांची आणि अभ्यासकांची पुष्कळच सोय झालेली आहे ह्यात शंका नाही. अलिकडेच महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळाने विश्वकोश तयार करण्याचे काम हाती घेतले आहे. पण केवळ वाङ्मयाच्या अभ्यासकाला, अध्यापकाला आणि वाङ्मयासंबंधी जिज्ञासा असणाऱ्याला, वाङ्मय-विषयक अशी सर्व प्रकारची माहिती ज्यात मिळू शकेल असा कोश मराठीत नाही, ही फार मोठी उणीव आहे.

राज्यांची भाषावार पुनर्रचना झाल्यानंतर प्रादेशिक भाषांचे महत्त्व झपाट्याने वाढत चालले आहे. राज्य-कारभाराच्या सर्व क्षेत्रांत आणि सर्व पातळ्यांवर हळूहळू मराठीचा वापर होऊ लागला आहे. गेल्या दहा-पंधरा वर्षांत महाराष्ट्रात महाविद्यालयांची आणि विद्यापीठांची संख्या पुष्कळच वाढली आहे. विद्यापीठांतल्या शिक्षणाचे माध्यम म्हणून मराठीचा वापर वाढत्या प्रमाणात होऊ लागला आहे. काही विद्यापीठे खाजगी रीतीने अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना आपल्या परीक्षांना बसू देतात. काही साहित्य-संस्थांच्या साहित्यविषयक परीक्षा आहेत. त्यांना बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांचीही संख्या वाढली आहे आणि वाढत आहे; ह्यातला बराच मोठा वाचकवर्ग मराठी वाङ्मयाचा विद्यार्थी नाही, पण वाचक आहे. अशी परिस्थिती असल्यामुळे मराठी वाङ्मयाविषयी त्याचप्रमाणे साहित्यशास्त्र, साहित्यविषयक संज्ञा व समीक्षा ह्यांच्या संदर्भातील माहिती ज्यात मिळू शकेल अशा एखाद्या कोशाची आवश्यकता तीव्रतेने जाणवू लागली आहे. वाचकांची, जिज्ञासूंची, आणि अभ्यासकांची ही गरज भागवावयाची ह्या उद्देशाने प्रस्तुत 'वाङ्मयकोश' रचावयास घेतला आहे. प्रस्तुत वाङ्मयकोशाची खालीलप्रमाणे चार खंडांत विभागणी केली आहे :

	पृष्ठे
खंड पहिला : मराठी ग्रंथकार : विभाग पहिला : इ. स. १०५०--१८५७	५००
खंड दुसरा : मराठी ग्रंथकार : विभाग दुसरा : इ. स. १८५८--१९७५	७५०
खंड तिसरा : मराठी ग्रंथपरिचय	७५०
खंड चौथा : साहित्य-समीक्षा	५००
	एकूण २५००

वाङ्मयकोशाचे स्वरूप सामान्यतः इंग्रजी भाषेतील ***द ऑक्सफर्ड कंपॅनियन टु इंग्लिश लिटरेचर, ए डिक्शनरी ऑफ लिटरेचर इन द इंग्लिश लँग्वेज, एन्सायक्लोपीडिआ ऑफ पोएट्री अँड पोएटिक्स, डिक्शनरी ऑफ वर्ल्ड लिटररी टर्म्स, एव्हरीमॅन्स डिक्शनरी ऑफ लिटररी बायॉग्रफी*** ह्या संदर्भग्रंथांसारखे आहे. हे सर्व संदर्भग्रंथ जरी वाङ्मयविषयक असले, तरी त्यांतील प्रत्येकाला स्वतःचे असे काही वैशिष्ट्य राखण्याचे धोरण असल्यामुळे, साहजिकच त्यांतील विषयांच्या निवडीला मर्यादा पडलेल्या आहेत. आम्ही रचावयास घेतलेल्या 'वाङ्मयकोशा'लाही त्यांच्याप्रमाणेच ग्रंथकार, ग्रंथपरिचय, साहित्य आणि समीक्षा एवढ्यापुरतेच विवेचनाचे क्षेत्र मर्यादित करून घ्यावे लागले आहे.

'वाङ्मयकोशा'ला उत्कृष्ट प्रमाणग्रंथाचा दर्जा प्राप्त व्हावा अशी संयोजकांची मनीषा आहे. ती पूर्ण व्हावयाची तर त्यासाठी महाराष्ट्रातील विद्वानांचे व व्यासंगी वाङ्मयाभ्यासकांचे सहकार्य अत्यावश्यक आहे. तसे ते मिळालेही आहे. आपापल्या विषयात पारंगत अशा २०० हून अधिक लेखकांचे लेखनसाहाय्य 'कोशा'ला लाभले आहे.

'कोशा'त ज्या नोंदी आल्या आहेत त्यांमागील धोरण कोणते आहे ते येथे खंडानुक्रमे स्पष्ट करतो. :

खंड पहिला : ह्यात इ. स. १८५७ पर्यंतच्या सर्व ज्ञात लेखकांचा समावेश करण्यात आला आहे. कालमर्यादेचे अखेरचे वर्ष १८५७ हे ठरविण्याचे कारण, त्या वर्षी मुंबई विद्यापीठाची स्थापना झाली आणि त्यानंतर नवशिक्षित लेखकांची पिढी उदयास येऊ लागून साहित्यास नवे वळण लागले. ह्यांपैकी अनेकांची नावापलिकडे माहिती मिळत नाही; कित्येकांची रचना विपुल प्रमाणात झालेली असली तरी चरित्रविषयक माहिती फारशी आढळत नाही; फारच थोड्यांची समग्र रचना उपलब्ध आहे; आणि उपलब्ध रचनेत शंकास्पद रचना नाही असे नाही. अशा परिस्थितीत, जितका शोध करता येणे शक्य आहे तितका करून जेवढी माहिती देता येईल तेवढी द्यावयाची, कोणाही ज्ञात रचनाकाराचे नाव

गाळावयाचे नाही, असे ठरविले आहे. ह्या माहितीत वाङ्मयसंशोधकांकडून, अधिक शोध होऊन, पुढील काळात, विपुल भर पडावी अशी आमची अपेक्षा आहे.

खंड दुसरा : प्रस्तुत खंडात इ. स. १८५८–१९७५ ह्या काळातील सर्वच ग्रंथकारांचा समावेश न करता, वाङ्मयाच्या भिन्न भिन्न शाखांतील निवडक ग्रंथकारांचा समावेश केला आहे. ही निवड सामान्यतः प्रातिनिधिक स्वरूप लक्षात घेऊन, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक व वैचारिक महत्त्वाच्या दृष्टीने निरखून व वाङ्मयीन वैशिष्ट्य लक्षात घेऊन केलेली आहे.

वरीलपैकी पहिल्या खंडातील नोंदींखाली **'रचना'**, **'चरित्र, चर्चा, अभ्यास'** ह्या शीर्षकांखाली विस्तृत सूचना दिल्या आहेत. एका ग्रंथकाराचा स्वतंत्र अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासकांस, त्याचप्रमाणे वाङ्मयेतिहासकारांस, साधनसाहित्याचे दिग्दर्शन घडविण्याच्या बाबतीत त्या उपयुक्त ठराव्या अशी अपेक्षा आहे. दुसऱ्या खंडात अर्वाचीन काळातील ग्रंथकारांच्या ग्रंथांच्या सूच्या स्वतंत्रपणे प्रकाशित झालेल्या असल्याने, प्रत्येक ग्रंथकाराच्या ग्रंथांची संपूर्ण यादी न देता त्याच्या वाङ्मयाच्या आलोचनाच्या ओघात त्याच्या निवडक ग्रंथांचाच फक्त उल्लेख केला असून, नोंदीच्या शेवटी 'चरित्र, चर्चा, अभ्यास' ह्या शीर्षकाखाली अभ्यासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरावे असे निवडक संदर्भ दिले आहेत.

खंड तिसरा : गेल्या आठशे वर्षांत मराठी भाषेत जे वाङ्मय निर्माण झाले त्यातील प्रातिनिधिक त्याचप्रमाणे साहित्येतिहासाच्या, साहित्यकलेच्या व विचारेतिहासाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या निवडक ग्रंथांचा ह्या खंडात परिचय करून देण्यात आला आहे.

खंड चौथा : मराठी वाचकाला साहित्यशास्त्र व समीक्षा ह्या विषयांवरील लेखन वाचताना ज्या संज्ञाविषयक शंका येतील त्यांचे समाधान करण्याचा प्रयत्न ह्या खंडात केला जाईल. मराठीत ह्या विषयांवरील लेखन मुख्यतः इंग्रजीतील व संस्कृतातील साहित्यशास्त्र व समीक्षा ह्यांसंबंधीच्या ग्रंथांच्या आधारे होत असते. ह्या भाषांतील साहित्यसमीक्षेसंबंधीच्या ज्या संकल्पना व संज्ञा मराठीत आल्या आहेत किंवा येणे इष्ट आहे त्यांचाच समावेश ह्या खंडात होईल. इंग्रजी व संस्कृत साहित्य-समीक्षेचा संपूर्ण परिचय करून देण्याचे आमचे धोरण नाही. ह्याव्यतिरिक्त मराठीत साहित्य-समीक्षा ह्या विषयी स्वतंत्र असे जे थोडेफार लेखन झाले आहे त्यांतील काही संज्ञांवरूनही काही नोंदी येतील. उदा., केळकरांची 'सविकल्प समाधी', मर्ढेकरांची 'भावनानिष्ठ समतानता' इत्यादी.

सामान्यतः ह्या खंडात पुढील गोष्टी येतील :

१. वाङ्मयप्रकार (प्राचीन व अर्वाचीन मराठी साहित्यातील).
२. समीक्षापद्धती.
३. वाद / मुव्हमेंट्स (उदा., रोमॅण्टिसिझम, क्लासिसिझम).
४. संप्रदाय / पंथ (उदा., वारकरी, महानुभाव).
५. इंग्रजी साहित्यशास्त्रातील संकल्पना व संज्ञा (उदा., कॅथार्सिस, स्टाइल).
६. संस्कृत साहित्यशास्त्रातील संकल्पना व संज्ञा (उदा., रस, ध्वनी).
७. साहित्यक्षेत्रातील तात्त्विक वाद (उदा., कला व नीती).
८. अलंकार.
९. काव्यदोष.
१०. मराठी छंद (काही विशेष प्रकार; उदा., दिंडी, साकी).

मराठी वाङ्मयकोशाचे खंडशः संपादक खालीलप्रमाणे :

खंड पहिला :	गं. दे. खानोलकर
खंड दुसरा :	गं. दे. खानोलकर वा. ल. कुळकर्णी
खंड तिसरा :	गं. दे. खानोलकर वा. ल. कुळकर्णी
खंड चौथा :	वा. ल. कुळकर्णी म. वा. धोंड

गं. दे. खानोलकर
कार्यकारी संपादक

खंड पहिला : रचनापद्धती व वैशिष्ट्ये

१. **कोशातील नोंदी :** अकारविल्हेप्रमाणे ह्या नोंदी दिलेल्या आहेत. हा क्रम 'दाते ग्रंथसूची'ला अनुसरून घेतला आहे. (ह्यामध्ये अनुस्वाराचे स्वतंत्र अस्तित्व लक्षात घेतलेले नाही. उदा., अनुचर, अंबाबाई, अंबी, अंबुदास, अब्दुल, अभयकीर्ती इ.)

२. **नोंदींची शीर्षके :** ही शक्यतो मुळाप्रमाणेच ठेवलेली आहेत. ज्या नावाने ग्रंथकार प्रसिद्ध आहे तेच नाव नोंदीचे शीर्षक म्हणून घेतले आहे (उदा., तुकाराम, ज्ञानदेव, अखंडदास, विठाबाई, व्यंकट कवि इ.). काही नोंदींची शीर्षके ही त्या त्या व्यक्तींची संपूर्ण नावे आहेत. नोंदीचा प्रारंभ उपनावाने न करता ग्रंथकाराच्या पहिल्याच नावाने केला आहे (उदा., बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर, सरफोजी भोसले, सी. जी. बार्थ, आनंदमूर्ति ब्रह्मनाळकर). उपनावाने आरंभ होणारी नावे पोकळ शून्याच्या नोंदी म्हणून अकारविल्हे क्रमाप्रमाणे त्या त्या ठिकाणी आलेली आहेत (उदा., ० जांभेकर, बाळ गंगाधरशास्त्री – पहा बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर).

३. **नोंदींची संख्या :** ह्या खंडात मूळ नोंदी २७५० आलेल्या आहेत. अगदी लहानसान लेखकांपासून (उदा., एखादेच पद, पोवाडा, किंवा आरती रचणारा) ते विपुल ग्रंथरचना करणाऱ्या ग्रंथकारांपर्यंत (उदा., शिवरामस्वामी कल्याणीकर, वामन पंडित इ.) सर्वांचा समावेश करावयाचा असे धोरण ठेवलेले आहे. वाङ्मयेतिहासाचे सर्व ग्रंथ, मुद्रित व अमुद्रित साहित्याची नोंद करणाऱ्या सर्व सूच्या, नवी-जुनी नियतकालिके व ह्या कालखंडातील ग्रंथकारांचा व त्यांच्या वाङ्मयाचा विचार करणारे उपलब्ध असलेले ग्रंथ, ह्यांतील संदर्भांवरून ग्रंथकारांच्या नोंदी तयार करण्यात आल्या आहेत.

४. **नोंदींचे स्वरूप :** नोंदीचे शीर्षक हे त्या ग्रंथकाराचे अधिक प्रचारात असलेले नाव, त्यापुढे त्याची उपलब्ध होणारी इतर टोपणनावे, जन्मकाळ, समाधिकाळ (अगोदर शक व नंतर इ. स.) देऊन नंतर ग्रंथकार कोण आहे (कवी, टीकाकार, पदकार इ.) ते दर्शविले आहे. ग्रंथकाराचा जन्मशक किंवा समाधिशक निर्देशित करताना पौष, माघ, फाल्गुन ह्या महिन्यांतील तिथी जेव्हा येते तेव्हा शकावरून सन निश्चित करताना शकात ७८ न मिळविता पौष महिन्यात नव्या इंग्रजी वर्षाची सुरुवात झाल्यावर ७९ मिळवावे लागतात.

ह्यानंतर चरित्रविषयक माहिती येते. तिचा क्रम पुढीलप्रमाणे आहे- जन्मस्थळ, वंशविषयक माहिती, व्यक्तिजीवन, कौटुंबिक जीवन, व्यवसाय, संप्रदाय, गुरुपरंपरा (फार दीर्घ असल्यास फक्त महत्त्वाच्या व्यक्तींचा किंवा ग्रंथकारापूर्वीच्या चार पिढ्यांचा निर्देश करण्याची पद्धती ठेवली आहे), समाधिशक व समाधिस्थळ.

ग्रंथसंपदेची माहिती देताना लेखकाच्या ग्रंथांची नावे, रचनाकाळ, ग्रंथसंख्या व ग्रंथांचे स्वरूप (विषय, आशय, अभिव्यक्ती ह्या दृष्टीने) ह्या गोष्टी वर्णिल्या आहेत. ग्रंथरचनेची प्रेरणा, प्रयोजन (शक्यतो ग्रंथकाराच्याच वचनाधारे), त्या विशिष्ट कालखंडाचा त्याच्या साहित्यावरील प्रभाव, पूर्वकालीन, समकालीन व उत्तरकालीन ग्रंथकारांच्या साहित्याशी असलेला लेखकाचा संबंध, हेही मुद्दे विचारात घेतले आहेत. त्याचप्रमाणे ग्रंथकाराचे काही वेगळेपण असल्यास ते लक्षात घेऊन त्याच्या प्रभावी प्रतिभेने साहित्याला काही नवीन वळण लावले आहे का ह्याचाही विचार केला आहे.

वाङ्मयाच्या अभ्यासकांकडून व संशोधकांकडून ग्रंथकाराच्या वाङ्मयाचा जो परामर्श घेण्यात आला त्यातील महत्त्वाचा विचार आणि वादस्थळे थोडक्यात निर्देशित केली आहेत. विवेचनाच्या ओघात ग्रंथकाराच्या साहित्याच्या गुणदोषांचे दिग्दर्शन येते. अखेरीस लेखकाचे जीवितकार्य व तदनुषंगिक साहित्य ह्याविषयी मूल्यमापनात्मक विचार थोडक्यात मांडून नोंदीची समाप्ती करण्यात आली आहे. तिसऱ्या खंडात परिचय करून दिल्या जाणाऱ्या ग्रंथांचा निर्देश नोंदीत ग्रंथकाराची माहिती देताना अवश्य तेथे केला आहे.

५. **रचना व चरित्र, चर्चा, अभ्यास :** ही प्रथम खंडातील नोंदींच्या अखेरीस येणारी सदरे प्राचीन साहित्याचा विचार करताना महत्त्वाची ठरतात.

(१) *रचना :* ह्या सदरात मुद्रित, अमुद्रित व शंकास्पद असे तीन भाग पाडलेले आहेत. ग्रंथकाराची ज्ञात असलेली शक्यतो सर्व रचना (ग्रंथ वा स्फुट) कसून शोध घेऊन नोंदण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. मुद्रित ग्रंथांची – संपादन, रचना-स्थळ, रचना-काळ, प्रकाशन-स्थळ, प्रकाशन-काळ इ. – माहिती व हस्तलिखित ग्रंथांचे प्राप्तिस्थळ ह्यांचा आवर्जून उल्लेख केला आहे.

(२) *चरित्र, चर्चा, अभ्यास :* लेखकाविषयी सर्व तऱ्हेची माहिती देणाऱ्या व अभ्यासकांच्या दृष्टीने उपयुक्त व अत्यंत महत्त्वाच्या अशा संदर्भग्रंथांची किंवा लेखांची सूची त्या त्या लेखकांच्या उपनावांच्या आद्याक्षरानुसार दिलेली आहे.

६. **संक्षेप :** नोंदीच्या पोटात तसेच *रचना* व *चरित्र, चर्चा, अभ्यास* ह्या ठिकाणी जे संक्षेप योजलेले आहेत (उदा., मआ. = मराठी आरती किंवा प्रामजैसा. = प्राचीन मराठी जैन साहित्य इ.) त्या सर्व संक्षेपांची स्पष्टीकरणात्मक यादी कोशाच्या प्रारंभी जोडण्यात आलेली आहे.

७. **शुद्धलेखन :** नोंदींचे लेखन शुद्धलेखनाच्या नवीन नियमांनुसार केलेले आहे. पण ग्रंथकारांची नावे, ग्रंथांची नावे, *रचना* व *चरित्र, चर्चा, अभ्यास* ह्या सदरांतील ग्रंथांची वा लेखांची शीर्षके आणि नोंदींच्या पोटात येणारी अवतरणे ह्या ठिकाणी शुद्धलेखन जसे मुळात आढळते तसेच ठेवलेले आहे.

८. **चिन्हे :** पोकळ शून्य (०) व बाण (➪) अशी दोनच चिन्हे कोशात वापरली आहेत. एकाच ग्रंथकाराची जेव्हा एकापेक्षा अधिक टोपणनावे आढळतात तेव्हा मुख्य नोंदीपुढे ह्या सर्व टोपणनावांचा निर्देश त्यांच्या मागे पोकळ शून्य दाखवून केलेला आहे. इतरत्र अकारविल्हेप्रमाणे जेथे जेथे ही नावे येतात त्या त्या ठिकाणी ह्या नावांमागे पोकळ शून्य जोडून नंतर मुख्य नोंदीचा निर्देश केलेला आहे (उदा., ० **आणोबास** – पहा : **आनेराज व्यास;** किंवा ० **अचळ सिवबास** – पहा **गुर्जर शिवव्यास** इ.) ज्ञानदेवांच्या नावावर मोडणाऱ्या शंकास्पद ग्रंथांच्या सूचीत मूळ ग्रंथ एकच पण नावे अनेक अशी स्थिती असलेल्या ग्रंथांच्या नावामागे ० चिन्हाचा उपयोग केला आहे. (उदा., **लेखणी** / ० कल्याणपत्र / ० कल्याणपत्रिका / ० लेखन / ० लिखित; ० कल्याणपत्रिका – पहा : लेखणी.)

ह्याच वाङ्मयकोशाच्या दुसऱ्या, तिसऱ्या किंवा चौथ्या खंडांतील विशिष्ट नोंदीचा पहिल्या खंडाशी असलेला संबंध स्पष्ट करण्यासाठी बाणचिन्ह (➪) उपयोगात आणले आहे. पहिल्या खंडातील ग्रंथकारांच्या महत्त्वाच्या अशा काही ग्रंथांचा तिसऱ्या खंडात विस्तृत परिचय करून दिला जाणार आहे. त्यामुळे अशा ग्रंथांवर प्रथम खंडातील नोंदीमध्ये थोडक्यात विवेचन करून, नोंदीच्या पोटात त्या ग्रंथापुढे किंवा तत्संबंधी विवेचन पूर्ण झाल्यानंतर [➪३] हा कंस टाकलेला असतो. त्याचा अर्थ 'ह्या ग्रंथाचा विस्तृत परिचय खंड ३ मध्ये पाहावा' असा आहे.

९. **परिशिष्टे :** ह्या खंडास 'पंथप्रवर्तक व इतर काही व्यक्ती' आणि 'अनाम' अशी दोन परिशिष्टे जोडली आहेत.

पंथप्रवर्तक व इतर काही व्यक्ती : काही पंथप्रवर्तकांच्या हातून ग्रंथरचना झालेली नाही. असे असूनही त्यांचा प्रभावी तत्त्वविचार, त्यांचे व्यक्तिमत्त्व व जीवितकार्य ह्यामुळे अनेक ग्रंथकारांना स्फूर्ती आणि प्रेरणा लाभली. अशा ग्रंथकारांच्या कृतींचा विचार करताना त्यांना स्फूर्ती देणाऱ्या, त्यांच्या विचारांवर प्रभाव पाडणाऱ्या ह्या व्यक्तींचा व त्यांच्या तत्त्वसरणीचा परिचय असणे अत्यंत आवश्यक आहे. उदा., **चक्रधर** (महानुभाव पंथाचे संस्थापक), नागदेवाचार्य (महानुभाव पंथाचे आद्याचार्य), वडवाळसिद्ध नागनाथ (नागेशसंप्रदायाचे प्रवर्तक) इ. पंथप्रवर्तक वगळता इतरही काही महत्त्वाच्या व्यक्ती शिल्लक राहतात. उदा., चांदबोधले, शहादत्त अलमा प्रभु, चिदंबर दीक्षित इ. ह्यांची ग्रंथरचना उपलब्ध नसल्याने ह्यांचा परिचय मुख्य ग्रंथात करून देता आलेला नाही. अशांचा परिचय स्वतंत्रपणे परिशिष्टात करून दिला आहे.

अनाम : जिचा कर्ता ज्ञात नाही अशी रचना जुन्या मराठी वाङ्मयात बरीच आढळते. ग्रंथसूच्यांतून वा इतरत्र उपलब्ध झालेल्या अनाम ग्रंथकारांच्या विविध विषयांवरील ग्रंथांची व स्फुटांची नोंद करून त्यांची एक यादी स्वतंत्र प्रस्तुत खंडाच्या अखेरीस अभ्यासकांकरिता दिली आहे.

१०. **कोशसंहिता शुद्धी :** कोशात काही मुद्रण-दोष राहिले आहेत. (१) अनवधानाने काही पोकळ शून्याच्या नोंदी नमूद करण्याचे राहून गेले आहे. काही वेळा पोकळ शून्ये जेथे नकोत तेथे पडली आहेत, तर काही ठिकाणी जेथे हवी तेथें पडलेली नाहीत. (२) एक-दोन स्थळी काही मजकूर गळला आहे. (३) क्वचित अकारीचा क्रम चुकला आहे. (४) 'एल्हणसुत' व 'येल्हणसुत मंडळीक' ह्या दोन नोंदी एकाच व्यक्तीविषयी आहेत. अनवधानाने त्या भिन्न आहेत असे दर्शविले गेले आहे. ह्या दोन नोंदींखाली आलेला मजकूर थोड्याफार फरकाने एकच आहे. ह्या ज्या काही उणीवा दृष्टोत्पत्तीस आल्या त्या दाखविणारे **शुद्धिपत्र** कोशाच्या अखेरीस जोडले आहे. त्यात दर्शविलेल्या सर्व सुधारणा कृपया करून घ्याव्या.

संपादक

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ

अध्यक्ष

तर्कतीर्थ श्री लक्ष्मणशास्त्री जोशी, वाई

सदस्य – आजी [१–६–७७ – ३०–५–८०]

श्री गो. वा. बेडेकर, मुंबई
प्रा. अ. भि. शहा, पुणे
प्रा. अनंत काणेकर, मुंबई
श्री ग. दि. माडगूळकर, पुणे
प्रा. मे. पुं. रेगे, मुंबई
प्रा. देवदत्त अ. दाभोलकर, पुणे
श्री देवीसिंग चौहान, उस्मानाबाद
डॉ. सरोजिनी बाबर, पुणे
श्री दे. य. गोहोकर, नागपूर
डॉ. चित्रा नाईक, पुणे
डॉ. म. ना. वानखडे, मुंबई
डॉ. स. ह. देशपांडे, मुंबई
प्रा. सुमती पाटील, कोल्हापूर
डॉ. यू. म. पठाण, औरंगाबाद
प्रा. मो. बा. वनमाळी, मुंबई
प्रा. भास्कर भोळे, नागपूर
श्री बापूराव नाईक, मुंबई
डॉ. गो. मा. पवार, औरंगाबाद
श्री सर्जेराव घोरपडे, पुणे

सचिव

श्री द. य. राजाध्यक्ष, मुंबई

सदस्य – माजी [१९६५–१९७७]

प्रा. न. र. फाटक, मुंबई
म. म. वा. वि. मिराशी, नागपूर
कै. प्रा. गो. ध. पारीख, मुंबई
डॉ. ना. गो. कालेलकर, पुणे
श्री आ. रा. देशपांडे, नागपूर
डॉ. वि. भि. कोलते, नागपूर
श्री पु. ल. देशपांडे, मुंबई
श्री सेतुमाधवराव पगडी, मुंबई
प्रा. वा. ल. कुळकर्णी, मुंबई
श्री पां. ज. चिन्मुलगुंद, पुणे
श्रीमती दुर्गा भागवत, मुंबई
श्री आसफ ए. ए. फैजी, मुंबई
श्री दि. धों. कर्वे, पुणे
डॉ. रा. ना. दांडेकर, पुणे
डॉ. पु. मं. जोशी, मुंबई
डॉ. अ. मा. घाटगे, पुणे
डॉ. जे. डब्ल्यू. आयरन, सातारा
डॉ. वा. ना. पंडित, मुंबई
डॉ. पु. का. केळकर, मुंबई
श्री वि. ह. केळकर, सांगली
प्रा. भगवंतराव ग. देशमुख, औरंगाबाद
श्री स. आ. सप्रे, मुंबई
डॉ. ज. गो. काणे

मराठी संशोधन मंडळ : कार्यकारी समिती

अध्यक्ष

श्री धनंजय कीर

सदस्य

श्री गं. दे. खानोलकर

प्रा. वि. ह. कुळकर्णी

डॉ. कृ. भि. कुळकर्णी

प्रा. वसंत दावतर

डॉ. श्री. दि. परचुरे

श्री बा. वि. सुंबरे

श्री श्री. पं. कपोते

संचालक व कार्यवाह

प्रा. सु. आ. गावस्कर

मराठी वाङ्मयकोश समिती

अध्यक्ष

तर्कतीर्थ श्री लक्ष्मणशास्त्री जोशी

सदस्य

प्रा. अनंत काणेकर

डॉ. ना. गो. कालेलकर

श्री पु. ल. देशपांडे

श्री बापूराव नाईक

प्रा. मं. वि. राजाध्यक्ष

श्री गं. दे. खानोलकर

प्रा. म. वा. धोंड

प्रा. सु. आ. गावस्कर

सचिव

श्री द. य. राजाध्यक्ष

मराठी वाङ्मयकोश संपादक मंडळ

मराठी वाङ्मयकोश : खंड पहिला

लेखक व समीक्षक

लेखक :

श्री ज. बा. कुळकर्णी, बी. ए., शासनाचे कार्यासन अधिकारी.

प्रा. व. दा. कुळकर्णी, एम्. ए., प्राध्यापक मराठी विभाग, उस्मानिया विद्यापीठ, हैद्राबाद.

डॉ. वि. रा. करंदीकर, एम्. ए., पीएच्. डी., प्राध्यापक, मराठी विभाग, फर्ग्यूसन महाविद्यालय, पुणे.

प्रा. वि. ह. कुळकर्णी, एम्. ए., समीक्षक व सेवानिवृत्त प्राध्यापक, इंग्रजी विभाग, रुइया महाविद्यालय, माटुंगा, मुंबई.

श्री द. ग. गोडसे, बी. ए., चित्रकार, कलासमीक्षक व इतिहास-संशोधक; सेवानिवृत्त प्राध्यापक, महाराजा सयाजी विद्यापीठ, बडोदे.

श्री दे. वा. घारपुरे, एम्. ए. (पीएच्. डी. चे विद्यार्थी).

प्रा. म. रा. जोशी, एम्. ए., पीएच्. डी., प्राध्यापक, मराठी विभाग, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.

तर्कतीर्थ श्री लक्ष्मणशास्त्री जोशी, प्रमुख संपादक, मराठी विश्वकोश; अध्यक्ष, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ.

श्री वसंत देवधर, एम्. ए., बी. एड्. (पीएच्. डी. चे विद्यार्थी), मराठी संशोधन मंडळ, दादर, मुंबई.

डॉ. व. वि. पारखे, एम्. ए., पीएच्. डी., प्राध्यापक, मराठी विभाग, तलरेजा महाविद्यालय, उल्हासनगर, जि. ठाणे.

डॉ. श्री. म. पिंगे, एम्. ए., पीएच्. डी., प्राध्यापक, मराठी विभाग प्रमुख, मिलिंद महाविद्यालय, औरंगाबाद.

डॉ. स. गं. मालशे, एम्. ए., पीएच्. डी., मराठी विभाग प्रमुख, श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी महिला विद्यापीठ, मुंबई.

समीक्षक :

प्रा. कृ. श्री. अर्जुनवाडकर, एम्. ए., प्राध्यापक, संस्कृत विभाग, स. प. महाविद्यालय, पुणे.

डॉ. वि. रा. करंदीकर, एम्. ए., पीएच्. डी., प्राध्यापक, मराठी विभाग, फर्ग्यूसन महाविद्यालय, पुणे.

डॉ. अशोक कामत, एम्. ए., पीएच्. डी., प्राध्यापक, हिंदी विभाग, एम्. ई. एस्. महाविद्यालय, पुणे.

डॉ. कृ. भि. कुळकर्णी, एम्. ए., पीएच्. डी., प्राध्यापक, माजी मराठी विभाग प्रमुख, मथुरादास विसनजी महाविद्यालय, अंधेरी, मुंबई; प्रपाठक, मराठी संशोधन मंडळ, दादर, मुंबई.

प्रा. पां. ना. कुळकर्णी, एम्. ए., प्राध्यापक, मराठी विभाग, राजाराम महाविद्यालय, कोल्हापूर.

प्रा. व. दा. कुळकर्णी, एम्. ए., प्राध्यापक, मराठी विभाग, उस्मानिया विद्यापीठ, हैद्राबाद.

प्रा. श्री. मा. कुळकर्णी, एम्. ए., प्राध्यापक, मराठी विभाग प्रमुख, सिटी महाविद्यालय, नागपूर.

डॉ. श्री. रं. कुळकर्णी, एम्. ए., पीएच्. डी., प्राध्यापक, मराठी विभाग प्रमुख, उस्मानिया विद्यापीठ, हैद्राबाद.

प्रा. सु. आ. गावस्कर, एम्. ए., प्राध्यापक, मराठी विभाग प्रमुख, खालसा महाविद्यालय, माटुंगा, मुंबई; संचालक, मराठी संशोधन मंडळ, दादर, मुंबई.

श्री ना. ब. जोशी, प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे अभ्यासक, संशोधक व हस्तलिखितांचे संग्राहक, विजापूर.

डॉ. ग. वा. तगारे, एम्. ए., पीएच्. डी., सेवानिवृत्त प्राध्यापक; शिक्षणाधिकारी, महाराष्ट्र राज्य शिक्षणसेवा; प्राकृत आणि अपभ्रंश भाषांचे अभ्यासक व संशोधक.

प्रा. रमेश तेंडुलकर, एम्. ए., प्राध्यापक, मराठी विभाग प्रमुख, कीर्ती महाविद्यालय, दादर, मुंबई.

प्रा. वसंत दावतर, एम्. ए., प्राध्यापक, मराठी विभाग प्रमुख, सोमैय्या महाविद्यालय, विद्याविहार, मुंबई; 'आलोचना' मासिकाचे संपादक.

श्री वसंत देवधर, एम्. ए., बी. एड्. (पीएच्. डी. चे विद्यार्थी), मराठी संशोधन मंडळ, दादर, मुंबई.

कै. श्री वा. ना. देशपांडे, कवी, साहित्य-समीक्षक व महानुभाव वाङ्मयाचे संशोधक.

प्रा. भगवंत देशमुख, एम्. ए., प्राचार्य, राजाराम महाविद्यालय, कोल्हापूर.

प्रा. म. वा. धोंड, एम्. ए., एल्एल्. बी., प्राध्यापक, माजी मराठी विभाग प्रमुख, एल्फिन्स्टन महाविद्यालय; माजी संचालक, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई; संपादक, मराठी वाङ्मयकोश, खंड चौथा.

श्री बापूराव नाईक, बी. ए., फेलो, इन्डियन स्टॅन्डर्ड्स इन्स्टिटयूशन; मुद्रणतज्ज्ञ; मुद्रणशास्त्रावरील ग्रंथांचे लेखक; माजी नियंत्रक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ.

प्रा. कृ. ब. निकुंब, एम्. ए., प्राध्यापक, मराठी विभाग, लिंगराज महाविद्यालय, बेळगाव.

डॉ. यू. म. पठाण, एम्. ए., पीएच्. डी., मराठी विभाग प्रमुख, मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

डॉ. व. वि. पारखे, एम्. ए., पीएच्. डी., प्राध्यापक मराठी विभाग, तलरेजा महाविद्यालय, उल्हासनगर, जि. ठाणे.

संक्षेपांचे स्पष्टीकरण

संक्षेप	स्पष्टीकरण
अ.	अध्याय
अं.	अंक
अकलकामा.	अनेककविकृत लघुकाव्यमाला; भाग १, २ : संपा. वा. दा. ओक; मुंबई, १८९५, १८९६; भाग ३ : संपा. ना. चिं. केळकर; मुंबई, १९०२; भाग ४ : संपा. ना. चिं. केळकर, दा. के. ओक; मुंबई, १९०३
अनु.	अनुक्रमे
अमवा.	अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक; खंड १ ते ७ : संपा. गं. दे. खानोलकर; मुंबई, १९२८ ते १९६७
अमु	अमुद्रित
आ.	आवृत्ती
ओ. सं.	ओवी संख्या
इ. स.	इसवी सन
उविहै.	उस्मानिया विद्यापीठ, हैद्राबाद (हस्तलिखित संग्रह)
ऐतिपो.	ऐतिहासिक पोवाडे अथवा मराठ्यांचा काव्यमय इतिहास, खंड १, २, ३ : संपा. य. न. केळकर; पुणे, १९२८, १९४४, १९६९
औंहसं.	श्रीभवानी चित्रसंग्रहालय व ग्रंथालय, औंध (हस्तलिखित ग्रंथसंग्रह)
का. अनु.	काळ अनुपलब्ध
काइसं.	काव्येतिहाससंग्रह मासिक; संपा. ज. बा. मोडक, का. ना. साने; पुणे, जाने. १८७८ ते डिसें. १८८८
कासं.	काव्यसंग्रह मासिक; संपा. ज. बा. मोडक; मुंबई, जाने. १८९० ते जून १९०७ (अंक १६२)
केत्रिहसं.	केरळ युनिव्हर्सिटी, त्रिवेंद्रम (हस्तलिखित संग्रह)
खं.	खंड
गोचप.	श्रीगुरु गोरक्षनाथ चरित्र आणि परंपरा – नाथ संप्रदायाचा इतिहास; रा. चिं. ढेरे; पुणे, १९५९
गोपीग्रसं.	महंत गोपीराज महाराज ग्रंथसंग्रह; ऋद्धिपूर
गोमका.	गोमंतकीय मराठी काव्य; संपा. ना. भा. नायक; रिवण, गोवा, १९६९
ग्रं. सं.	ग्रंथसंख्या
ग्वाहसं.	ग्वाल्हेर हस्तलिखित संग्रह
चित्रज.	चित्रमयजगत् मासिक; संपा. त्र्यं. र. देवगिरीकर व रा. प्र. कानिटकर इत्यादी; प्रथमांक : जाने. १९१०; चित्रशाळा, पुणे
जि.	जिल्हा
जुवानसं.	जुने वाङ्मय नवीन संशोधन, डॉ. पंडित आवळीकर, धारवाड, १९६४
तंसम.	तंजावर सरस्वतीमहाल ग्रंथसंग्रह
तंसम. हस्त. यादी	तंजावर सरस्वतीमहाल ग्रंथालयातील हस्तलिखितांच्या याद्या, क्रमांक १, २, ३, ४, तंजावर, १९२९, १९३२, १९३८, १९६२
त्रु. पो.	त्रुटित पोथी
त्रैमा.	त्रैमासिक
दत्तग्रसं.	दत्तलक्षराज महानुभाव हस्तलिखित ग्रंथसंग्रह, माहूर
दीअं.	दीपावली अंक
द्विआ.	द्वितीयावृत्ती
द्वैमा.	द्वैमासिक
न. प्र. का.	नकल प्रत काल
नभामा.	नवभारत मासिक; प्रका. प्राज्ञपाठशाळा, वाई; प्रथमांक : ऑक्टो. १९४७; पुढे चालू
नाविग्रं.	नागपूर विद्यापीठ ग्रंथसंग्रह
पदसंग्रह	अनेककविकृत पदे, कटाव, लावण्या वगैरे; संपा. वा. दा. ओक; भाग १, २, ३; मुंबई, १८९४, १८९६, १९०१
परी.	परीक्षण
प्र.	प्रसंग
प्रआ.	प्रथमावृत्ती
प्रक.	प्रकरण
प्र. ले. का. श.	प्रत लेखन काल शके
प्रस्ता.	प्रस्तावना
प्रामक.	प्राचीन मराठी कविता; खंड १ ते ७; संपा. ज. शा. देशपांडे; मुंबई, १९६२–१९७३
प्रामजैसा.	प्राचीन मराठी जैन साहित्य; डॉ. सुभाषचंद्र अक्कोळे, नागपूर–पुणे, १९६८
प्रामनधा.	प्राचीन मराठीच्या नवधारा; रा. चिं. ढेरे; कोल्हापूर, १९७२
प्रामवाइ.	प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास; संपा. अ. ना देशपांडे; भाग १, पूर्वार्ध, पुणे, १९६६; भाग १ उत्तरार्ध, पुणे, १९६९; भा. २, पुणे, १९७३
प्रामसंक.	प्राचीन मराठी संतकवि; ज. र. आजगांवकर; मुंबई १९५७
प्रा. स्थ.	प्राप्तिस्थळ
पृ.	पृष्ठ
बा.	बाड, बाडांक इ.
ब्रि. म्यु. ला. कॅ.	ब्रिटिश म्युझियम लायब्ररी कॅटलॉग; जे. एफ. ब्लूम हार्ट; लंडन, १८९२
भा.	भाग
भाइसमं.	भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे
भाइसमंइति.	भारत इतिहास संशोधक मंडळ, वार्षिक इतिवृत्त
भाइसमंत्रै.	भारत इतिहास संशोधक मंडळ, त्रैमासिक
भाइसमंसंवृ.	भारत इतिहास संशोधक मंडळ, (प्र. द्वि. तृ. च. प ष. स.) संमेलन वृत्त
भाइसमं. हस्त. सू.	भारत इतिहास संशोधक मंडळस्थ हस्तलिखि ग्रंथानुक्रमणिका; संपा. ग. ह. खरे; पुणे, १९६०
भासंको.	भारतीय संस्कृति कोश; संपा. : महादेवशास्त्री जोशी पद्मजा होडारकर; खंड १ ते ८; पुणे, १९६२ १९७४
मआ.	मराठी आरती; संपा. म. वि. गोखले; पुणे, १९६
मइसा.	मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने; राजवाडे संशोध मंडळ ग्रंथमाला प्रका., धुळे
मकच.	महाराष्ट्र कविचरित्र; संपा. ज. र. आजगांवकर; खं १ ते ६; मुंबई, १९०७ ते १९२४
मचको.	मध्ययुगीन चरित्र कोश; संपा. सिद्धेश्वरशास् चित्राव; पुणे, १९३७
मब.	मराठी बखर; संपा. र. वि. हेरवाडकर; पु १९५७; द्विआ. १९७५
मभामवा.	मध्यभारतातील मराठी वाङ्मय; कृ. गं. कवचाळे इंदोर, १९३९

ममग्रंककासू.	महानुभाव महाराष्ट्र ग्रंथावली कविकाव्यसूचि; संपा. वि. ल. भावे; ठाणे, १९२४
ममवा.	महानुभावीय मराठी वाङ्मय; संपा. य. खु. देशपांडे; यवतमाळ, १९२५; द्विआ. : पुणे, १९६०
मवाइ.	मराठी वाङ्मयाचा इतिहास : (१) संपा. ल. रा. पांगारकर; खंड १, मुंबई, १९३२; खं. २, पुणे, १९३५; खं. ३; मुंबई, १९३९; द्विआ. खं. १, २, पुणे, १९७२; (२) संपा. रा. श्री. जोग; खंड ३, ४, ५, मसाप. प्रकाशन, पुणे, १९७३; खं. ४, प्रआ. १९६५.
मवाको.	मराठी वाङ्मयकोश
मसंक.	महाराष्ट्र संतकवयित्री; संपा. ज. र. आजगांवकर; मुंबई, १९३०
मसंप.	मराठी संशोधनपत्रिका त्रैमा.; मराठी संशोधन मंडळ प्रका.; मुंबई; प्रथमांक : ऑक्टो. १९५३
मसंमं.	मराठी संशोधन मंडळ; मुंबई
मसा.	महाराष्ट्र सारस्वत, आ. ४ थी, पुणे, १९५१; आ. ५ वी, पुणे, १९६३
मसाप.	महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, त्रैमासिक; महाराष्ट्र साहित्य परिषद प्रका., पुणे; प्रथमांक : एप्रि. १९२८
मस्वासंप.	मराठी स्वाध्याय संशोधन पत्रिका; उस्मानिया विद्यापीठ, हैद्राबाद : मराठी विभाग – वार्षिक; प्रथमांक : मार्च १९६६
महा. कवि	महाराष्ट्र कवि मासिक; संपा. वि. ल. भावे; प्रथमांक आश्विन श. १८२५ (इ. स. १९०३); मराठी ग्रंथसंग्रहालय ठाणे प्रका.; व. १ ते ५
महानु.	महानुभाव मासिक, अखिल भारतीय महानुभाव परिषद, औरंगाबाद; प्रथमांक : एप्रि. १९४९; पुढे चालू
मुमसंक.	मुसलमान मराठी संतकवि; रा. चिं. ढेरे; पुणे, १९६७
मौरासं.	मौनीनाथांचा राममंदिरातील संग्रह
युमअसे.	युरोपियनांचा मराठी भाषेचा अभ्यास व सेवा; श्री. म. पिंगे; मुंबई, १९६०
र. का. श.	रचनाकाल शके
र. श.	रचना शक
रासं.	रामदासी संशोधन; खंड १, २; संपा. शं. श्री. देव; धुळे, १९३३, १९३८
रासंमं.	राजवाडे संशोधन मंदिर, धुळे
रासंमं. हस्त. सू.	राजवाडे संशोधन मंदिरातील मराठी हस्त. ग्रंथ व दुर्मिळ ग्रंथांची सूची; संपा. द. रा. भट; धुळे
लो. शि.	लोकशिक्षण मासिक (जुने), संपा. ग. वि. ओक; तळेगांव, पुणे, १९१२ ते १९१८; (नवे), संपा. ग. गं. जांभेकर; पुणे, जाने. १९२८ ते १९४१
व.	वर्ष

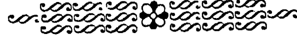
विसंमंवा.	विदर्भ संशोधन मंडळ वार्षिक; नागपूर; प्रथमांक १९५८; पुढे चालू
विज्ञावि.	विविधज्ञानविस्तार मासिक; पहिले संपा. : भि. गुंजीकर; मुंबई, जुलै १८६७ ते डिसें. १९
वेंकॉसं.	वेंगुर्ला कॉलेज ग्रंथालय – ग्रंथसंग्रह
श.	शके
शंका.	शंकास्पद
श्रीससंगा.	श्रीसकलसंतगाथा; संपा. का. अ. जोशी; पु १९६७; प्रआ. : पुणे, १९२३
श्रीसांप्रविवि.	श्रीसांप्रदायिक विविध विषय, खंड १, २; संपा. श्री. देव; धुळे, १९१७, १९२०
श्लो. सं.	श्लोक संख्या
सं.	संख्या
संककासू.	महाराष्ट्रीय संत-कवि-काव्य-सूची, गो. का. चांदे कर; पुणे, १९१५
संकास.	संतकाव्य समालोचन; गं. ब. ग्रामोपाध्ये; पु १९३९
संग्रा.	संग्राहक
संपा.	संपादक, संपादन
समा.	समाधी
संलेसं.	संशोधन लेखसंग्रह, भाग १, २; ह. ना. ने नागपूर, १९५७
सवामं.	समर्थवाग्देवतामंदिर, धुळे
सवामं. हस्त. सू.	समर्थवाग्देवतामंदिरातील हस्तलिखितांची सूची; रामदासी संशोधन, खंड १, २; धुळे, १९३३, १९
सशगोबो.	सतराव्या शतकातील गोमंतकी बोली; डॉ. वि. प्रभुदेसाई; मुंबई, १९६३
साहा.	साहाय्यक
स्मृ. स्थ.	स्मृतिस्थळ / नागदेवाचार्य चरित्र
हवदा.	हरिवरदा
हवना.	मराठी संशोधन मंडळातील हस्तलिखितांची वर्ण त्मक नामावली; संपा. सु. आ. गावस्कर; मुं १९७२
हस्त.	हस्तलिखित
हस्त. सं.	हस्तलिखितसंग्रह
हिंमसंदे.	हिन्दी को मराठी संतों की देन; विनयमोहन श पाटना, १९५७
ज्ञाने. त्रैमा.	ज्ञानेश्वर त्रैमासिक
IOLCMM	Catalogue of Marathi Manuscripts in India Office Library, J. F. Blumhar S. G. Kanhere, Oxford, 1950
UCOM	Catalogue of Oriental Manuscripts Library, Ujjain, Part II, Gwalior, 194
SOI	Sindia Oriental Institute, Ujjain

मराठी वाङ्मयकोश

खंड पहिला

मराठी वाङ्मयकोश

खंड पहिला

अखंडदास / ० त्रिमलाचा अखंडदास [का. अनु.] कवी. गुरू : त्रिमल. त्रिमलाचा अखंडदास असा उल्लेख काही कवितांखाली ह्यांनी केलेला आढळतो. परंतु हे त्रिमल म्हणजे शिवकल्याण ह्यांचे वडील व गुरू त्रिमल ऊर्फ नित्यानंद की स्वतःस वामनशिष्य म्हणविणारे *ज्ञानदर्पण*कार (र. श. १६१७ / इ. स. १६९५) त्रिमल [–१] हे निश्चितपणे ज्ञात नाही.

रचना : अमु. – १. महाशिवरात्री कथा व पुराण; ओ. सं. २२०; शिवभक्तीचा महिमा वर्णन करणारी कथा; २. पार्वतीस्वयंवर (अभंगात्मक); ३. रामकृष्णाचे भांडण, विश्वनाथस्तवन, साधूलक्षण, ज्ञानपर, ज्ञानीलक्षण (श्लोकात्मक); ४. मल्लारिची आरती; ५. क्षराक्षरविचार (हिंदी पदे); तंसम. हस्त. यादी, क्र. १, २, ३.

अखड माधव [का. अनु.] पदकार. ह्यांची 'माझ्या रामाला आणा कोणि जा गे' व 'क्यों करता मगरूरी काफर' (हिंदी) अशी दोन पदे, वा. दा. ओक संपादित *पदसंग्रह, भा. ३* (मुंबई १९०१) मध्ये मुद्रित (पृ. १७५, १८०).

अखंडानंद [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. १.

अखंडाश्रम यति [अंदाजे श. १६०५ / इ. स. च्या १७ व्या शतकाचा उत्तरार्ध] टीकाग्रंथकार.

रचना : मु. – शंकराचार्यांच्या 'लघुवाक्यवृत्ति' ग्रंथावर टीका (शिवरामस्वामी व अखंडाश्रम यति); कडवी १८; पृ. सं. २५; शिळाछाप; पुणे, १८८३; ब्लूमहार्ट, जे. एफ. : कॅटॅलॉग ऑफ मराठी अँड गुजराती प्रिन्टेड बुक्स; ब्रिटिश म्युझियम; लंडन, १८९२.

अगंध्या शाहीर [इ. स. चे १८ वे शतक, उत्तरार्ध] पोवाडेकार. ह्यांचा *जयराम सावंताचा पोवाडा* सावंतवाडीकर जयराम सावंत ह्यांच्या आज्ञेवरून लिहिला गेला आहे. जयराम सावंत ह्यांनी इ. स. १७५० मध्ये कुडाळ येथे तुकोजी आंग्र्यांबरोबर झालेल्या लढाईत जो विजय मिळविला त्या पराक्रमाचे वर्णन ह्या पोवाड्यात येते.

"पानपतच्या लढाईपूर्वी जे पोवाडे निर्माण झाले त्यांत पद्धतीच्या दृष्टीनें दोनच पोवाडे महत्त्वाचे आहेत. एक अज्ञानदासाचा व दुसरा अगंध्या शाहिराचा." – मा. के. काटदरे : अगंध्या शाहिराचा पोवाडा; *नवजीवन* मासिक, ऑग. १९३४, पृ. ५–१०. अज्ञानदासाच्या पोवाड्याप्रमाणेच ह्याही पोवाड्याची बांधणी डफाच्या तालावर म्हणता येण्यासारखी गद्य अशी आहे. हा पोवाडा *ऐतिहासिक पोवाडे, खंड ३* (पुणे, १९६९) मध्ये समाविष्ट (पृ. ४७३–४८६).

अग्निदास / ० अज्ञानदास / ० आगीनदास [इ. स. चे १७ वे शतक] शिवकालीन शाहीर. पुण्याचा राहणारा. ह्याचा *अफझलखानाचा पोवाडा* सध्या उपलब्ध असलेला सर्वांत जुना पोवाडा होय. अफझलखानवधाच्या प्रसंगानंतर लवकरच जिजामातेच्या सांगण्यावरून हा लिहिला गेला व दरबारात गायिला गेला. एकूण ३७ चौक असलेल्या या विस्तृत पोवाड्यास पद्य म्हटले गेले तरी वस्तुतः ह्याची रचना 'एकतारी तुणतुण्यावर सहज सुराने म्हणता येईल अशी गद्याचीच आहे' (मसा., आ. ५, पृ. ५४९). पोवाड्याचा हा प्रारंभकालीन नमुना होय. ह्या प्रकारच्या रचनाबंधास त्या काळी कटिबंध किंवा कडाका म्हणण्याचा प्रघात दिसतो. उदा., 'आगीनदास कवीश्वर। त्याने कडाका गाईला.' पोवाड्याचे प्रथम मुद्रण शं. तु. शाळिग्राम ह्यांनी *थोर पुरुषांचे व स्त्रियांचे पोवाडे – पूर्वार्ध* ह्या पुस्तकाच्या द्वारा (पुणे, १८७९) केले.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : माधव : शाहीर अज्ञानदास; मासिक मनोरंजन, ऑक्टो. १९३०, पृ. २६६–२७६.

अग्रदास विठ्ठल [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – द्वापारीं हनुमंत भेट; प्र. २, ओ. सं. २२५; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

अचल चैतन्य [का. अनु.] कवी. गुरू : चिद्घन.

रचना : अमु. – रासक्रीडा; वि. ल. भावे संग्रह; संककासू., पृ. २.

अचल मुरारीबास / ० मुरारीबास [अंदाजे इ. स. चे १४ वे शतक, उत्तरार्ध] महानुभाव ग्रंथकार व शास्त्रवेत्ते. गुरुपरंपरा : नागदेव > कवीश्वर (भास्करभट्ट बोरीकर) > परशराम > हरिराज > अचळ (मुरारीबास) > सीवराज (गुर्जर शिवव्यास) – मुनि दामोदरकृत *बाळक्रीडे*च्या शेवटी येणारी सीवराजांची परंपरा. ह्या परंपरेतील परशरामांचे शिष्य हरिराज म्हणजे पेटे हरिबास व त्यांचे शिष्य अचळ म्हणजे अचळ मुरारीबास. वा. ना. देशपांडे ह्यांनी उद्धृत केलेल्या *स्मृतिसमुच्चया*च्या *वृद्धाचारा*तील ४३ व्या आख्यायिकेवरून "मुरारीबास हे आधी वामनबासाचे शिष्य (ज्ञानी) असून नंतर ते पेटे हरिबासाचे (त्यांच्याजवळ दीक्षा घेऊन) शिष्य झाले असावे, असे दिसते. मुरारीबासांना नंतर अचळ ही उपाधी का मिळाली ते सांगता येत नाही. हरिबास व सोंगोबास ह्यांच्या *अन्वय*

स्थळात सिद्धांते हरिबास आणि गुजर सिवबास ह्यांनी तिन्ही स्थळांची बांधणी करताना ‘ उभी रेषा आन दोहीकडे आडवीया रेषा तो स्तंभ पेटे हारीबासाचा : अचळ सिद्धांत म्हणौनि ’ मांडला. यावरून गुजर सिवबासांचे गुरू मुरारीबास हे आपले गुरू पेटे हारीबास यांच्या सिद्धांताला ‘ अचळ सिद्धांत ’ म्हणत असावे. त्यामुळे मुरारीबास यांना अचळ ही उपाधी लावून त्यांना अचळ मुरारीबास म्हणत असावे असे वाटते. ” – डॉ. वि. भि. कोलते; प्रस्ता., *ज्ञानप्रबोध;* मलकापूर, १९७३; पृ. १२. मुरारीबास स्वतः उत्तम धर्मशास्त्र जाणणारे होते. अधून मधून आपल्या शिष्यांस हे शास्त्रनिरूपणही करीत असत. आपले शास्त्रशोधनाचे कार्य आपल्या पाठीमागे ह्यांनी आपले शिष्य गुर्जर शिवव्यास ह्यांच्याकडे सोपविले. ह्यांच्या नावावर *सुदामचरित्र* (ग्रं. सं. १२८) नावाची एक रचना नमूद केलेली आढळते. *सुदामचरित्रा*मध्ये श्रीकृष्णसखा भक्त सुदामा ह्याची कथा रंगविली आहे. मुद्रण : *महानुभाव* मासिकात (मार्च–एप्रिल १९६०).

अचळसुत [का. अनु.] कवी.

रचना : मु. – मुद्राप्रकाश / मुद्राप्रकरण; संककासू., पृ. २.

० अचळ सिवबास – पहा **गुर्जर शिवव्यास.**

अच्युत–१ [का. अनु.] गद्यलेखक व पदकार.

रचना : मु. – एक शिवपर पद; पदगुच्छ, तंजावर, १९६९; पृ. १२. **अमु.** – कृष्णपर ओव्या; पक्षीलक्षणचिकित्सा (गद्य) व पदे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

अच्युत–२ [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे व अभंग; सवामं. हस्त. सू., खं. १.

अच्युत–३ [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – गोपाळचैतन्याष्टक; संककासू., पृ. १२२.

० अच्युतसुत – पहा **रामकवि–३.**

अच्युतस्वामी [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – बोधपर पदे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

अच्युताश्रम–१ [अंदाजे इ. स. चे १६ वे शतक] आनंदसंप्रदायी कवी. गुरू : सहजानंद [–१] (काल : श. १४६० / इ. स. १५३८). ह्यांच्या *वैरागर* ग्रंथातील, “ श्री शिव सहजानंद सद्गुरु । ब्रह्म विस्तारलें अगोचरु । भुवनत्रयाचा जाल्प विस्तारु । कैसा साकारु आकारला ॥ १ . १ ॥ ” ह्या प्रारंभीच्या गुरुवंदनाच्या ओवीवरून हे स्पष्ट होते. सहजानंदांचा काल लक्षात घेता अच्युताश्रम हे एकनाथकालीन ठरतात. ग्रंथाच्या भाषेवरूनही तसेच वाटते.

वैरागर हा ओवीबद्ध ग्रंथ शं. श्री. देव ह्यांना अपूर्णावस्थेत आपचंद मठात सापडला. मिळालेल्या प्रतीत १० प्रकरणे पूर्ण व ११ वे अर्धवट आहे (ओ. सं. १३२४). ९ व्या प्रकरणारंभी, ‘ संपलें शेरीरार्ध पूर्व । आतां सांगावें उत्तरार्ध अपूर्व ॥ ’ असे कवी म्हणतो; त्यावरून ग्रंथाची सोळा प्रकरणे असावीत असे अनुमान निघते. ग्रंथात गुरुलक्षणे, शिष्य-लक्षणे, स्थूलदेह, लिंगदेह, कारणदेह, महाकारणदेह, ब्रह्मांडाची उभारणी, गुरुरूप, गुणस्वरूप, ब्रह्मस्वरूप इत्यादी विषय आले आहेत. वरील ग्रंथाशिवाय ह्यांची अभंगरचना (*ज्ञानशत* – १४४ कडवी) व पदे समर्थवाग्देवतामंदिर, धुळे येथील बाडांत सापडतात.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : देव, शं. श्री. : अच्युताश्रमांचा ‘ वैरागर ग्रंथ ’; भाइसंमंइति., श. १८३५; पृ. १६५–१६८.

अच्युताश्रम–२ [अंदाजे श. १४७० / इ. स. १५४८ – श. १५३५ / इ. स. १६१३] कवी व टीकाकार. गुरू : चिदानंद. ‘चिदानंदानुचर’ असा हे स्वतःचा उल्लेख करतात. गुरुपरंपरा : व्यास > शुक > गौड-पाद > गोविंद > शंकराचार्य > चिदानंद > अच्युताश्रम. ह्यांचा आध्यात्मिक अधिकार फार मोठा होता. अंबरहुसेनांच्या *गीताटीके*त (श. १५७५ / इ. स. १६५३) अच्युताश्रमांना वंदन केलेले आहे. उपलब्ध बहुतेक सर्व संतनामावळ्यांतून ह्यांचा आदरपूर्वक उल्लेख करून त्यांना वंदन केलेले दिसते. गोपाळ याज्ञवल्की हे ह्यांचे शिष्य अच्युताश्रमशिष्य ह्या नावाने प्रसिद्ध आहेत.

ह्यांनी भगवद्गीतेवर *बालबोधिनी* नावाची एक गद्यपद्यमिश्रित टीका रचली आहे. शांकरपरंपरेतील श्रीधर ह्या संस्कृत ग्रंथकाराच्या टीकेचा तिच्यावर बराच प्रभाव पडलेला आढळतो. अच्युताश्रम हे रामोपासक होते. ह्यांनी *श्रीरामवोविया* नावाचे १२० ओव्यांचे एक लहानसे प्रकरण रचले आहे. अशीच इतरही काही अध्यात्मपर वेदान्तपर ओवीबद्ध प्रकरणे ह्यांनी रचली आहेत.

रचना : मु. – भगवद्गीता – बालबोधिनी टीका; अ. १ ला; ओ. सं. ११७; नाईक-आजगांवकर-आंबेवाडी-संपादित श्रीमद्भग-वद्गीता; भा. १, अ. १; बेळगाव, १९३१. **अमु.** – १. ब्रह्मकथ (निर्देश : संककासू., पृ. ३). २. भगवद्गीता – बालबोधिनी टीका; अ. १–१८; ओ. सं. ३०१५; ३. श्रीरामवोविया; ओ सं. १२०; ४. ओवीबद्ध प्रकरणे – (१) अध्यात्मनिरूपण, (२ अध्यात्मविवरण, (३) उपदेशपर पद्धति, (४) उपदेशशतक (५) बोधपर, प्र. १–२, (६) वेदान्तपर, (७) ज्ञानपर, ओ सं. १२५; ५. नमनपर संस्कृत श्लोक; तंसम. हस्त. यादी, क्र. २, ३.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : जोशी, म. रा. : अच्युताश्रम : का मराठी सारस्वत उपासक; विसंमंवा., नागपूर, १९७१; १३४–१३५.

अच्युताश्रम–३ / **० अच्युताश्रमस्वामी** [? – समा. श. १७४ श्रावण शु. १२ / इ. स. १८२३] कवी. मराठवाड्याच्या आंबडगों परिसरातील प्रसिद्ध संपादणीकार रामानंद [–३] हे ह्यांचे गु रामानंद हे अच्युताश्रमांचे संन्यासाश्रमातील गुरू. ह्यांचे संन्यास परमार्थगुरू समर्थसंप्रदायी रघुनाथस्वामी किंवा राघवस्वामी हे हो

ह्यांचा पोवाडा कोण्या रघुनाथ पाथरू ह्या त्यांच्या शिष्याने रच आहे. त्याची सुरुवात ‘अंबापुरचे श्रीस्वामी अच्युत दयेक्षमेचे तरु अशी आहे. हे अंबापूर म्हणजे मराठवाड्यातील आंबड हेच गाव अस तेथे रामदासी संप्रदायापैकी एक मठ आहे. या मठाची परंपरा : श्रीस > कल्याण > जगन्नाथ > यादव > राघव > अच्युताश्रमस्वामी, अ शं. श्री. देव ह्यांनी दिली आहे (रासं., खं. २, पृ. ६३). अच्युताश्रमां ह्या मठाची स्थापना केली असे ते म्हणतात. चौदाव्या वर्षीच रघुन स्वामींना शरण गेल्यानंतर ह्यांनी प्रदीर्घ परमार्थसाधना केली. वासुदेवस्वामी आणि रामाश्रमस्वामी (रामानंदांचे पूर्वाश्रमीचे ना ह्यांच्या संपर्कात आल्यानंतर अच्युतस्वामींनी रामानंदांकडून संन्य दीक्षा घेऊन अच्युताश्रम असे नाव धारण केले, असा चरित्रक्रम निर्दिष्ट केलेल्या पोवाड्यात पाहण्यास सापडतो. – रा. चिं. *इंद्रायणी*, जाने.–फेब्रु. १९६४, पृ. ४१–४२. रामानंद व अच्युता ह्यांचा शिष्यपरिवार बराच मोठा होता. आजही अच्युताश्रम परंपरा आंबड (जि. औरंगाबाद) येथे विद्यमान आहे. राम व ह ह्यांची उपासना त्यांच्या संप्रदायात प्रामुख्याने रूढ होती. गोंदी साजरा होणारा रामनवमीचा उत्सव व आंबड येथे साजरा हो हनुमानजयंतीचा उत्सव ही त्याची प्रतीके होत. अच्युताश्रमांचा नि काल पाथरू ह्याने श. १७४५ श्रावण शुद्ध द्वादशी असा दिला आहे

अच्युताश्रमांनी आपले गुरू श्रीरामानंदस्वामी ह्यांच्याप्र संपादण्या व रामानंदस्वामींचा ८ कडव्यांचा एक पोवाडाही र आहे. बाह्यतः एकनाथी भारुडाप्रमाणे वाटणारा, ‘संपादणी’ ह्य विशिष्ट काव्यप्रकार रामानंदांनी रूढ केला. दोघाही गुरुशिष ह्या संपादण्या मराठवाड्याच्या आंबडगोदी परिसरात अत्यंत लो केल्या आहेत. आंधळा, वासुदेव, पांगुळ, बैरागी, वाघ्या,

भ्रांसारख्या समाजाच्या सर्व थरांतून वावरणाऱ्या व्यक्ती 'संपादण्यां'-तून त्यांनी उभ्या केल्या आहेत. ती ती सोंगे सजविणाऱ्या ह्या व्यक्तींचा सर्व प्रापंचिकांशी नित्य संबंध येतो. त्यामुळे परमार्थविचार सर्वसामान्य जनतेच्या गळी उतरविण्यास हे माध्यम फारच प्रभावी ठरते. परमार्थाकडे जाण्याचा मार्ग सुलभ करण्यासाठी हे अध्यात्मविषयक ज्ञान अतिशय सोप्या अशा शब्दांत व बोली-भाषेत मोठ्या खुबीने 'संपादण्यां'तून सांगितलेले दिसते. 'संपादणी', म्हणजे सोंग वठविणे, ही संज्ञा ललितातून आली आहे. 'भारूड' ही विशिष्ट रचना म्हटली, तर 'संपादणी' ही या रचनेच्या प्रयोगाची संज्ञा आहे. प्रयोगक्षमता हा 'संपादण्यां'चा एक विशेष आहे.

अच्युताश्रमांच्या एकूण ८६ 'संपादण्या' *प्रतिष्ठान* ह्या मासिकातून (ऑग. १९६३ ते नोव्हें.–डिसें. १९६३) प्रसिद्ध झाल्या आहेत. त्यांपैकी काही हिंदी भाषेत आहेत. ह्या 'संपादण्यां'तून गणपती, शिव-गौरी, विष्णू, राम अशा वेगवेगळ्या देवतांचे स्तवन करून त्यांना नमन केले आहे. रामकथेवर दोन मोठ्या 'संपादण्या' अच्युताश्रमांनी रचल्या आहेत. ह्या रचनेवरून अच्युताश्रमांचा आध्यात्मिक अधिकार बराच मोठा होता हे कळून येते. त्याचप्रमाणे ह्यांच्या कवित्वशक्तीचीही कल्पना येते. त्यावेळी मराठवाड्यात दक्खनी हिंदीचा प्रसार बराच असल्यामुळे रामानंद व अच्युताश्रम ह्यांनी तिच्यात रचना केली. पण ह्या रचनेवर मराठी रचनेचाच ठसा आणि प्रभाव विशेष आढळतो.

रचना : मु. – १. रामानंदस्वामींचा पोवाडा; प्रतिष्ठान, एप्रि.–मे १९६३; पृ. ५२–५३. २. संपादण्या, ८६; संपा. पठाण, यू. म.; प्रतिष्ठान, ऑग. १९६३ ते नोव्हें.–डिसें. १९६३, क्रमशः.

अच्युताश्रमशिष्य /० गोपाळ याज्ञवल्की [अंदाजे श. १५५७/इ. स. १६३५] कवी. गुरू : *बालबोधिनी*कार अच्युताश्रम [–२]. ह्यांचे नाव गोपाळ याज्ञवल्की. *कथाकल्पतरु*कार कृष्ण याज्ञवल्कींचे हे पुत्र. गोपाळ याज्ञवल्की हे शिवकल्याणांचे समकालीन असल्याचा उल्लेख *महाराष्ट्र-सारस्वत*कार करतात.

रचना : अमु. – १. रामस्तुति, २. शतकज्ञान, ३. शिवस्तुति, ४. शिवरामस्तुति, ही प्रकरणे; संककासू., पृ. ३.

० अच्युताश्रमस्वामी – पहा **अच्युताश्रम–३.**

० अजमा – पहा **आजम.**

अंताजी माणकेश्वर [अंदाजे इ. स. चे १८ वे शतक, उत्तरार्ध] बखरकार. अंताजी माणकेश्वराने पानिपतच्या लढाईचे वृत्त लिहिल्याचे *काव्येतिहाससंग्रह*कारांनी नमूद केले आहे. ह्या बखरीचे नाव *अंताजी माणकेश्वराची बखर* असे हस्तलिखितात नमूद केले असून, तिची सुरुवात 'राजमुद्राविराजित राज्यमान्य राजश्री श्री बाळाजी बाजीराव पंतप्रधान... माधवराव व नारायणराव पेशवे महाराज यांचे सेवेशी आज्ञाधारक अंताजी माणकेश्वर तख्त हस्तनापूर दोनी कर जोडून शिरसाष्टांग नमस्कार' अशी आहे. ज्याअर्थी ही बखर नारायणराव पेशवे (इ. स. १७७२–७३) ह्यांस उद्देशून लिहिली आहे त्याअर्थी ह्याच काळात केव्हा तरी तिचे लेखन झाले असावे.

सदर बखरीचा लेखक दिल्ली दरबारात पेशव्यांचे वकील असलेले प्रसिद्ध सरदार अंताजी माणकेश्वर गंधे नसून कोणी सामान्य कारकून असावा, असे मत इतिहाससंशोधक मो. रा. जोशी व्यक्त करतात. कारण अंताजीपंतांची नेहमीच्या पद्धतीची म्हणजे पत्रांची भाषा ह्यात नाही. अंताजी माणकेश्वर गंधे हे पानपतच्या लढाईच्या वेळी जखमी झाल्याने लगेचच जाटांच्या मुलुखात वारले. हे बातमीपत्रे लिहिण्याचे काम करीत.

रचना : अमु. – अंताजी माणकेश्वराची बखर (पानपतची बखर); र. का. : इ. स. १७७२–१७७३; र. स्थ. : हस्तनापूर; रासंमं.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : हेरवाडकर, र. वि. : अंताजी माणकेश्वराची बखर; मब., पुणे, १९५७; पृ. ८३–८४.

० अतीत – पहा **अतीतानंद.**

अतीतानंद / ० अतीत [का. अनु.] कवी. ह्यांचे गुरू शिवानंद असावेत.

रचना : अमु. – योगवासिष्ठ; संककासू., पृ. ३.

अंतु / ० अनंत सोनार [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – कोल्हाटखेळ; संककासू., पृ. ४.

अथर्वण गंगाधर [का. अनु.] कवी. गुरू : रामेश्वर. निंबराजाचे दैठण (जि. औरंगाबाद) गावी सापडलेल्या बाडांपैकी सखाराम-बोवांच्या बाडात (क्र. १४) प्रस्तुत कवीचे शिवरात्रीकथा (श्लो. सं. ४२) हे प्रकरण सापडते. रचनेवरून कवी शिवभक्त दिसतो. कथेला आधार *स्कंदपुराण* व *लिंगपुराण* ह्यांतील इतिहासाचा आहे असे स्वतः कवीच सांगतो (श्लो. ४१). प्रकरणात कवीच्या कालस्थलांसंबंधांत निर्णायक उल्लेख नाही. काव्यातील शेवटच्या श्लोकांचे दोन चरण पुढीलप्रमाणे आहेत : "प्रत्यक्ष कळीमलनाशनु जगजीवन स्वामि हा रामेश्वरु। चरणकमळ त्याचे अहर्णिसी ध्याय मानसी अथर्वण गंगाधरु ॥ ४२ ॥" ह्यावरून कवीचा गुरू कोणी रामेश्वर असावा असे वाटते. समर्थवाग्देवतामंदिर, धुळे, येथील बाडांत ह्या कवीच्या नावावर *शिवरात्रीकथा* (श्लो. सं. ४५, बा. १२४४) व *शंकरमहिमा* (श्लो. सं. ४२, बा. १०७) ही दोन प्रकरणे आढळतात; तंजावर येथील 'सरस्वती महाल ग्रंथालय' सूचीत (यादी, क्र. ३) *शिवरात्रिकथा*, ओव्या, पदे, लावणी अशी रचना नोंदलेली आढळते.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : मुजुमदार, गं. ना. : अथर्वण गंगाधर; भाइसंमंइति., श. १८३७, पृ. २९५–२९६.

अंदु गोविंदा [इ. स. चे १८ वे शतक, उत्तरार्ध] शाहीर.

रचना : अमु. – 'प्रतापसिंह ऊर्फ बुवासाहेबांचा पोवाडा' : ऐतिपो. खं. ३, पृ. ७०–७१.

अद्वयबोध [इ. स. च्या १७ व्या शतकाचा उत्तरार्ध] कवी. मुडलगीच्या 'स्वामी' परंपरेतील. अद्वयबोधांचे वास्तव्य बेळगाव जिल्ह्यातील गोकाकजवळील मुडलगी गावी झाले. पित्याचे नाव रंगबोध व मातेचे नाव लक्ष्मीबाई. ह्यांच्या घराण्याचे मूळ पुरुष कोनेरीबोध. हे गोदातीरी टाकळी गावी राहात असत. तेथेच मठ करून राहिलेले सहजबोधस्वामी हे त्यांचे गुरू होते. कोनेरीबोधांचे पुत्र रंगबोध ह्यांना सहजबोधस्वामींनी उपदेश देऊन दक्षिणेत जाऊन लोकोद्धार करण्याची आज्ञा केली. गुरूंच्या पादुका घेऊन रंगबोध दक्षिणेकडे निघाले. वाटेने जाताना मुडलगी येथे गुरूने रेवणसिद्धांच्या रूपात त्यांस दर्शन दिल्याने, तोच आदेश समजून तेथेच हे घर व मठ करून राहिले. परंपरेत स्थान मिळाले ते मात्र रंगबोधांना. कोनेरीबोधांचे नाव परंपरेत येत नाही. रंगबोध हे विठ्ठलभक्त होते व पंढरीची वारी नियमाने करीत. ह्यांचे पुत्र अद्वयबोध हेच त्यांचे शिष्य होत. ह्यांचे मूळचे नाव विठ्ठल असावे. पूर्णबोध हे अद्वयबोधांचे धाकटे बंधू. अद्वयबोधांच्या पत्नीचे नाव राधाबाई. हिचा आध्यात्मिक अधिकार फार मोठा होता. ही कविताही करीत असे. अद्वयबोधांचे पुत्र शिवबोध (पहिले) हे त्यांचे शिष्य व परंपरेचे वारस. ही सर्व माहिती मुडलगीच्या स्वामींचे चरित्रे लिहिणाऱ्या गुरुनाथाने आपल्या *देशिकचरित्रा*त लिहून ठेवलेली सापडते.

मुडलगीची ही स्वामीपरंपरा म्हणजे आद्य मराठी कवी मुकुंदराज ह्यांचीच परंपरा होय. *देशिकचरित्र*काराने दिलेली परंपरा पुढीलप्रमाणे : मुकुंदमुनि > जगन्नाथ > सहजबोध > रंगबोध > अद्वयबोध > शिवबोध > रंगबोध > शिवबोध–२ > संगबोध. ह्या परंपरेल

मुडलगी शिष्यपरिवारातील ज्ञानबोध, हरिबोध, धुंडिराजेश्वर ह्यांनी त्यांच्या परंपरास्तोत्रांतून दुजोरा दिलेला आढळतो.

अद्वयबोधांचे जन्ममृत्युशक उपलब्ध नाहीत. ह्यांचे वडील रंगबोध हे श. १५८१ / इ. स. १६५९ व पुत्र शिवबोध–१ हे श. १६२८ / इ. स. १७०६ मध्ये समाधिस्थ झाल्याचे उल्लेख सापडतात. त्यावरून ह्या दोहोंच्या मधला कोणतातरी शक अद्वयबोधांचा निर्याणशक असावा. अद्वयबोध व त्यांची पत्नी राधाबाई ह्या दोघांच्याही समाध्या मुडलगी मठात आहेत.

*देशिकचरित्र*काराने अद्वयबोधांच्या फक्त *अद्वयशतका*चाच उल्लेख केला आहे; इतर रचनेचा नाही. कवीच्या रचनेपैकी *अद्वयशतक*, *श्रीरंगश्रीविलास* ही दोन प्रकरणे व काही पदे एवढेच वाङ्मय आज उपलब्ध आहे.

*अद्वयशतका*त अद्वैतकल्पना मांडलेली आहे. रंगबोधांचा उपदेश पंथीय तत्त्वज्ञानाचे सार ह्या रूपात तेथे येतो. उपनिषदे आणि वेदशास्त्र ह्यांचा मथितार्थच ह्यात सांगितला आहे. *अद्वयशतका*वर *विवेकसिंधू*ची छाप पडलेली स्पष्ट दिसून येते. [⇨ ३.]

श्रीरंगश्रीविलास ही ३२ श्लोकांची रचना स्तोत्रस्वरूपाची आहे. श्रीरंग म्हणजे श्रीकृष्ण आणि गुरू अशा श्लिष्ट अर्थाने तो शब्द वापरला आहे. ह्या स्तोत्रातील 'पुरुष आणि प्रकृति' ह्यांच्या रूपकात्मक वर्णनातून रंगविलेली मधुराभक्ती म्हणजे अद्वयबोधांचा सुंदर प्रतिभाविलास होय. [⇨ ३.]

ह्यांची स्फुट कविता विपुल असून ह्यांची एकूण ८६ पदे डॉ. आवळीकर ह्यांनी प्रसिद्ध केली आहेत. पदांतून गुरुविषयक आदर, ब्रह्मानंदानुभव, भक्ती व नाममहिमा असे विषय येतात. एके ठिकाणी "मज लागलें तयाचें पिसें । अहं सोहं हरूनि तोची बसे ।। हृदंबरी सहज स्वप्रकाशे । अद्वयवेशे रंगनाथु ।।" असे गुरूबद्दलचे भावोद्गार कवीने काढलेले आहेत. रामनामाचे ध्यान करा असे कवी आवर्जून सांगताना दिसतो. उदा., "अनुदिन रामस्मरण करि रे । तामसपण हे मनातिल टाकुनि रामस्मरण करि रे ।। " काही पदांतून शृंगारिक रूपके उपयोजून मधुराभक्तीचे दर्शन कवी घडवितो. उदा., 'मी पतिव्रता नारी', 'श्रीरंग अंग संगे गे', 'थोर माझा सोहळा संयोग तुझा झाला'. अद्वयबोधांची सर्वच पदे भावोत्कट आहेत.

रचना : मु. – १. अद्वयशतक; २. श्रीरंगश्रीविलास : स्तोत्र; श्लो. सं. ३२; ३. पदे; सं. ८६; संपा. आवळीकर, पंडित : मुडलगीचे स्वामी; पुणे, १९७१; पृ. ३३–८६.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : १. आवळीकर, पंडित : अद्वयबोधांची कविता (पृ. १७२–१८३), देशिक-चरित्र (परिचय) (पृ. ११६–१३३); जुवानसं.; धारवाड, १९६४. २. आवळीकर, पंडित : प्रस्ता., मुडलगीचे स्वामी; पुणे, १९७१; पृ. १–५८.

अद्वयरंगी [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

अद्वैतानंद / ० **अद्वैतानंद यती** [?–समा. श. १६८७ / इ. स. १७६५] वेदान्तग्रंथकार. हे मूळचे महाराष्ट्रीय विद्वान ब्राह्मण संन्यासी. काशी क्षेत्रात हे गुरुस्वामी ह्या नावाने प्रसिद्ध होते. मध्वमुनीश्वर व कटावकार अमृतराय हे ह्यांचे शिष्य होते असे म्हटले जाते. ज. र. आजगांवकर ह्यांच्या मते दुसऱ्या एखाद्या अमृतरायाचे अद्वैतानंद हे उपदेशक असावेत, कटावकार अमृतरायांचे नव्हत (मकच., भा. १, पृ. ३५४). ह्यांच्या ग्रंथांवर शंकराचार्यांच्या मताचा प्रभाव दिसतो. – मचको., पृ. १३.

रचना : अमु. – १. प्रबोधसुधाकर (त्रुटित मराठी पोथी); २. ब्रह्मविद्याभरण (संस्कृत); ३. सदानंदकृत वेदान्तसारावर टीका (संस्कृत); भाइसंमं.

० **अद्वैतानंद यती** – पहा **अद्वैतानंद.**

अनंत–१ [अंदाजे इ. स. चे १७ वे शतक] कवी. गुरू : जयरामस्[वामी] वडगावकर. जयरामस्वामींचे आणखी एक शिष्य गोपाळ (समाधि[...] १६१२) ह्या नावाचे होते. दोघा शिष्यांनी मिळून काव्यरचना [...] आहे.

रचना : अमु. – १. ब्रह्मस्तुति; र. का. : श. १६१२ / इ[. स.] १६९०; २. माधवगुण; ३. रुक्मिणीस्वयंवर (गो. का. चांदो[...] संग्रह); ४. रुद्रयामल (वि. ल. भावे संग्रह); संककासू., पृ. ४[...]

अनंत–२ / **अनंत कवी–२** / ० **अनंत गोसावी मेथवडकर** [...] **अनंतभट** [इ. स. १७ व्या शतकाचा उत्तरार्ध व १८ व्या शत[का...] पूर्वार्ध] कवी. मूळचे सातारा जिल्ह्यातील मेथवड गावचे राह[...] गुरू : रामदास. ह्यांस निलंगाबादेस (जि. उस्मानाबाद, मराठव[ाडा]) रामदासांनी मठ बांधून दिला होता. तेथेच हे राहात असत. हे अ[...] तनय अरणीकरांचे समकालीन. रामदासीसंप्रदायी असूनही हे वि[...] भक्त होते व नियमाने पंढरीची वारी करीत.

कवीची सर्वच कविता आख्यानपर स्वरूपाची असून ती पं[...] कवींच्या संप्रदायात बसणारी, अक्षरगणवृत्तात्मक श्लोकबद्ध [...] आहे. प्रसंगपरत्वे दिंडी, सवाई, घनाक्षरी, अभंग ह्या मराठी [...] वृत्तांचाही हे उपयोग करताना दिसतात. कवितेची भाषा शुद्ध [...] सोपी असून तिच्यात उर्दू व फारसी ह्या भाषांतील शब्द फारसे अ[...] नाहीत. कवी रामभक्त असल्याने रामचरित्रातील *सीतास्व[...]*, *सुलोचना-गहिवर*, *कुशलवाख्यान* ह्यांसारखी आख्याने र[...] ह्यांच्या लेखणीला स्फुरण चढलेले दिसते. वीर, करुण आणि भ[...] रसांनी युक्त असलेले *सुलोचना-गहिवर* [⇨ ३] हे काव्य ह[...] कवितेत अधिक प्रत्ययकारी आहे. अनुप्रासांची कवीला आवड [...] समर्पक अशा अलंकारांचा उपयोग करून आपल्या काव्[...] आशय ह्यांनी खुलविला आहे. वीररसाचा आविष्कार क[...] ह्यांचा हातखंडा दिसतो. ह्या दृष्टीने *सुरथसुधन्वाख्याना*तले यु[...] पाहण्यासारखे आहे.

ह्याच कवीची *भामाविलास* आणि *सुदामचरित्र* अशी दोन [...] सरदार मिरीकरांना एका जुन्या हस्तलिखित बाडात उपलब्ध [...] ती भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या संग्रही आ[...] भाइसंमंत्रै., व. २३, अं. ४, पृ. ९९.

अनंतकविकृत कवितासंग्रहात छापलेली *सुरथसुधन्वा* व *ब[...]* ही दोन आख्याने एका मोठ्या काव्यग्रंथाची (*अश्वमेध[...]*) प्रकरणे असावीत असे मत संपादक वा. दा. ओक ह्यांनी व्य[क्त केले] आहे (प्रस्ता., पृ. २). रचनेवरून आपली काव्ये ह्यांनी कीर्तन[ा]साठी रचली असावीत असे वाटते. अनंतांची रचना मु[...] वामनपंडित ह्यांच्या तोडीची नसली तरी मनाची पकड घेऊ [...] इतकी ती आकर्षक निश्चितपणे आहे.

रचना : मु. – १. अहिमह्याख्यान; १०१; २. कुशलवा[ख्यान;] प्र. १ व २; १७३; ३. गजगौरीव्रताख्यान; ४४; ४. [...] गर्वपरिहाराख्यान; ५९; ५. गोपीगीत; २४; ६. द्रौपदीस्व[यंवर;] ९६; ७. निर्वाणषट्क; ६; ८. बभ्रुवाहनाख्यान; प्र. १; [...] ९. श्रीयाळचरित्र; २६; १०. सिंहध्वजाख्यान; ८; ११. [...] स्वयंवर; ११३; १२. सुरथसुधन्वाख्यान; प्र. १ व २; [...] १३. सुलोचनाख्यान; ७४; समाप्ती श. १६४५; १४. सु[लोचना-] गहिवर; प्र. १–५; ३६३; समाप्ती श. १६४३; १५. पदे, [...] भूपाळ्या; २५; महाराष्ट्र कवि अनंतकृत कवितासंग्रह; [...] ओक, वा. दा.; मुंबई, १८९६. **अमु.** – १. भामावि[लास;] ७२; २. सुदामचरित्र; ६९; – भाइसंमं. ३. ताम्रध्वजा[ख्यान;] ४. मयूरध्वज. ५. हनुमंतभेट; – अनुपलब्ध. **शंका.** – १. अ[...]

२. बोधराजाचें चरित्र; ४९.

नंत–३ / ० **अनंत कवी–१** [इ. स. चे १८ वे शतक, उत्तरार्ध] संत-रित्रकार व कवी. वास्तव्य : परभणी (मराठवाडा). वडिलांचा दा सेटेपणाचा म्हणजेच कापडविक्रीचा. जातीने विश्वकर्मा सोनार. रू : रामानंद. हे रामानंद पुसद नदीच्या वाळवंटात खेचरी मुद्रा लावून सले असता अनंतकवींना त्यांचे दर्शन घडले व त्यांनी ह्यांना उपदेश ला. रामानंद हे थोर ज्ञानी व योगी होते. अनंतकवींचा मृत्यू रव्हा (विदर्भ) येथे झाला. तेथेच त्यांची समाधी आहे. *भक्त-हस्य* ह्या आपल्या ग्रंथात श्रीपांडुरंगाला ह्यांनी जे नमन केले आहे यावरून हे विठ्ठलभक्त असावेत असे वाटते.

अनंतकविकृत पाच ग्रंथ यवतमाळ येथील शारदाश्रमाच्या स्तलिखित संग्रहात आहेत. त्यांपैकी *भक्तरहस्य* ग्रंथाचे ३२ ध्याय व ४८५५ ओव्या आहेत. ह्यामध्ये २३ ज्ञात संतांची चरित्रे ाली आहेत. तसेच ब्राह्मण, कुणबी, सोनार, महार, अस्पृश्य अशा नेक जातींतील अप्रसिद्ध संतांची चरित्रे प्रथमच वाचावयास मिळतात. ंथाचा शेवट असा आहे : "भक्तरहस्य कथा समाप्त ॥ शके १७११ सौम्यनाम सवसरे । श्रावणमासे शुक्लपक्षे द्वितीयेस ग्रंथ समाप्त ॥ हस्ताक्षर चरेन । विसाजी भीकदेव वैद, पातुरशेरबाबूचे । संपूर्णमस्तु । श्रीकृष्णार्पणमस्तु श्लोक येकुन ४८५५।" या ग्रंथाखेरीज *जीवन्मुक्त, माधवदासी, शिल्पशास्त्र, फाल्गुनमाहात्म्य* असे आणखी चार ग्रंथ कवीने रचले आहेत. *जीवन्मुक्त* ग्रंथ वेदान्तपर असून त्यात जीवन्मुक्ताची लक्षणे व जीवनदर्शन घडविले आहे. त्याचे दहा अध्याय असून तो त्रुटित आहे. ग्रंथात लेखकाचा उल्लेख येत नाही. *माधवदासी* ग्रंथाचे ५ अध्याय असून त्यात माधवाला जे प्रश्न विचारले त्यांची उत्तरे ओवीबद्ध केली आहेत. *शिल्पशास्त्र* ग्रंथाचे १३ अध्याय असून ग्रंथ अपूर्ण आहे. ह्यात ब्रह्माने मायेच्या लीलेने जे हे ब्रह्मांड निर्माण केले ते कलात्मक आहे, हे वेदान्ततत्त्व शिवपार्वतीप्रश्नोत्तररूपाने काव्यमय स्वरूपात वर्णिले आहे. *फाल्गुनमाहात्म्य* ग्रंथाच्या ७०९ ओव्या असून त्याच्या ७ अध्यायांपैकी अध्याय पहिला गहाळ. परमात्मा व माया ह्यांच्या फाल्गुनातील रंग वगैरे लीलांचे वर्णन ह्यात येते. — महाजन, द. बा., शारदाश्रम, यवतमाळ, ह्यांनी पाठविलेल्या हस्तलिखितांच्या माहितीवरून.

अनंत–४ [इ. स. चे १८ वे शतक, उत्तरार्ध] कवी. सरस्वतीच्या तीरावर वसलेल्या श्रीपूर क्षेत्राचे रहिवासी. ह्यांनी *गर्भगीताटीकाप्रकरण* (ओ. सं. १४२; र. श. १६८७ / इ. स. १७६५) रचले आहे. ग्रंथात गुरूचा नामनिर्देश नाही. ग्रंथरचनाकाल व आपले अनंत हे नाव कवीने ग्रंथात दिले आहे. प्रस्तुत ग्रंथाचे हस्तलिखित भाइसंमं. पोथीशाळेतील सखारामबोवा दैठणकर ह्यांच्या संग्रहापैकी क्रमांक २६ च्या बाडात सापडले. हा ग्रंथ अजून प्रकाशित झालेला नाही. टीकेच्या दोन ओव्या रचनेचा नमुना म्हणून पाहाव्या. "तेव्हा तो पृथेचा नंदन । बोलिला श्रीकृष्णालागुन । गर्भवासादि दुःखदारुण । किमर्थ आपण भोगिति नर ॥ आसंख्य गर्भोदरि जनन । घेवोनि पावती मरण । ऐसा नाना विपरीतीकारणें । कोण्या गुणें सोसिति ते ॥"

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : मुजुमदार, गं. ना. : अनंतकृत गर्भगीता टीका; भाइसंमंइति., श. १८३७; पृ. २८५–२८६.

अनंत–५ [अंदाजे इ. स. च्या १८ व्या शतकाची अखेर] कवी. गुरू : *दासविश्रामधाम*कार आत्मारामबोवा. भालकी मठपती नरसोबांचे हे गुरुबंधू. भालकी येथील रामदासी मठात ह्यांनी लिहिलेला *वरप्रसाद* नावाचा लहानसा ओवीबद्ध ग्रंथ उपलब्ध आहे. तो अजून प्रसिद्ध झालेला नाही. सत्‌शिष्यलक्षणे सांगताना अनंतकवी म्हणतात : "गुरुआश्रमीं पादरक्षा घालों नये । सैरावैरा फिरों नये । फिरों नये म्हणोन स्वस्थ बसों नये । काही श्रवण करावें ॥" (मसा., आ. ५, पृ. ९८४–८५).

अनंत–६ / ० **अनंतकवी–३** [का. अनु.] कवी. गुरू : रामदास. *श्रीसमर्थप्रतापा*त "अनंतकवी सह्याद्रिशिखरीं । समर्थप्रताप वाणी वैखरी" असे ज्यांचे वर्णन आहे, तेच हे अनंत होत, असे शं. श्री. देव ह्यांनी आपले मत मांडले आहे (रासं., खं. १, पृ. ३२२).

ह्या अनंत कवींच्या कवितेपैकी समर्थस्तवनपर सहा श्लोकच तेवढे प्रसिद्ध आहेत (*महाराष्ट्रकवि अनंतकृत कवितासंग्रह*; मुंबई, १८९६; पृ. १०८–१०९). *रामदासी संशोधन, खंड १* मध्ये (पृ. ३२२) कवीचे एक १३ श्लोकांचे महत्त्वाचे प्रकरण शं. श्री. देव ह्यांनी छापले आहे. त्यामध्ये अंबादेवीच्या नवरात्रोत्सवाचे वर्णन आले आहे. त्यातील शेवटचा श्लोक असा : "अंबा शिवासहित शोभतसे तुरंगीं । होती सवेग जप अद्भुत अंतरंगीं । नृत्यांगना सुरस नाचति रागरंगीं । प्रेमा अनंतकविचा रघुराजरंगीं ॥" अनंतांच्या आरत्या, पदे, श्लोक इत्यादी रचना समर्थवाग्देवतामंदिरातील एका बाडात (३८४) सापडते (हस्त. सू., खं. १). ती अद्यापि प्रकाशित झालेली नाही.

अनंत–७ [का. अनु.] पदकार. हे रंगनाथस्वामींच्या शिष्यांपैकी कोणी असावेत. ह्यांनी पदे रचली आहेत (संककासू., पृ. ४).

अनंत–८ [का. अनु.] रामदासी कवी. शं. श्री. देवांच्या मतानुसार हे बहुधा पांधरी मठाचे असावेत (सवामं. बा. २४२, हस्त. सू., खं. १). ह्यांच्या एका पदात मैलार येथील खंडोबाचा व दुसऱ्या एका पदात कृष्णातटाकी वसलेल्या बदरीग्रामाचा उल्लेख आहे.

० **अनंत–९** – पहा **अनंतमौनी**.

० **अनंत आयमुनी** – पहा **आएमुनी कारंजकर**.

अनंतकविसुत [का. अनु.] पदकार. ह्यांचे एक पद वा. दा. ओक संपादित *पदसंग्रह, भाग* ३ (मुंबई, १९०१) मध्ये मुद्रित (पृ. ११०).

० **अनंत कवी–१** – पहा **अनंत–३**.

० **अनंत कवी–२** – पहा **अनंत–२**.

० **अनंत कवी–३** – पहा **अनंत–६**.

अनंतकीर्ती [अंदाजे इ. स. १७७५] जैन कवी. हे लातूर (जि. उस्मानाबाद) येथील बलात्कारगण पीठाच्या शिष्यवर्गामधील एक. गुरू : चंद्रकीर्ती. चंद्रकीर्ती हे लातूर पीठावर गुणकीर्तीनंतर भट्टारक होते. ब्रह्मजिनदासकृत गुजराती रासकथेवरून अनंतकीर्तींनी *दशलाक्षणिक व्रतकथा* (ओ. सं. १८८) रुपासा नेवा ह्यांच्या विनंतीवरून मराठीत आणली. कथेच्या प्रशस्तीत ह्या गोष्टी कवीने स्पष्ट सांगितल्या आहेत : "ब्रह्मजिनदास रासकथा । तयाचा पाहोनि केला उलथा । भाश मऱ्हाष्ट कथा । रचिलि पै ॥ १८० ॥ . . . जैसिंगपैठ विख्यते तो आदिनाथ साक्षांते । ते माझे कुलदैवते । प्रसादु त्याचा ॥ १८६ । नेवा रुपासा याचे निरोपने । आह्मा मऱ्हाष्ट करोनि सांगने । म पडले कारन । तयासाटि ॥ १८७ ॥" ही कथा जैसिंगपेठ येथील आदिनाथ मंदिरात श. १६९७ मध्ये लिहिली.

नयनपूरचा राजा प्रियंकर व राणी प्रियंकरा ह्यांची कन्या कमळसेन हिने वनात मुनीस दशलाक्षणिक व्रताचा विधी विचारला होत प्रस्तुत कथा ह्या काव्याचा प्रतिपाद्य विषय आहे. ह्या कथेत दश लाक्षणिक व्रताचा विधी, तो पाळण्याने मिळणारे फळ आणि हे व्र ज्यांनी मुळात केले त्यांच्या कथा सांगितल्या आहेत. भाद्रपद मासाती शुक्लपंचमीपासून ह्या व्रताचा आरंभ होतो व ते अनंतचतुर्दशी संपते. ह्या व्रतकथेचे हस्तलिखित शिरड येथील जैन ग्रंथसंग्रहात आहे

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : अकोळे, सुभाषचंद्र : अनंतकीर्ती

प्रामजैसा.; नागपूर–पुणे, १९६८; पृ. ९३–९४.

अनंत केशव [का. अनु.] पदकार.
रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

अनंतगिरी [का. अनु.] पदकार.
रचना : अमु. – कृष्णपर पदे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

अनंत गोपाळ [का. अनु.] कवी.
रचना : अमु. – १. कृष्णाची आरती; २. कृष्णपर, बोधपर, भक्तिपर, नामपर व रामाचा रथ ह्या विषयांवरील पदे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

अनंत गोपाळदास [का. अनु.] आरतीकार. ह्यांची *येकनाथांची आरती* टाकळी मठानील बाडात (क्र. ३७) एका पृष्ठावर सापडली. ती भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या श. १८३८ च्या इतिवृत्तात छापली आहे (पृ. ५९–६०). तिची तीन कडवी आहेत. कवी म्हणतो : "येकनाथ नाम घेतां। सौख्य वाटतें चित्ता ॥ अनंत गोपाळदास। धणी न पुरे गातां ॥३॥" हीच आरती थोड्याफार फरकाने *मराठी आरती* संग्रहात मुद्रित (पृ. ३३४).

० अनंत गोसावी मनेरगुडीकर – पहा **अनंतमौनी**.

० अनंत गोसावी मेथवडकर – पहा **अनंत–२**.

अनंततनय–१ [का. अनु.] कवी.
रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. १, २.

अनंततनय–२ / ० अनंतसुत त्र्यंबक–१ / ० अनंतात्मज त्र्यंबक / ० त्र्यंबक–१ [इ. स. चे १८ वे शतक] कवी. महाभारतावर रचना करणाऱ्यांपैकी एक. ह्यांचे मूळ नाव त्र्यंबक असे ह्यांच्या *उद्योगपर्वा*-तील पुढील उल्लेखावरून दिसते : "ही त्र्यंबकें आपुली वाणी ॥ वाग्पुष्पांची गुंफिली श्रेणी। अर्पिली असे श्रीकृष्णचरणीं। अर्थ सुगंधें घमघमीत ॥" ह्यांनी *महाभारता*ची दोन-चार पर्वे रचली असावीत. पण त्यातील फक्त '*उद्योगपर्व*'च उपलब्ध आहे.

"हा आपला ग्रंथ व्यासकृतीवरून फार काळजीपूर्वक लिहितो; व आपल्या प्रत्येक अध्यायाचे शेवटी त्यात मूळ भारताच्या किती व कोणत्या अध्यायांतील कथाभागांचा समावेश केला आहे हेंहि सांगतो." – वि. ल. भावे, मसा., आ. ४, पृ. ६९०. ह्या काव्याचे प्रयोजन सांगताना कवी लिहितो : "पूर्वीं मुक्तेश्वरें। अनेक कवींच्या ईश्वरें। आरंभिलें भारत सारें। भाषाधारें रचावया ॥ परी तें न गेलें समाप्ती। ऐसें तर्कुनि सर्व मती। चतुर्थानंतरें पंचमीं प्रीती। 'उद्योगीं' मती संचरली ॥" *उद्योगपर्वां*तर्गत *कृष्णशिष्टाई*, *कर्णभेदप्रयत्न*, *विदुलाख्यान* इत्यादी आख्याने ह्यांनी चांगली गायिली आहेत.
रचना : अमु. – उद्योगपर्व, अ. ४६ ; ग्रं. सं. अंदाजे ६०००; वि. ल. भावे संग्रह.
चरित्र, चर्चा, अभ्यास : भावे, वि. ल. : अनंतसुत त्र्यंबक; भाइसमंतृसंवृ., पृ. १०२–१०६.

अनंतदास–१ / ० गोपाळअनंत [का. अनु.] कवी.
रचना : अमु. – आरती व पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. १, २.

अनंतदास–२ / ० अनंतदासप्रभु [का. अनु.] कवी.
रचना : मु. – रामपर दोन पदे; पदगुच्छ, तंजावर, १९६९; पृ. ३४–३५. **अमु.** – १. अभंग; २. आरती – विष्णूची; ३. ओव्या – सीताशुद्धी; ४. जोगी; ५. पदे – अहिल्योद्धार-कथाभाग, काशीयात्रा, कृष्णपर, भगवत्पर, मारुतिपर, रामपर, सीताशुद्धिपर, शिवपर, हनुमत्पर. – तंसम. हस्त, यादी, क्र. ३.

अनंतदास–३ [का. अनु.] कवी.
रचना : अमु. – वेताळपंचविशी; गो. का. चांदोरकर संग्रह; संककासू., पृ. १२३.

० अनंतदासप्रभु – पहा **अनंतदास–२**.

अनंतदेव [का. अनु.] कवी.
रचना : अमु. – १. गोपालकाला; २. चिल्लालचरित्र; श्लो. सं. ४१; ३. पांडुरंगमाहात्म्य ; अ. १२ ; ओवीबद्ध; र. का. : धातुनाम संवत्सरीं। आश्विन शुद्ध नवरात्री। मूल ग्रंथाची ते वरी। टीका संपूर्ण जाहली ॥ १२. ६२ ॥; ४. रुद्रयामळ ; संस्कृत श्लोक व टीका ओव्या; १६०; ५. आरती व पदपदांतरे. – तंसम. हस्त. यादी, क्र. १, २, ३; सवामं. हस्त. सू., खं. १, २.

अनंतदेवगुरूचा बालक [का. अनु.] कवी व चरित्रकार.
रचना : अमु. – विसोबा नाईकांचे चरित्र; अभंग १८; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

अनंतदेवमुनि [का. अनु.] महानुभाव कवी.
चांगदेव राऊळांचे एक अनुग्रहित. ह्यांची *कमळाउसाचे मंगळार्ती* एवढी एकच रचना आढळते; ममग्रंककासू., पृ. १.

अनंतनंदन [का. अनु.] पदकार.
रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. १, २.

अनंतपंडित–१ [का. अनु.] कवी.
रचना : अमु. – रघुवंशाच्या पहिल्या सर्गावरील मराठी टीका; भाइसमं. हस्त. सू., पृ. २३२.

अनंतपंडित–२ [अंदाजे इ. स. चे सतरावे शतक] कवी. हे स्वतःला 'कविकुलालंकार' उपाधी लावतात. स्वतःसंबंधी ह्यांनी अशी माहिती दिली आहे : "पुण्यस्तंभपुरी सुखाब्धिलहरी विद्वज्जनी साजिरी। तेथें त्र्यंबक पंडितात्मज वसे; प्रेमा धरी शंकरीं।" भानुदासकृत संस्कृत *रसमंजरी*चे ह्यांनी *महाराष्ट्रसंजीविनी* व *शृंगारकल्लोलिनी* असे दोन अनुवाद केले असावेत, असे *महाराष्ट्रसारस्वत*कार ह्यांना पुढील काव्यपंक्तीवरून वाटते. "आज्ञा त्या प्रभुची असे म्हणुनिया 'महाराष्ट्र-संजीविनी'। तैसी हे दुसरी वरी करितसे 'शृंगार-कल्लोलिनी' ॥" 'अनंतांचे भाषांतर तितके बरोबर नाही' (वि. ल. भावे; मसा., आ. ४, पृ. ५०१).

० अनंतपंडित–३ – पहा **आनेराज व्यास**.

अनंतपंडितसुत साबाजी / ० साबाजी अनंत [का. अनु.] पदकार.
रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

० अनंतपुत्र – पहा **केशिराजदास–१**.

अनंतप्रभु [का. अनु.] पदकार.
रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. १, २.

अनंतफंदी [इ. स. १७४४ – १८१९] शाहीर व कीर्तनकार. पेशवाई-कालीन सर्व शाहिरांत वयाने हे वडील. ह्यांचे उपनाव घोलप. यजुर्वेदी कौंडिण्यगोत्री ब्राह्मण. ह्यांच्या पित्याच्या नावाचा उल्लेख कोठे आढळत नाही. मातोश्रींचे नाव राऊबाई. वसतिस्थान अहमदनगर जिल्ह्यातील संगमनेर. ह्यांच्या पूर्वजांचा व्यवसाय सराफीचा. हे पिढीजाद वृत्त्यंशी, देवीचे गोंधळ घालणारे. अनंतफंदींचा पिता ह्यांच्या लहानपणीच निवर्तला. त्यामुळे ह्यांच्यावर दाब असा राहिला नाही. गावात उनाडक्या करीत फिरण्यात ह्यांचा काळ जाऊ लागला. तरुणपणी हे आपला सर्व वेळ तमासगिरांच्या फडांत घालवू लागले. तिथेच कवितारचनेचा छंद जडला. शीघ्रकवित्व व समयसूचकता ह्या गुणांचे ह्यांना वरदान होते. तमासगिरांसाठी हे लावण्या रचून देत. पुढे ह्या कलेच्या जोरावर ह्यांनी आपला तमाशाचा फड निर्माण केला आणि राजरोस रीतीने लावण्या रचून त्या म्हणण्याचा किंवा म्हणविण्याचा उद्योग करून ह्यांनी चरितार्थाची सोय केली. ह्या कामातील त्यांचे मुख्य साथीदार मलकफंदी, रतनफंदी व राघवफंदी असे तिघेजण असत, असे त्यांच्या लावण्यांवरून दिसते. ह्या तिघांच्या सहवासामुळे लोक अनंतालाही फंदी म्हणू लागले असावे

पल्या उमेदीत फंदीबोवांनी निरनिराळ्या प्रांतांत अनेक वेळा लुखगिऱ्या केल्या व उमाप पैसा जोडला. प्रौढ वयात वयोमानानुरूप नी शृंगारिक ग्राम्य लावण्या रचण्याचे टाकून देऊन आपली वाणी मार्थाकडे वळविली व कीर्तनकाराचा पेशा स्वीकारला. हा पेशा नी अहिल्याबाई होळकर हिच्या उपदेशावरून स्वीकारला अशी ख्यायिका आहे. उत्तरवयात पुणे प्रांतात ह्यांचा अत्यंत बोलबाला ला. अनंतफंदी पुण्यास प्रथम केव्हा आले हे कळण्यास मार्ग नाही. रंतु इ. स. १७९५ मध्ये खर्ड्यांच्या स्वारीच्या वेळी पुण्यास त्यांचे स्तव्य असून दरबारात त्यांचा परामर्श घेण्यात आला होता हे क्की. कारण *खर्ड्याच्या लढाई*वरील पोवाड्याच्या शेवटी असा ष्ट उल्लेख केलेला आहे की 'फंदी अनंत कटिबंध छंद ललकारी मंतांचे दरबारी'. सवाई माधवरावानंतर रावबाजींच्या कारकीर्दीत र अनंतफंदींचा फारच गौरव झाला. खुद्द बाजीरावाची त्यांच्यावर हाल मर्जी बसून गेली, इतकी की आपल्या पत्रव्यवहारावरून वतःच्या राज्यारोहणाच्या राजकारणाची सर्व हकीकत लिहून देऊन याने फंदीबोवांकडून *माधवनिधन* काव्य लिहून घेवविले.

शाहीर होनाजी बाळाने फंदीबोवांना "फंदी अनंत कवनाचा सागर । अजिंक्य ज्याचा हातखंडा । चमत्कार चहुंकडे चालतो। पृथ्वीवर ज्याचा झेंडा" ह्या शब्दांत गौरविले आहे. त्यावरून ह्यांनी विपुल कवने रचली असावीत असे वाटते. परंतु, आज मात्र उपलब्ध असलेली त्यांची कविता अगदीच अल्प आहे. ह्यांनी कटाव, पोवाडे, लावण्या, फटके, क्वचित श्लोक, आर्या, पदे ही कीर्तनात म्हणण्यासाठी केली. [➪ ३.] फंदीबोवांना हिंदी भाषा चांगली अवगत होती. ह्यांचा *नाना फडणिसाचा पोवाडा* व काही लावण्या हिंदीत आहेत. *माधवनिधन* ह्या ओवीबद्ध आख्यानाची फंदीबोवांनी दुसरी एक विविधवृत्तात्मक प्रत तयार केली होती. तिचा उपयोग हे कीर्तनाचे प्रसंगी करीत.

अनंतफंदींचे जे काही थोडे पोवाडे उपलब्ध आहेत त्यात *खर्ड्याच्या लढाई*वरील ह्यांचा पोवाडा विशेष वाखाणला जातो. नाना फडणीस, यशवंतराव होळकर, फत्तेसिंग गायकवाड, चिंतामणराव पटवर्धन, बाळासाहेब पटवर्धन इत्यादी ऐतिहासिक पुरुषांवर ह्यांनी पोवाडे रचले आहेत. त्यांत ह्यांनी त्या त्या पुरुषांच्या स्तुतीबरोबरच थोड्याशा व्यंजनेने त्यांच्या दुर्गुणांचे व दुष्कृत्यांचेही दिग्दर्शन केले आहे. उदा., दुसऱ्या बाजीरावाची त्यांनी उडविलेली टर.

फंदीबोवांच्या लावण्या सुमारच आहेत. रचनेचे वैशिष्ट्य त्यांत फारसे आढळत नाही. ह्यांची उपदेशपर कवने किंवा फटके मात्र वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. हे कथा उत्तम करीत असत. कीर्तनाकरिता रचलेल्या ह्या फटक्यांमुळेच कवी म्हणून त्यांची कीर्ती आजपर्यंत टिकून राहिली आहे. ह्या फटक्यांतून साध्या व्यवहारज्ञानाचा उपदेश निर्भीडपणे स्पष्ट शब्दांत केलेला आहे. 'लंडे गुंडे हिरसे तट्टू यांची संगत धरू नको' किंवा 'नरदेहामधिं येउनि नर हो साधन ऐसें करा।' हे दोन प्रसिद्ध फटके म्हणजे प्रापंचिकांच्या व्यवहाराचा आदर्श ठरतील. सूक्ष्मावलोकन, व्यवहारचातुर्य आणि त्याचबरोबर व्यक्तिविशेषामुळे आलेला परखडपणा ही ह्यांच्या फटक्यांची वैशिष्ट्ये आहेत. ह्यांचे कवित्व उत्स्फूर्त असून बहुश्रुतता, वक्तृत्व ह्यांमुळे ह्यांची कविता ठसठशीतपणे नजरेत भरते. 'फटका ज्याचा लावी चटका' असे ह्यांच्या फटक्यांचे लक्ष्मणशास्त्री लेले ह्यांनी वर्णन केले आहे.

रचना : मु. – १. अनंतफंदीकृत कविता अथवा लावण्या; संग्रा. शाळिग्राम, शं. तु.; भा. १, आ. २ री; पुणे, १८७९. २. ५ लावण्या; अंधारातील लावण्या; संपा. केळकर, य. न.; पुणे, १९५६; पृ. १८९–१९५.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : १. आजगांवकर, ज. र. : अनंतफंदी; मकच., खं. २; मुंबई, १९१३; पृ. १२२–१४८. २. केळकर, य. न. : तंतकवि तथा शाहीर; पुणे, १९५२; पृ. ५५–६४. ३. फंदी, अ. ग. : शाहीर कवि अनंतफंदी ; मनोहर, फेब्रु. १९६१ ; पृ. २९–३३. ४. वर्दे, श्री. म. : अनंतफंदी ; मराठी कवितेचा उषःकाल किंवा मराठी शाहीर; आ. २ री; मुंबई, १९३०; पृ. ९८–१२३.

अनंतबोध [अंदाजे इ. स. चे १७ वे शतक] कवी. मुडलगी (गोकाक, कर्नाटक) परंपरेतील पहिले शिवबोध हे ह्यांचे गुरू. गुरुपरंपरा : मुकुंदराज > नृसिंहभारती > जगन्नाथ > सहजबोध > रंगबोध > अद्वयबोध > शिवबोध–१ > अनंतबोध. हे स्वतःस शिवाद्वय असे संबोधून घेत असत. कवीने ह्याच नावाने गुरूचा उल्लेख सर्वत्र केला आहे.

अनंतबोधांचा *वाक्यसुधा* ग्रंथ (शंकराचार्यांच्या *वाक्यसुधे*वरील मराठी टीका) व सहा पदे (सवामं. बा. ५८२; मुद्रण : *इंद्रायणी*, मे १९६३, पृ. ६६–६८) एवढीच रचना आजमितीस उपलब्ध आहे. भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या हस्तलिखित ग्रंथसूचीत (क्र. २१, ११८) *वाक्यसुधा* हा ग्रंथ, त्याच्या अखेरच्या समर्पणात 'श्रीमुकुंदराज' असा निर्देश असल्यामुळे सूचीकारांकडून अनवधानाने मुकुंदराजांच्याच नावावर नोंदविला गेला आहे. डॉ. पंडित आवळीकर ह्यांनी उजेडात आणलेल्या मुडलगी मठातील मुकुंदराजपरंपरा लक्षात घेता ह्या ग्रंथाचा कर्ता त्याच परंपरेतील शिवबोधशिष्य अनंतबोध हा असल्याचे रा. चिं. ढेरे ह्यांनी दाखवून दिले आहे. ग्रंथाच्या अखेरच्या ओवीचा ते ह्या संदर्भात आधार देतात : "आतां श्री वासुदेव परात्पर निरतिशय । जो का सच्चित्सुख शिवाद्वय । तये बोधीं रंगोनि तन्मय । **अनंतबोध** ॥ १०३१ ॥". ह्या टीकेची ओवीसंख्या १०३१ आहे. ग्रंथ मराठी संशोधन मंडळातही उपलब्ध आहे (हवना., पृ. ५–६).

उपलब्ध सहा पदांपैकी गणेशवंदनाचे एक पद सोडले तर इतर पाचही पदांची रचना रूपकात्मक असून त्यांवर अद्वयबोधांच्या रचनेचा ठसा उमटलेला दिसतो. नमुन्यादाखल पदातील काही पंक्ती पाहाव्या : "देह जाणावें हें क्षेत्र पंढरी। आत्मा विठ्ठल हा तेथें राज्य करी ॥ १ ॥ शुद्ध शांति तेचि रखुमाई नारी। दया क्षमा आदि गोपी सुंदरी ॥ २ ॥ बाप पांडुरंग स्वामी शिवाद्वय। तोडी भक्तांचे जो सर्व भवभय ॥ ६ ॥ पूर्ण कृपाळू जे साधकाची माय। सहज अनंतबोधासी लावी सोय ॥ ७ ॥"

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : १. आवळीकर, पंडित : अनंतबोध; मुडलगीचे स्वामी; पुणे, १९७१; पृ. ५२. २. ढेरे, रा. चिं. : अनंतबोधांची कविता; इंद्रायणी, मे १९६३; पृ. ६३–६८.

० **अनंतभट** – पहा **अनंत–२.**

० **अनंतमुनी** – पहा **आनेराज व्यास.**

० **अनंतमुनी कारंजकर** – पहा **आएमुनी कारंजकर.**

० **अनंतमुनी चोरयाचक** – पहा **मल्हे चोरयाचक.**

अनंतमुनी (तळेगावकर) / ० **रुक्मिणीसुत अनंत** [अंदाजे इ. स. १७ व्या शतकाचा उत्तरार्ध व १८ व्या शतकाची सुरुवात]. महानुभाव कवी. श्रीकृष्ण-बाळक्रीडेवर रचना करणाऱ्या ह्या कवीची नोंद *महाराष्ट्र सारस्वत*कार वि. ल. भावे ह्यांच्या सूचीत व य. खु. देशपांडे ह्यांच्या *महानुभावीय मराठी वाङ्मय* ह्या पुस्तकात नाही. कवीने स्वतः पुरविलेल्या माहितीवरून हे पारमांडल्य आम्नायाच्या तळेगाव शाखेतील आहेत असे स्पष्ट होते. ह्यांच्या ग्रंथातील 'आ सर्वभावी। नमूं गोपीनाथा। त्रयोदश शते। देईजे जो।' ह्या ओ वरून गोपीनाथ ह्यांचा गुरू होता किंवा काय हे नीटसे समजत ना कारण गोपीनाथ हे कृष्णाचेही एक नाव आहे. ग्रंथकाराने आप गुरुपरंपरेची सविस्तर माहिती दिलेली नाही. *पारिमांडल्य आम्ना*

मंजरी (*महानुभाव* मासिक, जून–जुलै १९६९) किंवा *अन्वयस्थळां*त ह्यांचा नामोल्लेख नाही. कदाचित ग्रंथकाराचे नाव इतरांना फारसे माहीत नसावे. ग्रंथाची समाप्ती कार्तिक शु. ५ श. १६२८ / इ. स. १७०६ मधील आहे. त्यावरून कवीचा काळ निश्चितपणे समजत असला तरी 'तडाग संवज्ञा। पुर नाम' ह्या ग्रंथांतर्गत निर्देशावरून त्याच्या ठिकाणाचा बोध होत नाही. तळेगाव (जि. उमरावती) हे ते स्थळ असावे असे अनुमान करण्यात येते.

रुक्मिणीसुत अनंतांनी १३१५ ओव्यांत श्रीकृष्णचरित्रपर *बाळक्रीडा* मोठ्या भक्तिभावाने गायिली आहे. ह्या अनंतमुनींच्या अगोदर प्रस्तुत विषयावर मुरारीमल्ल, एल्हणसुत विद्वांस, आएमुनी कारंजकर इत्यादी अनेक कवींनी रचना केली होती. त्याही अगोदरचे दामोदर पंडितांचे *वछाहरण* इत्यादी अनेक ग्रंथांपासून स्फूर्ती घेऊन कवीने हा ग्रंथ रचला असावा. कवीच्या ग्रंथाची प्रत महंत गोपीराज ग्रंथालयात (रिद्धपूर) उपलब्ध आहे.

म. रा. जोशी

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : ढेरे, रा. चिं. : अनंतमुनीकृत बाळक्रीडा; गंगाजळी; पुणे, १९७२; पृ. ९१–९२.

अनंतमुनी लासूरकर [का. अनु.] महानुभाव कवी.

रचना : अमु. – १. श्रीकृष्णविजय; अ. ३६; ओ. सं. ४३००; २. गीतातात्पर्यार्थ श्लोक; ममग्रंककासू., पृ. १.

अनंतमुनी शिवराज [का. अनु.] महानुभाव कवी.

रचना : अमु. – रुक्मिणीस्वयंवर; ओ. सं. २१८; माहूर मठ हस्त. सं.

अनंतमूर्ति [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – रामवनागमन ओव्या; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

अनंतमौनी / ० **अनंत गोसावी मनेरगुडीकर** / ० **अनंतस्वामी** [? – समा. श. १६१५, भाद्र. वद्य ९ / इ. स. १६९३] कवी. हे समर्थांचे शिष्य होते. तंजावर प्रांतात मन्नारगुडी येथे अनंतमौनी व त्यांचे शिष्य मेरुस्वामी ह्यांचा मठ आजही पाहण्यास सापडतो. हे अत्रिगोत्री देशस्थ ब्राह्मण, वेदान्तवक्ते व षट्शास्त्रज्ञ होते. मेरुस्वामींची व ह्यांची गाठ पडल्यानंतर मेरुस्वामींस आपल्याजवळ ठेवून घेऊन अनंतस्वामींनी त्यांना संप्रदायाची दीक्षा देऊन चांगला बोध केला. ह्यानंतर मन्नारगुडीस मठस्थापना केली. श. १६१५ च्या भाद्रपद वद्य नवमीस ह्यांनी मन्नारगुडी येथे समाधी घेतली. ह्यांची शिष्यपरंपरा अनंतमौनी > मेरुस्वामी > सेतुराम अशी आहे. अनंतमौनींची रचना अध्यात्मपर आहे. ती अप्रकाशित असून तंजावर सरस्वती महाल ग्रंथालयात आढळते.

रचना : अमु. – १. पंचीकरण (ओवीबद्ध); २. भगवद्गीता; अ. ४; ओ. सं. ८४०; ३. महावाक्यविवरण (गद्य); ४. पदे, श्लोक इ.; तंसम. हस्त. यादी, क्र. १, २, ३.

० **अनंतमौनी मेरु** – पहा **मेरुस्वामी.**

० **अनंत राघवदासी** [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – पदे, श्लोक, आरत्या इत्यादी; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

० **अनंतराज व्यास** – पहा **आनेराज व्यास.**

अनंत रामचंद्र बडवे [इ. स. च्या १८ व्या शतकाचा उत्तरार्ध] कवी. श्रीज्ञानेश्वरांच्या *अमृतानुभवा*चे संस्कृतात रूपांतर करणारे प्रल्हाद शिवाजी बडवे ह्यांचे हे नातू. वास्तव्य पंढरपूर. प्रल्हादबुवांचे गुरुबंधू गोपाळ, हे ह्यांचे गुरू. त्यांच्यावर *गोपाळाष्टक* नावाचे गुरुस्तवनपर कवन ह्यांनी रचले आहे. आपल्या आजोबांपासून ह्यांनी कवित्वशक्ती उचललेली दिसते.

रचना : अमु. – १. प्रदोषमाहात्म्य; ओ. सं. ७५; २. भरताख्यान; ओ. सं. १०२; (भागवतातील ब्रह्मोत्तर खंड आधारे); ३. मल्लारिमाहात्म्य; ओ. सं. १३८; ४. शिवर माहात्म्य; ओ. सं. ७३. ५. पदपदांतरे.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : आजगांवकर, ज. र. : अनंत ब मकच., भा. १ ; मुंबई १९०७; प्रआ., पृ. ३१५–३१६.

अनंत शिवसुत [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – ओवीबद्ध श्रीकृष्णकथा; तंसम. हस्त. यादी, क्र

अनंतशिष्य [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – गजगौरीवोवसा; श्लो. सं. ४६; सवामं. सू., खं. २.

अनंतश्यामसुत [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – यारिदीचरित्र; श्लो. सं. १४१; तंसम. यादी, क्र. ३.

अनंतसुत–१ [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – १. मार्कंडेय चरित्र; श्लो. सं. ४२; हस्त. सू., खं. २. २. पदपदांतरे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३; हस्त. सू., खं. १, २.

० **अनंतसुत–२** – पहा **अनंतसुत मुद्गल.**

अनंतसुत–३ [का. अनु.] रामदासी कवी. डोमगाव म संग्रहात ह्यांची काही कविता आढळते. त्यापैकी एक *श्लोकब* (२७) आहे. हरीने आपल्यावर कृपा करावी असा या पत्राचा आहे. – शं. श्री. देव; रासं., खं. १; धुळे, १९३३; बा. पृ. १२८.

अनंतसुत–४ [का. अनु.] आरतीकार.

रचना : मु. – गौरीरमण-त्रिपुरारीची आरती; मआ., पृ.

अनंतसुत–५ [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – रुक्मिणीस्वयंवर; भाइसंमंतृसंवृ., पृ. १०२–

अनंतसुत–६ [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – काळेयामर्दन; भाइसंमंतृसंवृ., पृ. १०२–१

अनंतसुत तुकदेव / ० **संत पुरोहित** [अंदाजे श. १६४८ / इ.स.१ कवी. अथर्ववेदी, कौशिकगोत्री ब्राह्मण. गुरुपरंपरा : पुरुषो विनायक > अनंत > तुकदेव. हीच ह्यांची वंशपरंपराही पाबळ (जि. पुणे) येथे *स्वात्मानुभवतरंगिणी* ह्या ग्रंथाची स्वहस्ते लिहिलेली संपूर्ण पोथी उपलब्ध झाली आहे. कवी त कडील असावा असे ग्रंथरचनास्थळावरून म्हणता येते.

ह्यांनी लिहिलेला *स्वात्मानुभवतरंगिणी* ग्रंथ वेदान्तपर अ श्रीशंकराचार्यकृत *अपरोक्षानुभूती*च्या आधारे रचला आहे. त्या तरंग व ८६१ ओव्या आहेत. कवी सांगतो : ग्रंथाचा आरंभ श्री करून 'हरापुरतामे भास्कर क्षेत्री' ग्रंथाची समाप्ती केली. प अखेरीस 'स्वस्ति श्री शक १६४८ वर्षे पराभव संवत्सरे चैत्र इंदुवासरे अथर्वणवेदिना तुकदेवेन लिखितमिदं पुस्तकं शुभं भ असा उल्लेख येतो. ग्रंथाचे हस्तलिखित भारत इतिहास मंडळाकडे आहे.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : पटवर्धन, पां. न. : अनंतसुत संत तुकदेव; भाइसंमंइति., श. १८३५; पृ. १६१–१६३.

० **अनंतसुत त्र्यंबक–१** – पहा **अनंततनय–२.**

अनंतसुतप्रभु (गिरिधरनागर) [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त., सू., खं. १.

अनंतसुत मुद्गल / ० **अनंतसुत–२** / ० **अनंतात्मज–** **आनंदसुत मुद्गल** [? – समा. श. १५२० / इ. स. १५९८ सूचीकार गो. का. चांदोरकरांनी महिपतीबोवांच्या सांगण्या नाथांपूर्वी एक वर्ष समाधिस्थ झाले असे सांगून ह्यांचा

शक १५२० दिला आहे. कवीच्या नावावर *कालियामर्दन, रामायण* व *रुक्मिणीस्वयंवर* अशा तीन ग्रंथांचा सूचीत निर्देश केला आहे (संककासू., पृ. ५). सतरा-श्लोकी *रुक्मिणीस्वयंवर* हे काव्य *लघुकाव्यमाले*च्या १ ल्या खंडात छापले आहे (पृ. २८–३१). त्यात कवी 'आनंतूसुत मुद्गलू' असा स्वतःचा उल्लेख करतो. ह्याच खंडात छापलेली *विठ्ठलस्तुति* (श्लो. सं. ७, पृ. ११०–१११) रचणारा अनंतात्मज हा अनंतसुत मुद्गल असावा असे मत *लघुकाव्यमाले*चे संपा. वा. दा. ओक ह्यांनी व्यक्त केले आहे (पृ. २८, तळटीप ४). *कालियामर्दन* हे काव्यही स्वतंत्र छापलेले आहे असे चांदोरकर म्हणतात; कुठे, ह्याचा मात्र निर्देश करीत नाहीत. अनंतसुत मुद्गलाच्या नावावरील *रामायण* हे कृष्णदास मुद्गलाचे असेल असे त्यांना वाटते. तेव्हा हेच कृष्णदास मुद्गल की काय अशी त्यांनी शंका व्यक्त केली आहे.

० अनंतसुत राम – पहा **केशिराजदास–१.**

अनंतसुत विठ्ठल–१ [अंदाजे इ. स. चे सतरावे शतक] कवी.

रचना : अमु. – १. गजगौरीव्रत, २. गरुडहनुमंतभेट, ३. ताटकावध, ४. वस्त्रहरण (र. का. : श. १५९४), ५. सुधन्वाख्यान, अशी आख्यानपर प्रकरणे; गं. ना. मुजुमदार संग्रह व गो. का. चांदोरकर संग्रह; संककासू., पृ. ५.

अनंतसुत विठ्ठल–२ / ० विठ्ठल अनंतसुत [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – १. काळियामर्दन; ओ. सं. ४०. २. सद्गुरुस्तवन, अपूर्ण; ग्रं. सं. १५६; तंसम. हस्त यादी, क्र. १, २.

अनंतसुत शंकर [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदे; संककासू., पृ. ५.

अनंतसूरि [अंदाजे इ. स. चे १८ वे शतक, उत्तरार्ध] कवी. कवीच्या कवितेची हस्तलिखित वही राजवाडे संशोधन मंदिर, धुळे येथे आहे. हे स्वतःला एकनाथांचा शिष्य म्हणवितात. पण हे एकनाथ-कालीन नाहीत एवढे निश्चित. ह्यांनी रचलेल्या *शंकरस्तुति*वर पंतांच्या *केकावली*ची छाप पडलेली दिसते. ह्यावरून मोरोपंतकालात किंवा त्यानंतर लागलीच हे होऊन गेले असावेत. ह्यांनी रचलेली स्फुट कविता बरीच आहे. तिच्यात १५९ अभंग, ४१ हिंदी पदे, १२ मराठी पदे व एक संस्कृत पद अशी रचना व अनेकवृत्तात्मक श्लोकबद्ध प्रकरणे अशी कविता प्रामुख्याने आढळते. त्यांत *नाथचरित्र, राधाभुजंग, कालियामर्दन, मनोबोध, चिरंजीव पत्र* अशी कितीतरी आख्याने दिसतात. अनंतसूरि प्रसिद्ध नसल्याने हे संत होते किंवा नाही ते सांगता येत नाही. पण हे पूर्ण भाविक होते असे ह्यांची रचना पाहून निश्चितपणे म्हणता येते. ह्यांच्या रचनेत ऱ्हस्वदीर्घाची ओढाताण व उर्दू शब्दांचा भरणा बराच आढळतो.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : जोशी, मो. रा.; अनंतसूरि : एक अज्ञात कवी; संशोधक, व. १९, १–२; धुळे, १९५०; पृ. १७४–१७६.

० अनंत सोनार – पहा **अंतु.**

० अनंतस्वामी – पहा **अनंतमौनी.**

अनंतात्मज–१ [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – १. चेंडुफळी; २. विठ्ठलस्तुति; भाइसंमंतृसंवृ., पृ. १०२–१०३.

० अनंतात्मज–२ – पहा **अनंतसुत मुद्गल.**

० अनंतात्मज त्र्यंबक – पहा **अनंततनय–२.**

अनंतानंदतीर्थ [का. अनु.] ग्रंथकार. गुरू : पूर्णानंद.

रचना : अमु. – १. महावाक्योपदेश; ओ. सं. ९०; २. स्वात्मानुभवप्रकाश; ओ. सं. ७६; मसंमं., हवना., पृ. ६.

अनंतानुचर [अंदाजे इ. स. च्या १७ व्या शतकाची अखेर व १८ व्या शतकाचा प्रथम पाद] गद्यलेखक. *सुगमबोध* ह्या गद्य वेदान्तपर प्रकरणाचा कर्ता. प्रस्तुत ग्रंथाच्या पोथीत लेखकाचे मूळ नाव, ग्रंथरचनाकाल किंवा प्रतलेखनकाल ह्याविषयी काहीच माहिती आढळत नाही. समाप्तिलेखात आपण समर्थसंप्रदायी असल्याचा निर्देश लेखक करतो. गुरूचे अनंत असे नाव तो सांगतो. अनंतानुचरांच्या ह्या ग्रंथाचे संपादन डॉ. श्री. रं. कुळकर्णी ह्यांनी केले आहे. त्यांच्या मते कवीचे गुरू अनंत म्हणजे दक्षिणेतील मन्यारगुडी येथील रामदासी मठाचे अधिपती अनंतमौनी हेच असावेत. अनंत-मौनींचे शिष्य मेरुस्वामी ह्यांच्या *रामसोहळा* ग्रंथातील विवेचनाचे अनंतानुचरांच्या *सुगमबोध* ग्रंथातील विवेचनाशी विशेष साम्य आढळते. ह्यावरून मेरुस्वामींनीच अनंतानुचर नावाने हा ग्रंथ रचला असावा असे अनुमानही डॉ. कुळकर्णी करतात.

सुगमबोधात 'तत्त्वमसि' ह्या त्रिपदात्मक महावाक्याचे विवरण व त्या अनुषंगाने पंचीकरणाचे तत्त्वज्ञान विशद करून सांगितले आहे. ब्रह्यात्मैक्याच्या उपदेशावर त्यात भर आहे. लेखक मुळातले आधार सोडून बोलत नाही; त्यातल्या त्यात उपनिषदे व आद्य शंकराचार्यांचे स्फुट ग्रंथ ह्यांवर लेखकाचा जास्त भर आहे. हा गहन विषय सहज समजेल अशा भाषेत, फारसा विस्तार न करता, सांगण्याचे कौशल्य लेखकाच्या लेखणीत आहे. संस्कृत ग्रंथांच्या अध्ययनाच्या प्रभावाने कित्येकदा भाषा संस्कृतप्रचुर झाली आहे. तरीही १७ व्या शतकातल्या वैशिष्ट्यपूर्ण मराठीचे दर्शन *सुगमबोधात* घडते. ग्रंथाची एकमेव हस्त-लिखित प्रत उस्मानिया विद्यापीठ, हैद्राबाद येथील ग्रंथसंग्रहात आहे.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : कुळकर्णी, श्री. रं.; अनंतानुचरविरचित सुगमबोध; हैद्राबाद, १९७१; पृ. १–१२.

अनन्यदास [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – बोधपर पद; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

अनाजी रंगनाथ मलकरे [इ. स. चे १७ वे शतक, उत्तरार्ध] बखरकार. शिवछत्रपतींच्या *एक्याण्णवकलमी बखरी*चा कर्ता म्हणून दत्ताजी त्रिमल वाकेनवीस ह्यांच्याबरोबर ह्यांचाही उल्लेख होतो (मसा., आ. ५, पृ. ९७४). शिवाजीने पुरंधर गड घेतल्यावर त्या गडावर अनाजी रंगनाथ मलकरे ह्यांस सबनीस नेमले. पुढे ते सेनापती-कडील मुजुमदार झाले. शिवाजीच्या राजकारणातील ही एक महत्त्वाची व्यक्ती होती. *एक्याण्णवकलमी बखरी*तील मजकूर हा दत्ताजी त्रिमल वाकेनवीसाने लिहिलेल्या मजकुराची अनाजी रंगनाथ मलकरे ह्यांचे पुत्र खंडो अनाजी मलकरे ह्यांनी केलेली नक्कल होय, असा मजकूर बखरीच्या शेवटी आढळतो. त्यावरून कथा दत्ताजीपंत वाकेनवीस ह्यांनी तपशीलवार लिहिली हे स्पष्ट होते. बखरीचा मूळ कर्ता दत्ताजी त्रिमल होय असे डॉ. र. वि. हेरवाडकर म्हणतात (मब., प्र. आ., पृ. ५६–५७). शिवकालीन राजकारणाचा साक्षात परिचय असलेल्या लेखकाने ही बखर लिहिली म्हणून ती ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाची होय. 'वाकेनिशी बखर' ह्या नावानेच ती प्रसिद्ध आहे. [⇨ ३.] हिचे प्रथम मुद्रण *अरुणोदय* पत्रात व नंतर *भारतवर्ष* मासिकातून झाले.

अनाथ [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

अनाथ शिवरामाचा किंकर [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

अनादिचिद्घन [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. १.

अनुचर [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदे, आरत्या; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

० अनोबास – पहा **आनेराज व्यास.**

अंबरनाथ [अंदाजे इ. स. १५९९ नंतर] कवी. कायस्थ. कऱ्हाड जवळील कुंभारगाव येथील राहणारे. अमणापुरी येथे ह्यांचा मठ होता. हे चैतन्यसंप्रदायातील. काळ एकनाथांनंतरचा. ह्यांनी जिवंत समाधी

१५२० दिला आहे. कवीच्या नावावर *कालियामर्दन, रामायण* व *णीस्वयंवर* अशा तीन ग्रंथांचा सूचीत निर्देश केला आहे (संककासू.,). सतरा-श्लोकी *रुक्मिणीस्वयंवर* हे काव्य *लघुकाव्यमाले*च्या ा खंडात छापले आहे (पृ. २८–३१). त्यात कवी 'आनंतूसुत ' असा स्वतःचा उल्लेख करतो. ह्याच खंडात छापलेली *स्तुति* (श्लो. सं. ७, पृ. ११०–१११) रचणारा अनंतात्मज हा सुत मुद्गल असावा असे मत *लघुकाव्यमाले*चे संपा. वा. दा. ओक व्यक्त केले आहे (पृ. २८, तळटीप ४). *कालियामर्दन* हे ही स्वतंत्र छापलेले आहे असे चांदोरकर म्हणतात; कुठे, ह्याचा निर्देश करीत नाहीत. अनंतसुत मुद्गलाच्या नावावरील *रामायण* गदास मुद्गलाचे असेल असे त्यांना वाटते. तेव्हा हेच कृष्णदास की काय अशी त्यांनी शंका व्यक्त केली आहे.

नंतसुत राम – पहा **केशिराजदास–१.**

सुत विठ्ठल–१ [अंदाजे इ. स. चे सतरावे शतक] कवी.

वना : अमु. – १. गजगौरीव्रत, २. गरुडहनुमंतभेट, ३. ताटकावध, त्रहरण (र. का. : श. १५९४), ५. सुधन्वाख्यान, अशी आख्यानपर गे; गं. ना. मुजुमदार संग्रह व गो. का. चांदोरकर संग्रह; ासू., पृ. ५.

सुत विठ्ठल–२ / ० विठ्ठल अनंतसुत [का. अनु.] कवी.

वना : अमु. – १. काळियामर्दन; ओ. सं. ४०. २. सद्गुरुस्तवन, पूर्ण; ग्रं. सं. १५६; तंसम. हस्त यादी, क्र. १, २.

सुत शंकर [का. अनु.] पदकार.

वना : अमु. – पदे; संककासू., पृ. ५.

सूरि [अंदाजे इ. स. चे १८ वे शतक, उत्तरार्ध] कवी. या कवितेची हस्तलिखित वही राजवाडे संशोधन मंदिर, धुळे ाहे. हे स्वतःला एकनाथांचा शिष्य म्हणवितात. पण हे एकनाथ-न नाहीत एवढे निश्चित. ह्यांनी रचलेल्या *शंकरस्तुती*वर ा *केकावली*ची छाप पडलेली दिसते. ह्यावरून मोरोपंतकालात त्यानंतर लागलीच हे होऊन गेले असावेत. ह्यांनी रचलेली कविता बरीच आहे. तिच्यात १५९ अभंग, ४१ हिंदी पदे, राठी पदे व एक संस्कृत पद अशी रचना व अनेकवृत्तात्मक बद्ध प्रकरणे अशी कविता प्रामुख्याने आढळते. त्यांत *नाथचरित्र, जंग, कालियामर्दन, मनोबोध, चिरंजीव पत्र* अशी कितीतरी ने दिसतात. अनंतसूरि प्रसिद्ध नसल्याने हे संत होते किंवा ते सांगता येत नाही. पण हे पूर्ण भाविक होते असे ह्यांची रचना निश्चितपणे म्हणता येते. ह्यांच्या रचनेत ऱ्हस्वदीर्घाची ाण व उर्दू शब्दांचा भरणा बराच आढळतो.

रित्र, चर्चा, अभ्यास : जोशी, मो. रा.; अनंतसूरि : एक अज्ञात वी; संशोधक, व. १९, १–२; धुळे, १९५०; पृ. १७४–१७६.

नंत सोनार – पहा **अंतु.**

नंतस्वामी – पहा **अनंतमौनी.**

ात्मज–१ [का. अनु.] कवी.

वना : अमु. – १. चेंडुफळी; २. विठ्ठलस्तुति; भाइसंमंतूसंवृ., १०२–१०३.

नंतात्मज–२ – पहा **अनंतसुत मुद्गल.**

नंतात्मज त्र्यंबक – पहा **अनंततनय–२.**

ालंदतीर्थ [का. अनु.] ग्रंथकार. गुरू : पूर्णानंद.

वना : अमु. – १. महावाक्योपदेश; ओ. सं. ९०; २. स्वात्मा-नवप्रकाश; ओ. सं. ७६; मसमं., हवना., पृ. ६.

ानुचर [अंदाजे इ. स. च्या १७ व्या शतकाची अखेर व १८ शतकाचा प्रथम पाद] गद्यलेखक. *सुगमबोध* ह्या गद्य पर प्रकरणाचा कर्ता. प्रस्तुत ग्रंथाच्या पोथीत लेखकाचे मूळ नाव, ग्रंथरचनाकाल किंवा प्रतलेखनकाल ह्याविषयी काहीच माहिती आढळत नाही. समाप्तिलेखात आपण समर्थसंप्रदायी असल्याचा निर्देश लेखक करतो. गुरूचे अनंत असे नाव तो सांगतो. अनंतानुचरांच्या ह्या ग्रंथाचे संपादन डॉ. श्री. रं. कुळकर्णी ह्यांनी केले आहे. त्यांच्या मते कवीचे गुरू अनंत म्हणजे दक्षिणेतील मन्यारगुडी येथील रामदासी मठाचे अधिपती अनंतमौनी हेच असावेत. अनंत-मौनींचे शिष्य मेरुस्वामी ह्यांच्या *रामसोहळा* ग्रंथातील विवेचनाचे अनंतानुचरांच्या *सुगमबोध* ग्रंथातील विवेचनाशी विशेष साम्य आढळते. ह्यावरून मेरुस्वामींनीच अनंतानुचर नावाने हा ग्रंथ रचला असावा असे अनुमानही डॉ. कुळकर्णी करतात.

सुगमबोधात 'तत्त्वमसि' ह्या त्रिपदात्मक महावाक्याचे विवरण व त्या अनुषंगाने पंचीकरणाचे तत्त्वज्ञान विशद करून सांगितले आहे. ब्रह्मात्मैक्याच्या उपदेशावर त्यात भर आहे. लेखक मुळातले आधार सोडून बोलत नाही; त्यातल्या त्यात उपनिषदे व आद्य शंकराचार्यांचे स्फुट ग्रंथ ह्यांवर लेखकाचा जास्त भर आहे. हा गहन विषय सहज समजेल अशा भाषेत, फारसा विस्तार न करता, सांगण्याचे कौशल्य लेखकाच्या लेखणीत आहे. संस्कृत ग्रंथांच्या अध्ययनाच्या प्रभावाने कित्येकदा भाषा संस्कृतप्रचुर झाली आहे. तरीही १७ व्या शतकातल्या वैशिष्ट्यपूर्ण मराठीचे दर्शन *सुगमबोधात* घडते. ग्रंथाची एकमेव हस्त-लिखित प्रत उस्मानिया विद्यापीठ, हैद्राबाद येथील ग्रंथसंग्रहात आहे.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : कुळकर्णी, श्री. रं.; अनंतानुचरविरचित सुगमबोध; हैद्राबाद, १९७१; पृ. १–१२.

अनन्यदास [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – बोधपर पद; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

अनाजी रंगनाथ मलकरे [इ. स. चे १७ वे शतक, उत्तरार्ध] बखरकार. शिवछत्रपतींच्या *एक्याण्णवकलमी बखरी*चा कर्ता म्हणून दत्ताजी त्रिमल वाकेनवीस ह्यांच्याबरोबर ह्यांचाही उल्लेख होतो (मसा., आ. ५, पृ. ९७४). शिवाजीने पुरंधर गड घेतल्यावर त्या गडावर अनाजी रंगनाथ मलकरे ह्यांस सबनीस नेमले. पुढे ते सेनापती-कडील मुजुमदार झाले. शिवाजीच्या राजकारणातील ही एक महत्त्वाची व्यक्ती होती. *एक्याण्णवकलमी बखरी*तील मजकूर हा दत्ताजी त्रिमल वाकेनवीसाने लिहिलेल्या मजकुराची अनाजी रंगनाथ मलकरे ह्यांचे पुत्र खंडो अनाजी मलकरे ह्यांनी केलेली नक्कल होय, असा मजकूर बखरीच्या शेवटी आढळतो. त्यावरून कथा दत्ताजीपंत वाकेनवीस ह्यांनी तपशीलवार लिहिली हे स्पष्ट होते. बखरीचा मूळ कर्ता दत्ताजी त्रिमल होय असे डॉ. र. वि. हेरवाडकर म्हणतात (मब., प्र. आ., पृ. ५६–५७). शिवकालीन राजकारणाचा साक्षात परिचय असलेल्या लेखकाने ही बखर लिहिली म्हणून ती ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाची होय. 'वाकेनिशी बखर' ह्या नावानेच ती प्रसिद्ध आहे. [⇨ ३.] हिचे प्रथम मुद्रण *अरुणोदय* पत्रात व नंतर *भारतवर्ष* मासिकातून झाले.

अनाथ [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

अनाथ शिवरामाचा किंकर [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

अनादिचिद्घन [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. १.

अनुचर [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदे, आरत्या; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

० अनोबास – पहा **आनेराज व्यास.**

अंबरनाथ [अंदाजे इ. स. १५९९ नंतर] कवी. कायस्थ. कऱ्हाड-अवळील कुंभारगाव येथील राहणारे. अमणापुरी येथे ह्यांचा मठ होता. हे चैतन्यसंप्रदायातील. काळ एकनाथांनंतरचा. ह्यांनी जिवंत समाधी

मंजरी (*महानुभाव* मासिक, जून–जुलै १९६९) किंवा *अन्वयस्थळांत* ह्यांचा नामोल्लेख नाही. कदाचित ग्रंथकाराचे नाव इतरांना फारसे माहीत नसावे. ग्रंथाची समाप्ती कार्तिक शु. ५ श. १६२८ / इ. स. १७०६ मधील आहे. त्यावरून कवीचा काळ निश्चितपणे समजत असला तरी 'तडाग संवज्ञा। पुर नाम' ह्या ग्रंथांतर्गत निर्देशावरून त्याच्या ठिकाणाचा बोध होत नाही. तळेगाव (जि. उमरावती) हे ते स्थळ असावे असे अनुमान करण्यात येते.

रुक्मिणीसुत अनंतांनी १३१५ ओव्यांत श्रीकृष्णचरित्रपर *बाळक्रीडा* मोठ्या भक्तिभावाने गायिली आहे. ह्या अनंतमुनींच्या अगोदर प्रस्तुत विषयावर मुरारीमल्ल, एल्हणसुत विद्वांस, आएमुनी कारंजकर इत्यादी अनेक कवींनी रचना केली होती. त्याही अगोदरचे दामोदर पंडितांचे *वछाहरण* इत्यादी अनेक ग्रंथांपासून स्फूर्ती घेऊन कवीने हा ग्रंथ रचला असावा. कवीच्या ग्रंथाची प्रत महंत गोपीराज ग्रंथालयात (रिद्धपूर) उपलब्ध आहे.

म. रा. जोशी

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : ढेरे, रा. चिं. : अनंतमुनीकृत बाळक्रीडा; गंगाजळी; पुणे, १९७२; पृ. ९१–९२.

अनंतमुनी लासूरकर [का. अनु.] महानुभाव कवी.
रचना : अमु. – १. श्रीकृष्णविजय; अ. ३६; ओ. सं. ४३००; २. गीतातात्पर्यार्थ श्लोक; ममग्रंककासू., पृ. १.

अनंतमुनी शिवराज [का. अनु.] महानुभाव कवी.
रचना : अमु. – रुक्मिणीस्वयंवर; ओ. सं. २१८; माहूर मठ हस्त. सं.

अनंतमूर्ति [का. अनु.] कवी.
रचना : अमु. – रामवनागमन ओव्या; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

अनंतमौनी / ० अनंत गोसावी मनेरगुडीकर / ० अनंतस्वामी [? – समा. श. १६१५, भाद्र. वद्य ९ / इ. स. १६९३] कवी. हे समर्थांचे शिष्य होते. तंजावर प्रांतात मन्नारगुडी येथे अनंतमौनी व त्यांचे शिष्य मेरुस्वामी ह्यांचा मठ आजही पाहण्यास सापडतो. हे अत्रिगोत्री देशस्थ ब्राह्मण, वेदान्तवक्ते व षट्शास्त्रज्ञ होते. मेरुस्वामींची व ह्यांची गाठ पडल्यानंतर मेरुस्वामींस आपल्याजवळ ठेवून घेऊन अनंतस्वामींनी त्यांना संप्रदायाची दीक्षा देऊन चांगला बोध केला. ह्यानंतर मन्नारगुडीस मठस्थापना केली. श. १६१५ च्या भाद्रपद वद्य नवमीस ह्यांनी मन्नारगुडी येथे समाधी घेतली. ह्यांची शिष्यपरंपरा अनंतमौनी > मेरुस्वामी > सेतुराम अशी आहे. अनंतमौनींची रचना अध्यात्मपर आहे. ती अप्रकाशित असून तंजावर सरस्वती महाल ग्रंथालयात आढळते.
रचना : अमु. – १. पंचीकरण (ओवीबद्ध); २. भगवद्गीता; अ. ४; ओ. सं. ८४०; ३. महावाक्यविवरण (गद्य); ४. पदे, श्लोक इ.; तंसम. हस्त. यादी, क्र. १, २, ३.

० अनंतमौनी मेरु – पहा **मेरुस्वामी.**

० अनंत राघवदासी [का. अनु.] कवी.
रचना : अमु. – पदे, श्लोक, आरत्या इत्यादी; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

० अनंतराज व्यास – पहा **आनेराज व्यास.**

अनंत रामचंद्र बडवे [इ. स. च्या १८ व्या शतकाचा उत्तरार्ध] कवी. श्रीज्ञानेश्वरांच्या *अमृतानुभवा*चे संस्कृतात रूपांतर करणारे प्रल्हाद शिवाजी बडवे ह्यांचे हे नातू. वास्तव्य पंढरपूर. प्रल्हादबुवांचे गुरुबंधू गोपाळ, हे ह्यांचे गुरू. त्यांच्यावर *गोपाळाष्टक* नावाचे गुरुस्तवनपर कवन ह्यांनी रचले आहे. आपल्या आजोबांपासून ह्यांनी कवित्वशक्ती उचललेली दिसते.
रचना : अम. – १. प्रदोषमाहात्म्य; ओ. सं. ७५; २. भरताख्यान; ओ. सं. १०२; (भागवतातील ब्रह्मोत्तर खंडाच्या आधारे); ३. मल्लारिमाहात्म्य; ओ. सं. १३८; ४. शिवरात्रीमाहात्म्य; ओ. सं. ७३. ५. पदपदांतरे.
चरित्र, चर्चा, अभ्यास : आजगांवकर, ज. र. : अनंत बडवे; मकच., भा. १ ; मुंबई १९०७; प्रआ., पृ. ३१५–३१६.

अनंत शिवसुत [का. अनु.] कवी.
रचना : अमु. – ओवीबद्ध श्रीकृष्णकथा; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

अनंतशिष्य [का. अनु.] कवी.
रचना : अमु. – गजगौरीवोवसा; श्लो. सं. ४६; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

अनंतश्यामसुत [का. अनु.] कवी.
रचना : अमु. – यारिदीचरित्र; श्लो. सं. १४१; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

अनंतसुत–१ [का. अनु.] कवी.
रचना : अमु. – १. मार्कंडेय चरित्र; श्लो. सं. ४२; सवामं. हस्त. सू., खं. २. २. पदपदांतरे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३; सवामं. हस्त. सू., खं. १, २.

० अनंतसुत–२ – पहा **अनंतसुत मुद्गल.**

अनंतसुत–३ [का. अनु.] रामदासी कवी. डोमगाव मठातील संग्रहात ह्यांची काही कविता आढळते. त्यापैकी एक *श्लोकबद्ध पत्र* (२७) आहे. हरीने आपल्यावर कृपा करावी असा या पत्राचा भाव आहे. – शं. श्री. देव; रासं., खं. १; धुळे, १९३३; बा. ७४, पृ. १२८.

अनंतसुत–४ [का. अनु.] आरतीकार.
रचना : मु. – गौरीरमण-त्रिपुरारीची आरती; मआ., पृ. २९.

अनंतसुत–५ [का. अनु.] कवी.
रचना : अमु. – रुक्मिणीस्वयंवर; भाइसंमंतृसंवृ., पृ. १०२–१०३.

अनंतसुत–६ [का. अनु.] कवी.
रचना : अमु. – काळेयामर्दन; भाइसंमंतृसंवृ., पृ. १०२–१०३.

अनंतसुत तुकदेव /० संत पुरोहित [अंदाजे श. १६४८/इ.स.१७२६] कवी. अथर्ववेदी, कौशिकगोत्री ब्राह्मण. गुरुपरंपरा : पुरुषोत्तम > विनायक > अनंत > तुकदेव. हीच ह्यांची वंशपरंपराही आहे. पाबळ (जि. पुणे) येथे *स्वात्मानुभवतरंगिणी* ह्या ग्रंथाची कवीने स्वहस्ते लिहिलेली संपूर्ण पोथी उपलब्ध झाली आहे. कवी तंजावरकडील असावा असे ग्रंथरचनास्थळावरून म्हणता येते.

ह्यांनी लिहिलेला *स्वात्मानुभवतरंगिणी* ग्रंथ वेदान्तपर असून तो श्रीशंकराचार्यकृत *अपरोक्षानुभूती*च्या आधारे रचला आहे. त्याचे सात तरंग व ८६१ ओव्या आहेत. कवी सांगतो : ग्रंथाचा आरंभ श्रीरंगपट्टणी करून 'हरापुरनामे भास्कर क्षेत्री' ग्रंथाची समाप्ती केली. पोथीच्या अखेरीस 'स्वस्ति श्री शक १६४८ वर्षे पराभव संवत्सरे चैत्र शुद्ध ५ इंदुवासरे अथर्वणवेदिना तुकदेवेन लिखितमिदं पुस्तकं शुभं भवतु ।।' असा उल्लेख येतो. ग्रंथाचे हस्तलिखित भारत इतिहास संशोधक मंडळाकडे आहे.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : पटवर्धन, पां. न. : अनंतसुत संत पुरोहित तुकदेव; भाइसंमंइति., श. १८३५; पृ. १६१–१६३.

० अनंतसुत त्र्यंबक–१ – पहा **अनंततनय–२.**

अनंतसुतप्रभु (गिरिधरनागर) [का. अनु.] पदकार.
रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त., सू., खं. १.

अनंतसुत मुद्गल / ० अनंतसुत–२ / ० अनंतात्मज–२ / ० आनंदसुत मुद्गल [? – समा. श. १५२० / इ. स. १५९८] कवी. सूचीकार गो. का. चांदोरकरांनी महिपतीबोवांच्या सांगण्याप्रमाणे हे नाथांपूर्वी एक वर्ष समाधिस्थ झाले असे सांगून ह्यांचा समाधि-

ळे प्रा. व. दा. कुळकर्णी ह्यांनी संपादनाकरिता आधारास घेतलेली त अस्सल व विश्वसनीय मानता येणार नाही, असे मत प्रा. ा. जोशी व्यक्त करतात (*'गोरक्ष-अमरनाथ-संवाद* ग्रंथाचा कर्ता, नाथ होय', मसाप.; जाने.–फेब्रु.–मार्च १९७५, पृ. ८३–८६).

ाथसंप्रदायाचे स्वरूप, साधन, तत्त्वविचार ह्यांचे निरूपण याच्या उद्देशाने ग्रंथाची रचना झाली आहे. हा ग्रंथ गद्य असून वी एकूण प्रकरणे २१ आहेत. गुरुशिष्यसंवादरूपी पारंपरिक ने ग्रंथ लिहिला आहे. बांधणी सूत्रात्मक शैलीत केली आहे. तील आत्मज्ञान, सायुज्यतालक्षण, राजयोगलक्षण, ज्ञानविवेकु दी प्रकरणांतून योग, कर्म, ज्ञान ह्यांचे विवेचन येते. वेदान्ता- णि वैशेषिक, न्याय, मीमांसाभास्कर, पातंजलदर्शनविचार, ास्त्रातील नाड्या, कुंडलिनी, पंचप्राण ह्यांचेही विवरण केलेले संज्ञांनी सूत्रमय व्याख्या, संक्षेपाने प्रतिपाद्य विषयाची उकल, संस्कृत ग्रंथांचे आधार घेऊन सुबोध मराठीत केलेले प्रतिपादन, टीत वाक्यरचना व प्रसन्न शैली हे ह्या ग्रंथाचे विशेष आहेत. सामान्य कासाठी क्लिष्ट आणि दुर्गम असे अद्वैततत्त्वज्ञान लेखकाने सोपे सांगितले आहे. प्राचीन मराठी गद्याच्या उज्ज्वल परंपरेत या *कदर्पण* ग्रंथाने मोलाची भर घातली आहे. नाथसंप्रदायासंबंधी त्रपणे विवेचन करणारा हा ग्रंथ महत्त्वपूर्ण आहे, असे या बंधीचे मत डॉ. श्री. रं. कुळकर्णी ह्यांनी व्यक्त केले आहे *वीन मराठी गद्य : प्रेरणा आणि परंपरा*, पृ. २१).

रित्र, चर्चा, अभ्यास : १. कुळकर्णी, व. दा. : नाथपरंपरेतील द्य ग्रंथ : विवेक-दर्पण; मस्वासंप., हैद्राबाद, १९७१, पृ. १४–२६, ५–८८. २. ढेरे, रा. चिं. : अमरनाथ; गोचप., पुणे, १९५९, . १३६–३८, १८४–८५.

त–१ [का. अनु.] कवी. गुरू : निरंजन.

चना : अमु. – सिद्धान्तबोध; गो. का. चांदोरकर संग्रह; संककासू., . १२३.

त–२ [अंदाजे इ. स. १७९५] कवी. गुरू : चिन्मय कृष्ण. ाच 'गणेशभारती' ह्या नावाने संबोधीत असत.

चना : अमु. – तुरजास्तवराज; र. का. : श. १७१७ / इ. स. ७९५; वि. ल. भावे संग्रह; संककासू., पृ. ५.

त–३ – पहा **देवदास–३.**

त–४ [का. अनु.] पदकार.

चना : अमु. – पदपदांतरे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

मृत–५ – पहा **अमृतराय.**

त–६ / ० **अमृतानंद–२** [अंदाजे इ. स. चे १७ वे शतक] कवी. *कविकाव्यसूची*कार ह्यांच्या नावावरील *योगराजतिलक* व *पनिर्णय* (ओ. सं. ९५) ह्या दोन ग्रंथांचा उल्लेख करतात (पृ. ७). अ. का. प्रियोळकरांच्या मते *योगराज-टिळका*चा कर्ता अमृता- व *स्वरूपनिर्णय*कार अमृतकवी हे दोघे भिन्न आहेत. अमृतकवीने ची जी परंपरा ग्रंथात दिली आहे ती श्रीआदिनाथांपासून सुरू नृसिंह > माधवेंद्र > अमृतानंद > गगनेंद्र > माधव > विठ्ठल ंबिका > अमृत अशी ती आहे. अमृतकवीचे *स्वरूपनिर्णय* प्रकरण .) समर्थवाग्देवतामंदिरामधील बाडात (क्र. १०७१) संग्रहित आहे. मुंबई येथील मराठी संशोधन मंडळातही प्रस्तुत ग्रंथाची उपलब्ध आहे.

तकवी–१ / ० **अमृतेश्वर–१** [अंदाजे इ. स. चे १७ वे शतक] महाभारतावर रचना. मुकुंदराज-परंपरेच्या मुडलगी येथील ी-परंपरेतील रंगबोधांचे हे गुरुबंधू. ह्या कवीची गुरुपरंपरा प्रमाणे : आदिनाथ > हरिनाथ > रघुनाथ > मुकुंदराज > भारती > जगन्नाथ > सहजबोध > अमृत. ह्यांनी *उद्योगपर्व* रचले आहे. प्रस्तुत *उद्योगपर्वा*चे हस्तलिखित उज्जयिनी येथील 'सिंदिया ओरिएण्टल इन्स्टिटयूट'च्या पोथीसंग्रहात आहे. ह्या हस्तलिखितासंबंधांत डॉ. स. ल. कात्रे ह्यांनी *चित्रमयजगत्*च्या मे १९४७ च्या अंकात जो एक लेख लिहिला आहे त्यावरून हे *उद्योगपर्व* प्रसिद्ध पदकार अमृतराय ह्यांचे ठरते. परंतु *उद्योगपर्व*कार अमृतकवीने गुरू म्हणून सहजबोधांचा उल्लेख केला आहे. कटावकार अमृतरायांचे गुरू सहजबोध असे ऐकिवात नाही. ह्यावरून रा. चिं. ढेरे म्हणतात, "प्रस्तुत *उद्योगपर्व*कार अमृतकवी, अमृतनामधारी कवींत नव्यानेच ज्ञात होतो आहे, असे मानले पाहिजे."

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : ढेरे, रा. चिं. : उद्योगपर्वकार अमृतकवी; इंद्रायणी, मे १९६३, पृ. ५८–६०.

० **अमृत कवी–२** – पहा **अमृतराय.**

अमृतजयानंद / ० **अमृतजयो आनंद** [इ. स. चे १७ वे शतक] कवी. *कर्मविपाक* ह्या संस्कृत ग्रंथाचा तर्जुमा आपण केल्याचे हा कवी सांगतो. प्रस्तुत ग्रंथ मुंबईत इ. स. १८९४ मध्ये बा. ल. पाठक ह्यांनी छापून प्रसिद्ध केला होता. त्याच्या २४८ ओव्या असून ग्रंथकर्त्याचे नाव मात्र दिलेले नव्हते. द. वा. पोतदार ह्यांना ह्या ग्रंथाचा शेवटचा निम्मा-अधिक भाग एका बाडात आढळला. छापील प्रतीत नसलेल्या शेवट-च्या ११ ओव्या ह्या बाडात असून कर्त्याचे नाव अमृतजयानंद असे दिलेले आढळते. कवी म्हणतो, "संस्कृताचे महाराष्ट्र करितां । काणा मात्रा गेला असेल अवचिता । कर जोडुनी प्रणिपात करितों आतां । हें मज करावें क्षमा ॥ २२५ ॥ हरीहर संवाद । शिव उपदेशी गोविंद । म्हणे अमृत जयानंद । महाराष्ट्र करुनियां ॥ २२८ ॥" शं. श्री. देव ह्यांनी ह्याच *कर्मविपाका*ची ओ. सं. २०५५ दिली आहे (सवामं., बा. ३).

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : पोतदार, द. वा. : 'कर्मविपाका'चा कर्ता अमृतजयानंद; भाइसंमंइति., श. १८३४, पृ. ६२–६३.

० **अमृतजयो आनंद** – पहा **अमृतजयानंद.**

अमृतप्रभु [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

अमृतफळे [का. अनु.] बखरकार. महादजी शिंद्यांचे सेनापती सुभेदार खंडेराव हरि ह्यांचे आतेबंधू रावजी अमृतफळे ह्यांचे हे नातू. ह्यांनी *पानिपतची बखर* लिहिली आहे (कृ. गं. कवचाळे : मभामवा.; इंदूर, १९३९, पृ. ३९).

अमृत फाजलखां [इ. स. चे १८ वे शतक, अखेर] शाहीर. हा सगनभाऊचा शिष्य. ह्याने आपल्या गुरूच्या रचनेचे अनुकरण केले आहे. एका लावणीच्या शेवटी तो आपल्या गुरूचा उल्लेख करताना लिहितो : 'अमृत फाजलखां कवि रंगेला । आठवितो हृदयीं सगन भाऊला ॥' (मसा., आ. ५, पृ. ५८४).

० **अमृतराज** – पहा **अमृतराय.**

अमृतराय / ० **अमृत–५** / ० **अमृतकवी–२** / ० **अमृतराज** / ० **अमृतेश्वर–३** / ० **रायजी** [श. १६२०, बहुधान्य संवत्सर / इ. स. १६९८ – समा. श. १६७५, श्रीमुखनाम संवत्सर, चैत्र शु. ६ / इ. स. १७५२] कवी व कीर्तनकार. 'कटाव' ह्या काव्यप्रकाराचे जनक व प्रवर्तक. बुलढाणा जिल्ह्यातील मेहेकर तालुक्यातील साखरखेडुले किंवा साखरखर्डे (हल्लीचे फत्तेखर्डे) ह्या गावचे हे रहिवासी. ह्यांच्या वडिलांचे नाव शंकर, आईचे नाव उमा. देशस्थ, आश्वलायनशाखी, ऋग्वेदी ब्राह्मण. अमृतेश्वर शिव व अमृतांबा देवी ही ह्यांची कुल-दैवते. प्रसिद्ध संतकवी मध्वमुनीश्वर हे ह्यांचे पहिले मंत्रगुरू. मध्व-मुनीश्वरांनी श. १६५३ / इ. स. १७३१ मध्ये समाधी घेतल्यावर ह्यांनी स्वतःस मोक्षज्ञान व्हावे ह्यासाठी सहजानंद परंपरेतले ज्ञानानंद ह्यांस गुरू केले असे सांगण्यात येते. अमृतरायांनी श. १६६६ / इ. स. १७४४ मध्ये संन्यास घेतला व पुढील काल हरिचिंतनात

घेतली. पदांच्या विषयांवरून हे विठ्ठलभक्त असावेत असे वाटते (संककासू., पृ. ८).

रचना : मु. – अर्जुनगर्वपरिहाराख्यान; ग्रं. सं. २०; अकलकामा., भा. ४; संपा. : केळकर, ना. चिं. व ओक, दा. के.; मुंबई, १९०३; पृ. ७६–७८. **अमु.** – १. गुरुशिष्यसंवाद, ग्रं. सं. ११ (अकलकामा., भा. ४, पृ. ७६ तळटीप); २. पदपदांतरे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३; सवामं. हस्त. सू., खं. १, २.

० अंबरहुसेन – पहा **हुसेन अंबरखान.**

आंबाई / ० आंबाई [का. अनु.] कवयित्री.

रचना : अमु. – अभंग व पदे; सवामं. हस्त. सू., खं. १.

अंबाजी [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे : कृष्णपर, बोधपर, शारदापर पदे व लावणी; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३, सवामं. हस्त. सू., खं. १.

अंबाजी पंडित [अंदाजे इ. स. १८२६] कवी. भागवतावर रचना करणारा हा कवी तंजावरच्या प्रतापसिंहपुत्र तुळजाराजे ह्यांचा आश्रित होता. महाभारतावर रचना करणारे माधवस्वामी हे ह्या कवीचे पितामह म्हणजे आईचे वडील. 'अंबिका ज्याचें कुलदैवत। म्हणोनि नाम अंबाजी पंडित ॥' असे आपल्या नामाभिधानाचे कारण कवीने दिले आहे. कवीचे वडील तंजावरजवळील तिंमगुडीस राहात असत. श्रीसमर्थसंप्रदायी कोनूरमठाधिपती राघवदास हे ह्यांचे गुरू. ह्या कवीने माधवस्वामींचे नातू कृष्णतनय (वासुदेव पंडित, कवीचे मामेभाऊ) ह्यांच्या मदतीने *भागवत अष्टमस्कंध* रचला. वासुदेवांनी अध्याय १–६ रचले आणि अंबाजी पंडितांनी ७ ते २४ अध्यायांची रचना केली (ओ. सं. सुमारे १२००).

रचना : अमु. – भागवत अष्टमस्कंध; अ. १–२४; ग्रं. सं. २४००; र. का. : श. १७४८ / इ. स. १८२६; तंसम., बा. १४३८, हस्त. यादी, क्र. २.

अंबादास–१ / ० दास–४ [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – 'महालक्ष्मीचे चरित्र – म्हाळसेचे लग्न'; श्लो. सं. १९०; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

अंबाबाई / ० अंबिकाबाई / ० अंबी [इ. स. चे १७ वे शतक] कवयित्री. समर्थरामदास-शिष्या. रामदासी संशोधकांनी वाळवे मठाची जी परंपरा सांगितली आहे (सवामं., बा. १७५३) ती लक्षात घेता अंबिकाबाई ह्या त्या मठाच्या मुख्याधिकारी होत्या असे दिसते. पण *समर्थप्रतापा*वरून पाहता अंबिकाबाई मूळच्या विजापूरकडच्या असून पुढील काळात त्या करवीर प्रांती मठ करून राहिल्या अशी माहिती मिळते. बाईंचा मठ कोल्हापूर जिल्ह्यात राशिवड्यास आहे. तेथे त्यांची कविता मात्र उपलब्ध होत नाही. 'मी सद्गुरुघरची सैरी शोभत्ये बरी' हे त्यांचे एक पद (कडवी ५) श. १८३३ च्या भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या इतिवृत्तात (पृ. ९४) मुद्रित झाले, आहे. त्यातील शेवटच्या दोन पंक्ती अशा : "रामदासाश्रय म्या केला। म्हणउनि विलास सर्व हि जाला । अंबी न विसरे गुरुपदाला । प्रतिज्ञा खरी ॥ ५ ॥" बाईंनी रचलेली पदे समर्थवाग्देवतामंदिर, धुळे, येथील संग्रहातील हस्तलिखित बाडांत आढळतात.

० अंबिकाबाई – पहा **अंबाबाई.**

० अंबी – पहा **अंबाबाई.**

अंबुदास (संन्यासी) [का. अनु.] पदकार. ह्यांनी मराठीत पदरचना केली असून संस्कृततही *भक्तिज्ञानवैराग्यनिरूपण* नावाचे एक प्रकरण रचले आहे (संककासू., पृ. ८, १२३).

अब्दुल [का. अनु.] मुसलमान कवी. हा कागवाडचा (जि. सांगली) राहणारा. ह्याने मराठी रिवायतींची म्हणजे मोहरमच्या सणात म्हणावयाच्या गीतांची रचना केली आहे. एकंदरीत रिवायतींचा विषय महंमद पैगंबरांचे नातू हसन–हुसेन व त्यांचे यजिदाशी युद्ध हा असला, तरी त्यांच्यावर हिंदू संस्कृतीचा व धर्माचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात दिसतो. यजिदाच्या बाणाने तहानलेल्या हुसेनाचा प्राण घेतल्यावर त्याच्या मातेने जो शोक केला त्याचे हृदयद्रावक वर्णन अब्दुलने केले आहे. ह्याची रचना खास शाहिरी पठडीतील दिसते (रा. चिं. ढेरे; मुमसंक.; पुणे, १९६७; पृ. १७८–७९).

अभयकीर्ती [अंदाजे इ. स. १६१६] जैन कवी. गुरू : अजितकीर्ती. ह्यांची परंपरा श्रीमूलसंघातील 'बलात्कारगणाची'. अनंतचतुर्दशीच्या दिवशी अनंतव्रत करण्याचा प्रघात हिंदूंप्रमाणे जैनांतही आहे. त्या व्रताचा विधी व कथा अभयकीर्तीने त्याच्या *अनंतव्रतकथा* ह्या ग्रंथात सांगितली आहे. ह्यासंबंधी कवी लिहितो : "मग माझा जन्मु सफल जाले । अजितकीर्ति भेटले । भवसागरीं तारिले ॥ २४२ ॥ संवत्सरु पंधरासे अडतिसु । ग्रंथ केला श्रावण मास । ग्रंथु केला सोत्तर जाला संस । दिन शुक्रवार ॥ २५२ ॥ दीवसि चांदने तिथ पंचमिचि । कथा संपली अनंताची । भावना पुरली भक्ताची । म्हणे अभयकीर्ति ॥ २५३ ॥" ग्रंथाच्या ओव्या २५५ असून र. का. श. १५३८ असा आहे.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : अक्कोळे, सुभाषचंद्र : अभयकीर्ती; प्रामजैसा., नागपूर–पुणे, १९६८; पृ. ४३–४४.

अमरदास [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

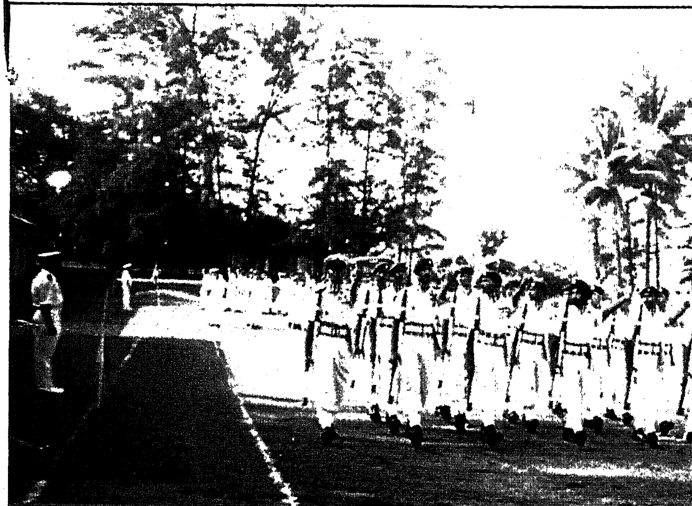
अमरनाथ [अंदाजे इ. स. चे १३ वे शतक, उत्तरार्ध] नाथपंथीय ग्रंथकार. गोरक्षनाथशिष्य. हे गहिनीनाथांचे गुरुबंधू असे म्हटले जाते. रा. चिं. ढेरे ह्यांनी महाराष्ट्रीय नाथपरंपरेचा एक आलेख दिला असून त्यात गहिनीनाथ व अमरनाथ हे गोरक्षनाथांचे शिष्य म्हणून दर्शविले आहेत. परंतु डॉ. हजारीप्रसाद द्विवेदी ह्यांनी नाथसंप्रदायाच्या ज्या अनेक परंपरा दिल्या आहेत, त्यांत कोठेच अमरनाथांचे नाव नाही, फक्त एके ठिकाणी अमरनाथांची उपशाखा असल्याचे ते नमूद करतात. अमरनाथांशी संबंधित अशी एकही महाराष्ट्रीय परंपरा सापडत नाही. त्यामुळे ग्रंथकर्त्याच्या काळाचा अंदाज लागत नाही. *गोरक्ष-अमर-संवाद* ऊर्फ *विवेकदर्पण* ह्या अमरनाथाच्या ग्रंथातील भाषेच्या मोडणीवरून ग्रंथकार इ. स. च्या १३ व्या शतकाच्या उत्तरकालात होऊन गेला असावा असे दिसते.

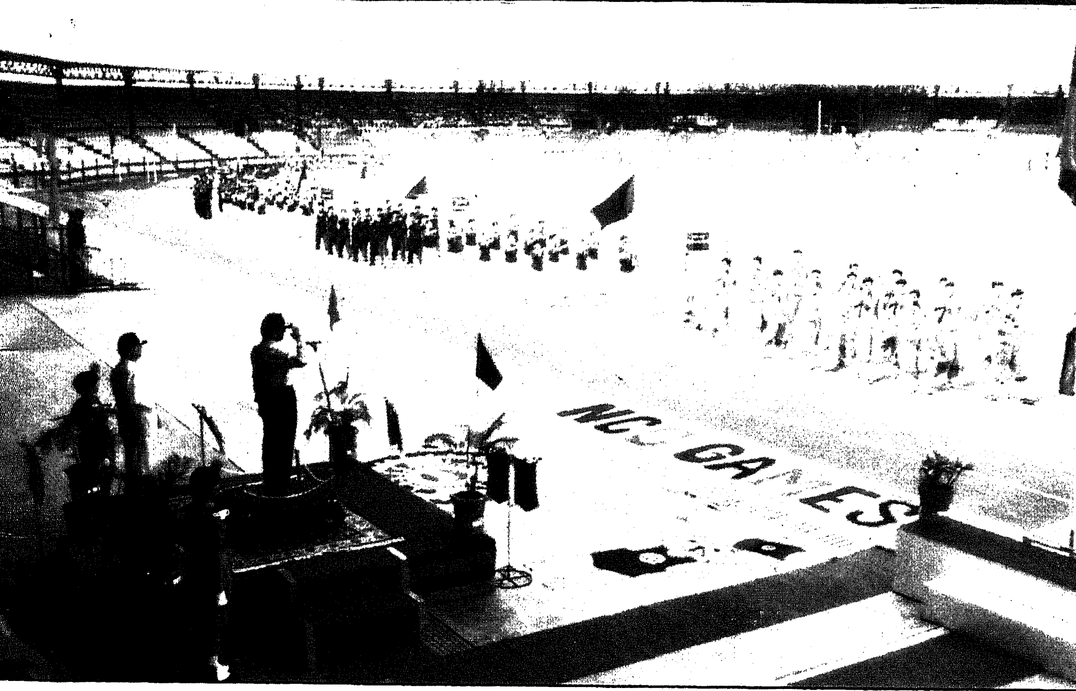
ह्या ग्रंथाची त्रुटित प्रत राजवाडे संशोधन मंदिर, धुळे येथे असून गो. का. चांदोरकरांनी प्रथम ह्या ग्रंथावर परिचयात्मक टिपण लिहिले (भाइसंमंइति., श. १८३७, पृ. ३२–३६). ह्या ग्रंथाची '*भक्तिरत्नावली ऊर्फ अमरनाथ-संवाद*, कर्ता गोरक्षनाथ' अशी नोंद सापडल्याने गोरक्षनाथास ग्रंथकर्ता असे समजण्यात आले. पुढे म. रा. जोशी ह्यांनी हा त्रुटित ग्रंथ प्रस्तावनेसह छापला (विसंमंवा., १९६९, पृ. १६०–१७४). ते म्हणतात की, ग्रंथस्वरूपावरून ह्याची रचना अमरनाथांनी केली असे दिसते. आपल्या 'गोरक्षगुरूचा उपदेश ग्रंथात समाविष्ट करून हा ग्रंथ' अमरनाथांनी शिष्यांना दिला असावा.

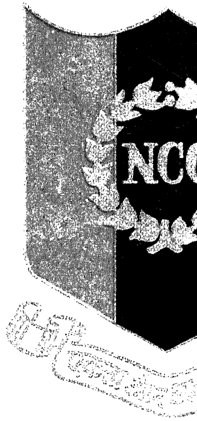
अलिकडेच प्रा. व. दा. कुळकर्णी ह्यांना प्रस्तुत ग्रंथाची संपूर्ण प्रत मिळाल्याने काही शंका दूर झाल्या आहेत. हा ग्रंथ प्रा. व. दा. कुळकर्णी ह्यांनी प्रसिद्धही केला आहे (मस्वासंप., १९७१, पृ. ८९–१२८). ह्या ग्रंथाची प्रत महंत गोपीराज महानुभाव ग्रंथालय, रिद्धपूर येथून प्राप्त झाली असून हा नाथसंप्रदायी ग्रंथ महानुभाव सांकेतिक लिपीत लिहिलेला आहे. ग्रंथसमाप्तिलेखात 'इती श्री गोरक्षनाथवचनीं आमरनाथ कथयेंती वीवेक दर्पण ग्रंथु संपूर्ण सुभंभवतु : ॥' असा निर्देश असल्याने *गोरक्ष-अमर-संवाद* ह्या नावाने ज्ञात असलेल्या ह्या ग्रंथाचे नाव *विवेकदर्पण* हे निश्चित होते. ह्या ग्रंथावर महानुभावी संस्करण झाले असल्याचे स्पष्टपणे दिसते. कित्येकदा ग्रंथातील परिभाषा नाथसंप्रदायाशी विसंगत आहे असेही दिसून येते.

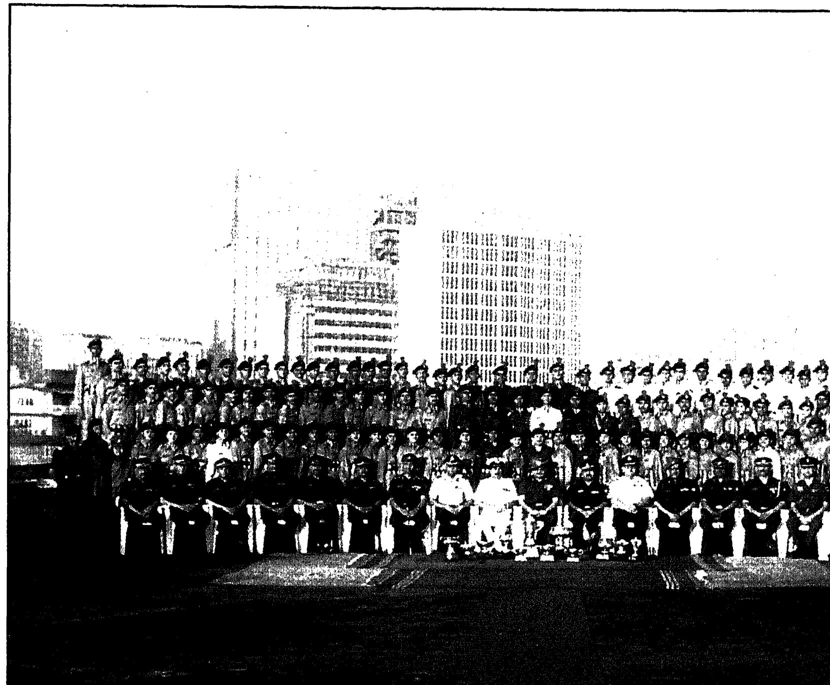

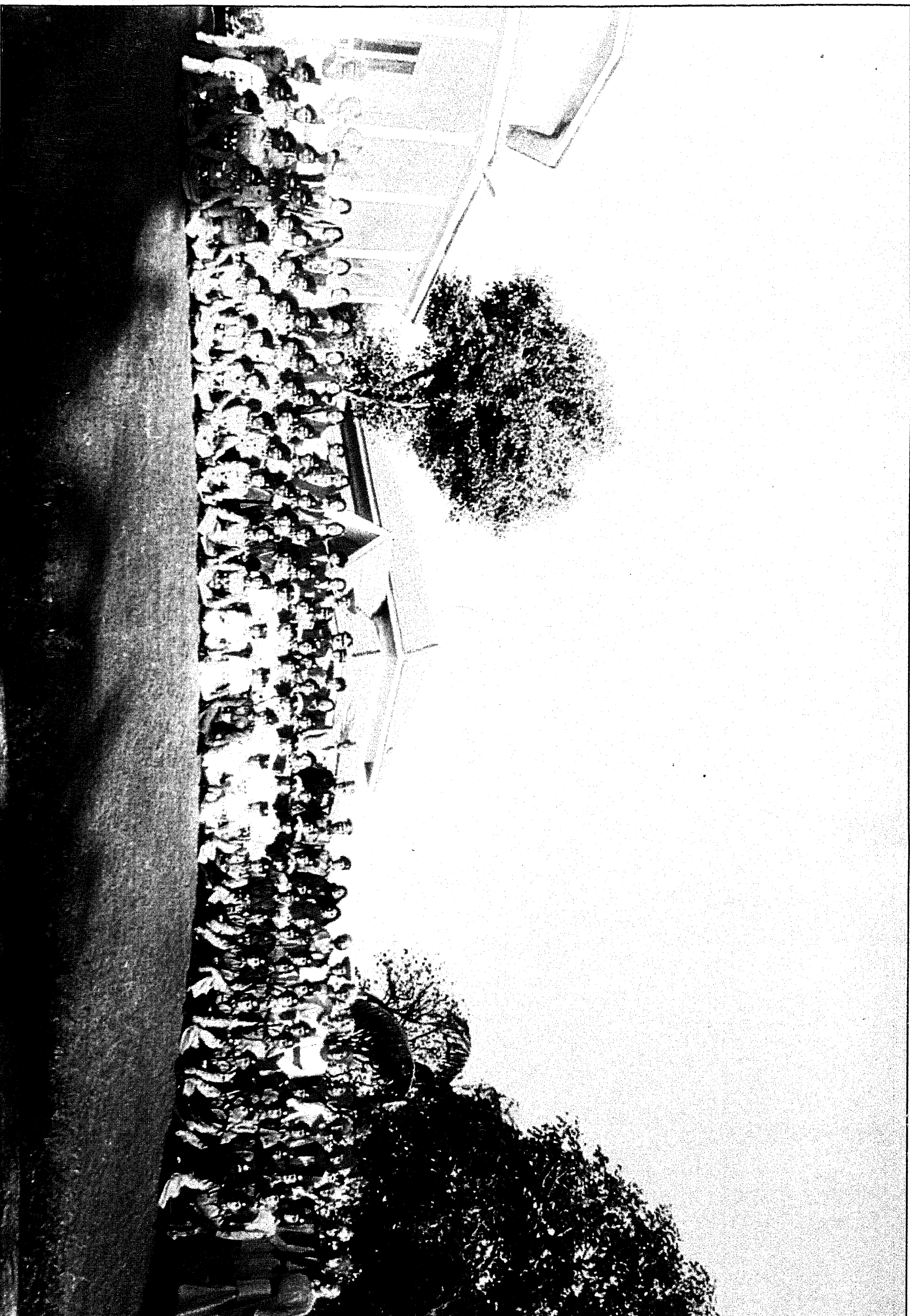

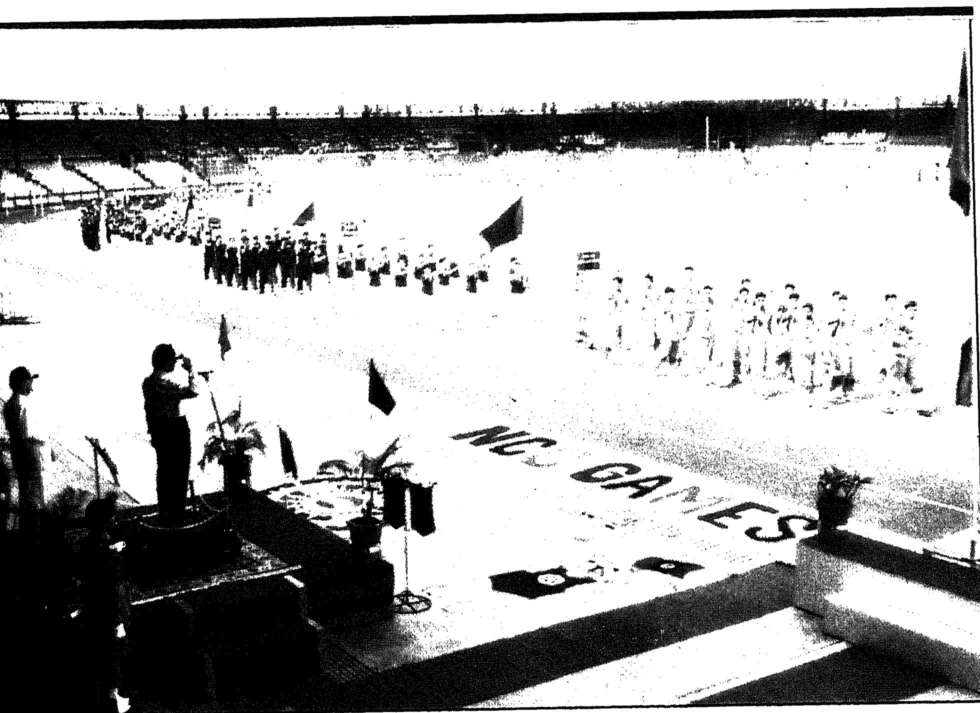

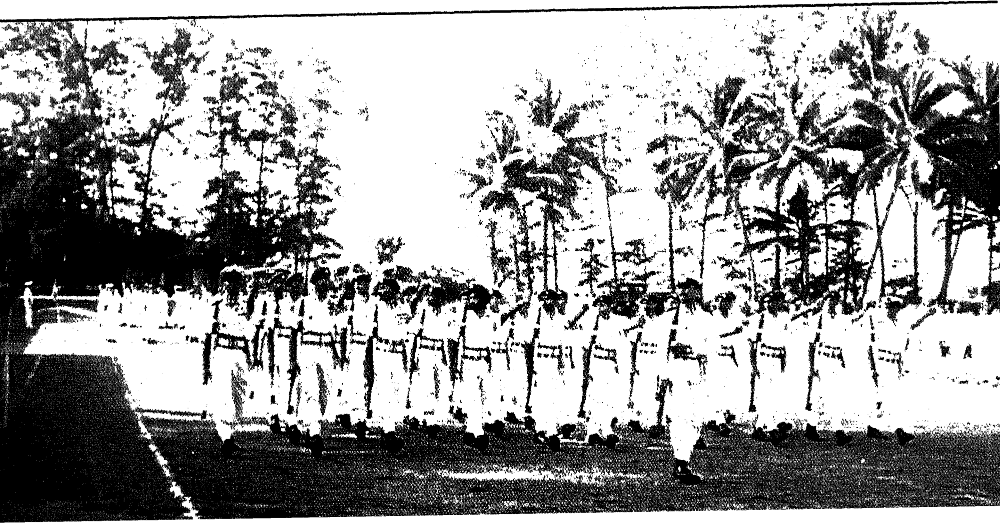
NATIO
CAD
COR

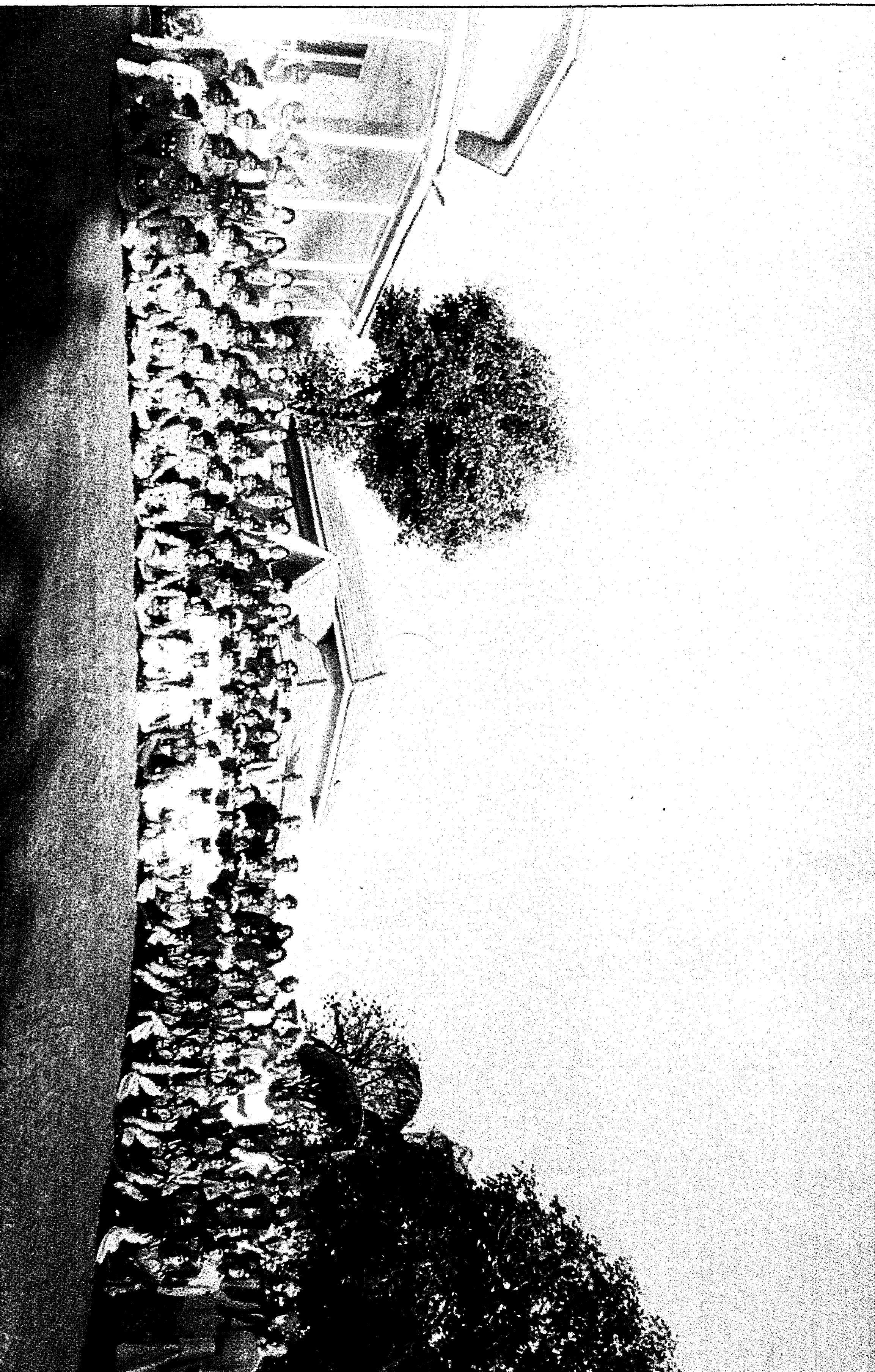
MAHARA

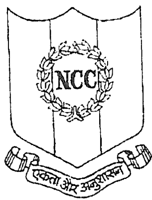

MESSAGE

As we enter the new Millennium, I look back with pride o achievements of NCC Directorate, Maharashtra. Winning the I Minister Banner, four times in succession will be history impar I am fortunate to be at the helm of the NCC directorate with enviable records. This speaks of the dedication and involveme the cadets, staff and all in the hierarchy of the NCC Mahara

On the first NCC day of the millennium I take the opport to convey my greeting and best wishes to all the cadets of the Dte, Maharashtra for all round success in their endeavours tow the nation building activities.

BRIG SK MEHTA
DEPUTY DIRECTOR GENERAL NC
NCC DIRECTORATE, MAHARASHTI

उपमहानिदेशक, एन.सी.सी.
एन.सी.सी. निदेशालय
महाराष्ट्र

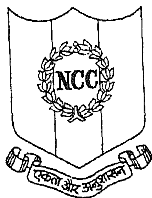
ब्रिगेडियर एसके मेहता

संदेश

जैसा कि हम नई सहस्त्राब्दी में प्रवेश कर रहे हैं, मैं अपने साथ महाराष्ट्र एन.सी.सी. निदेशालय के अतीत की गौरवशाली उपलब्धियां देखता हूं। इस निदेशालय द्वारा लगातार चार बार '' प्रधानमंत्री बैनर '' जीतना एक असमानांतर इतिहास होगा। मैं सौभाग्यशाली हूँ कि मैं ऐसे राष्ट्रीय कैडेट कोर निदेशालय की बागडोर अपने हाथों में संभाले हुए हूं जिससे किसी को भी ईर्ष्या हो सकती हैं। इससे महाराष्ट्र एन.सी.सी. के अफसरों, स्टाफ एवं कैडेटों की लगन, निष्ठा एवं गहन लगाव का पता चलता है।

इस सहस्त्राब्दी के प्रथम एन.सी.सी. दिवस के अवसर पर मैं महाराष्ट्र राष्ट्रीय कैडेट कोर निदेशालय के सभी कैडेटों की राष्ट्र निर्माण की गतिविधियों में उनकी चंहुमुखी सफलता के प्रयासों के लिए अपनी शुभकामनाएं प्रेषित करता हूँ।

(सही . . . .)
(एस के मेहता)
ब्रिगेडीअर
उपमहानिदेशक

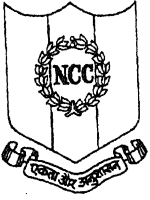

MESSAGE

As we enter the new Millennium, I look back with pri achievements of NCC Directorate, Maharashtra. Winning t Minister Banner, four times in succession will be history im I am fortunate to be at the helm of the NCC directorate u enviable records. This speaks of the dedication and involu the cadets, staff and all in the hierarchy of the NCC Mah

On the first NCC day of the millennium I take the op to convey my greeting and best wishes to all the cadets of Dte, Maharashtra for all round success in their endeavours the nation building activities.

BRIG SK MEHTA
DEPUTY DIRECTOR GENERA
NCC DIRECTORATE, MAHAR

ब्रिगेडियर एसके मेहता

उपमहानिदेशक, एन.सी.सी.
एन.सी.सी. निदेशालय
महाराष्ट्र

संदेश

जैसा कि हम नई सहस्त्राब्दी में प्रवेश कर रहे हैं, मैं अपने साथ महाराष्ट्र एन.सी.सी. निदेशालय के अतीत की गौरवशाली उपलब्धियां देखता हूं । इस निदेशालय द्वारा लगातार चार बार '' प्रधानमंत्री बैनर '' जीतना एक असमानांतर इतिहास होगा । मैं सौभाग्यशाली हूँ कि मैं ऐसे राष्ट्रीय कैडेट कोर निदेशालय की बागडोर अपने हाथों में संभाले हुए हूं जिससे किसी को भी ईर्ष्या हो सकती हैं । इससे महाराष्ट्र एन.सी.सी. के अफसरों, स्टाफ एवं कैडेटों की लगन, निष्ठा एवं गहन लगाव का पता चलता है ।

इस सहस्त्राब्दी के प्रथम एन.सी.सी. दिवस के अवसर पर मैं महाराष्ट्र राष्ट्रीय कैडेट कोर निदेशालय के सभी कैडेटों की राष्ट्र निर्माण की गतिविधियों में उनकी चंहुमुखी सफलता के प्रयासों के लिए अपनी शुभकामनाएं प्रेषित करता हूँ ।

(सही . . . .)
(एस के मेहता)
ब्रिगेडीअर
उपमहानिदेशक

पूर्णपणे व्यतीत केला. ह्यांनी श. १६७५ मध्ये पैठण येथे चक्रतीर्थी समाधी घेतली.

अमृतराय हे पूर्ववयात औरंगाबाद येथील निजामाचे एक अधिकारी विसा मोरो ह्यांजकडे त्यांचे दप्तरदार म्हणून काम करीत असत. ह्यांनी खूप ऐश्वर्य भोगले. हे स्वभावाने फटकळ, कुचाळखोर व थट्टेखोर होते. एकदा मध्वमुनीश्वर औरंगाबादेस विसा मोरोंकडे आले असता अमृतरायांनी त्यांची थट्टा केली. ती ऐकून, मध्वमुनीश्वरांनी अगदी शांतपणे त्यांस म्हटले : 'बापा, तुला परमेश्वराने अमृतासारखी वाणी दिली आहे, शिवाय आईबापांनीही तुझे नाव अमृतराय असे ठेवले आहे, असे असता त्या वाणीचा तू असा उपयोग करावास हे योग्य नाही. ईश्वरस्तुतीकडे तिचा उपयोग करशील तर त्याच्या कृपेची जोड तुला मिळेल. तुझे जीवित धन्य होईल.' ह्या बोलण्याचा अमृतरायांच्या भावनाप्रधान मनावर तात्काळ परिणाम झाला व त्यांची वृत्ती पालटली. त्यांनी नोकरीचा त्याग केला. ते कीर्तनकार बनले व कीर्तनाला उपयुक्त अशी पद्यरचना करू लागले. एक रसाळ कीर्तनकार व कवनकार म्हणून ह्यांची महाराष्ट्रात फार मोठी ख्याती झाली. कवी मोरोपंत ह्यांनी आपल्या *सन्मणिमालेत* "कीर्तनसुखार्थ झाला अवतारचि अमृतराय जीवाचा । भलत्या मुखांतुनि अशी सुरसखनि निघेल काय जी वाचा ॥" असे उद्गार काढले आहेत. त्यावरून ह्यांची लोकप्रियता व तत्कालीन कविमंडळातील मान्यता लक्षात येते.

अमृतरायांची पद्यरचना बऱ्याच प्रमाणात 'कटाव' वृत्तात आहे. वर्णने रंगदार व ढंगदार बनविण्यास ह्या वृत्ताचे चांगलेच साहाय्य होत असल्याने, अमृतरायांनी आपल्या कीर्तनासाठी रचलेली कविता प्रामुख्याने या वृत्तातच केली. कटावांनी कीर्तनात असा अपूर्व रंग भरतो हे अनुभवास आल्यामुळे त्यानंतर ह्यांचे अनुकरण अनेक कवी करू लागले. गजल हा फारसी काव्यरचनाप्रकार मराठीत ह्यांनीच पहिल्याने रूढ केला.

"अमृतरायांची सबंध आख्याने फार थोडी आहेत. वर्णनपर कविता फार आहे. कटिबंधांपैकी *शुकचरित्र, ध्रुवचरित्र, सुदामचरित्र* हे फार मोठे आहेत. *दामाजीचरित्र* हे प्रकरणही बरेच मोठे आहे. वर्णनपर कटाव बरेच आहेत. पदे अनेक विषयांवर आहेत. काही भक्तिपर, काही उपदेशपर, काही प्रासंगिक आहेत.

"ह्यांची कविता प्रासप्रचुर असल्यामुळे ती नुसती ऐकणारासही गोड वाटते. त्यांच्या वर्णनास अनेक स्थळी दिलदारपणा व झोकदारपणा आला आहे. त्यांच्या काव्यात प्रसादगुण विशेष आहे. भक्तिरस ओतप्रोत भरला आहे. प्रसंगविशेषी शृंगार, वीर, हास्य, बीभत्स इत्यादी रसही अंगभूत आहेत." (*महाराष्ट्रकवि अमृतरायकृत कवितासंग्रह*, प्रस्ता., पृ. ३–५). [⇨ ३.]

मराठी भाषेप्रमाणे हिंदी भाषेवरही त्यांचे चांगलेच प्रभुत्व होते. तिच्यातही ह्यांनी अनेक सरस कवने रचली आहेत.

रचना : मु. – १. अमृतरायके पद (१४ रचना) : संपा. शर्मा, विनयमोहन; हिंमसंदे.; पटणा, १९५७; पृ. ३९५–४०७. २. महाराष्ट्रकवि अमृतरायकृत कवितासंग्रह; संपा. मोडक, ज. बा. आणि ओक, वा. दा.; मुंबई, १८९२; द्वि. आ., १९१०.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : १. आजगांवकर, ज. र. : अमृतराय; मकच., भा. १; आ. १, मुंबई, १९०७; पृ. ३५२–३७६. २. करंदीकर, म. अ. : अमृतकवीचे उद्योगपर्व; मसंप., ऑक्टो. १९६२; पृ. १०–२२. ३. कात्रे, स. ल. : अमृतरायाचे उद्योगपर्व; चित्रज., मे १९४७; पृ. २५७–२६१. ४. सोनटक्के, अंबुजा : अमृतराय आणि त्यांची कविता; नभामा., जाने. १९७०; पृ. १–१०.

अमृतराव ओक [इ. स. चे १९ वे शतक, पूर्वार्ध] कवी. वऱ्हाडातील मलकापूर ह्या गावी राहात असत. ह्यांनी मुक्तेश्वरांच्या *शतमुखरावणवध* ह्या आख्यान-काव्यातील प्रत्येक ओवीस एक गीती ह्याप्रमाणे टीकारूप काव्य रचले आहे (मसा., आ. ५, पृ. ६२६).

अमृतविदेही [का. अनु.] कवी. ह्यांचे पंचीकरणाचे व इतर अभंग समर्थवाग्देवतामंदिर हस्तलिखित संग्रहात सापडतात (बा. १८०१).

अमृत सिद्धेश्वर [का. अनु.] गद्यलेखक. ह्यांनी लिहिलेली *सत्यनारायणकथा* उपलब्ध आहे (कृ. गं. कवचाळे : मभामवा.; इंदूर, १९३९; पृ. ४३).

अमृतानंद–१ / ० अमृतानंद योगेश्वर / ० अमृतानंदु [अंदाजे इ. स. चे १५ वे शतक, उत्तरार्ध] श्रीदत्तसंप्रदायी कवी. कवीची चरित्रविषयक माहिती उपलब्ध नाही. रोम येथील दप्तरखान्यात ह्या कवीच्या *योगराज-टिळक* ह्या ग्रंथाचे पोर्तुगीज भाषांतर सापडते. त्यावरून तेथील विद्वान संशोधक जे. व्हिकी ह्यांनी विचारणा केल्यावरून ह्या ग्रंथाचा प्रथम प्रियोळकरांनी इकडे शोध केला, तेव्हा त्यांना धुळे, तंजावर व बडोदे येथे ग्रंथाच्या तीन हस्तलिखित प्रती प्राप्त झाल्या. ग्रंथात कवीची नावे अमृतनंद योगेश्वर (धुळे प्रत), अमृतानंद, अमृतानंदु अशी सापडतात.

अमृतकवीच्या नावावरील *स्वरूपनिर्णय* (ओ. ९५) ग्रंथात (सवामं., बा. १०७१) कवीने जी गुरुपरंपरा दिली आहे त्यात अमृतानंदाचे नाव सापडते. ही परंपरा अशी : नृसिंहसरस्वती > माधवेंद्र > अमृतानंद > गगनेंद्र > माधवसरस्वती > विठ्ठलसरस्वती > अंबिकासरस्वती > अमृत अशी दिली आहे. प्रियोळकरांच्या मते *योगराज-टिळक*कार हा नृसिंहसरस्वतीचा प्रशिष्य व *स्वरूपनिर्णय*कार हा ह्याच परंपरेतील अखेरचा अमृतकवी असावा. परंतु अमृतानंद हाच वरील *योगराज-टिळका*चा कर्ता ह्या विधानास रा. चिं. ढेरे ह्यांचा आक्षेप आहे. त्यांच्या मते समर्थवाग्देवतामंदिरातील बाडामध्ये (क्र. ११७८) *उद्योगपर्व*कार चंद्रात्मजाची जी गुरुपरंपरा दिली आहे ती दत्तात्रेयापासून सुरू होणारी आहे व त्यातही एका अमृतानंदाचे नाव येते. त्यामुळे ग्रंथकर्तृत्व कोणत्या अमृतानंदाचे हा वादाचा मुद्दा ठरतो (रा. चिं. ढेरे, *योगराज-टिळक* व *अमृतानंद*; मसंप., जाने. १९५९; पृ. ११८–१२२). अनेक मराठी ग्रंथांची पोर्तुगीजमध्ये भाषांतरे इ. स. १५६० च्या सुमारास झाली त्यांत वरील *योगराज-टिळका*चा समावेश आहे. त्यावरून कवीचा काळ इ. स. १५ व्या शतकाचा उत्तरकाल असावा असे अनुमान काढता येते.

तंजावर प्रतीतील त्या ग्रंथाची शेवटची ओवी "गुरुशिष्याचा येकांतु। जो अनुवादता श्रीदत्तु । ते अमृतानंदु सांगतु । योगराज तिलकु ॥" अशी आहे. पोर्तुगीज भाषेतील अनुवादात शेवटी "गुरु दत्तात्रेयाच्या तत्त्वज्ञानाचा मोठ्या हौसेने अमृतानंदाने स्वीकार केला व ते त्याच्या स्मरणात राहिले. येथे अमृतानंदशिष्याला दत्तात्रेयाने केलेले जे प्रवचन असा *योगराज-तिलक* नावाचा ग्रंथ संपतो" असा मजकूर आहे. ह्या ग्रंथाला *दत्तात्रेयाचा ग्रंथ* असे रूढ नाव पोर्तुगीज भाषेत पडले असून त्याचे भाषांतर फ्रान्सिस्क रोइझ ह्या पाद्र्याने केले होते. ग्रंथाच्या ओव्या ३३० असून ग्रंथाचे संपादन व मुद्रण इ. स. १९५६ साली अ. का. प्रियोळकर ह्यांनी केले (मराठी संशोधन मंडळ प्रकाशन). ग्रंथाची हस्त. प्रत श. १६३० / इ. स. १७०८ विरोधीनाम संवत्सर आषाढ वद्य नवमीची असून नकलकार दत्तो आपाजी असा आहे.

"हा ग्रंथ आध्यात्मिक स्वरूपाचा असून त्यात योगाबरोबर भक्तीचाही पुरस्कार केलेला आढळतो. प्रस्तुत काव्यात वर्णिलेली 'शून्या'ची महती साक्षात्कारमार्गांच्या दृष्टीने विशेष महत्त्वाची असून श्रीज्ञानेश्वरांच्या बिंदुल्याशी ह्या शून्याची तुलना करता येण्याजोगी आहे (ओ. ५०–५४). हे काव्य आकाराने लहान असले तरी गुणांनी मोठे आहे. ख्रिस्ती धर्मप्रचारकांनासुद्धा ह्या काव्याचे महत्त्व वाटावे

यांनी त्याचा अनुवाद आपल्या भाषेत करावा ही एकच गोष्ट ग्रंथाचे महत्त्व सिद्ध करण्यास पुरेशी आहे.''–रा. द. रानडे, *राज-टिळक* : पुरस्कार. [⇨ ३.]

शिवशक्तिसमावेशन, पिंडब्रह्मांडसमरसीकरण विवरणारे ग्रंथाचे ंग पाहिल्यानंतर तो नाथसंप्रदायाच्या पठडीतला असावा असे ते. ग्रंथावर नाथसंप्रदायी परिभाषेचा पगडा दिसतो. ग्रंथाची ा अशुद्ध असली तरी रोजच्या जीवनात आणि व्यवहारात अनु-स येणारे दृष्टान्त सांगून विषय सोपा करण्याचे कवीचे कसब ाणण्याजोगे आहे.

मृतानंद–२ – पहा **अमृत–६.**

अमृतनंद योगेश्वर – पहा **अमृतानंद–१.**

अमृतानंदु – पहा **अमृतानंद–१.**

मृतेश्वर–१ – पहा **अमृत कवी–१.**

तेश्वर–२ [? – समा. श. १६९२, ज्येष्ठ व. १३, गुरुवार/ स. १७७०] रामदासी कवी. हे मर्ढे मठाचे (जि. सातारा) ापक. ह्यांचे शके १७५१ / इ. स. १८२९ मध्ये लिहिलेले एक ृत चरित्र उपलब्ध आहे. त्यावरून ह्या कवीची माहिती मिळते अशी : करवीराजवळ कदंबक गावी सिद्धामृत कुलातील रुद्र आणि ती या दांपत्याच्या पोटी अमृतेश्वरांचा जन्म झाला. आईवडील नपणीच वारले. भावावर रुसून ह्यांनी घर सोडले व मढर्चास न तपश्चर्या केली. ह्यांची गुरुपरंपरा पुढीलप्रमाणे : श्रीसमर्थ वासुदेव > विदेह > अमृतेश्वर. ह्यांचे शिष्य पावन होत वामं. बा. ६१४).

ह्यांची *आत्मबोध, उपासना, गणेशगीता, तत्त्वझाडा, तत्त्वबत्तिशी* ी ग्रंथरचना समर्थवाग्देवतामंदिर संग्रहात आहे (बा. १८२१). तेश्वरकृत *पीयूषरामायणात आदिकांड* (१९ अ.), *बाळकांड* ९ अ.), *अयोध्याकांड* (३२ अ.), *अरण्यकांड* (३० अ.), *ष्किंधाकांड* (२२ अ.), *सुंदरकांड* (५५ अ.) ही कांडे असून *युद्धकांड* डे उपलब्ध नाही. ह्या पोथ्यांचे लेखन श. १७०७/इ. स. १७८५ च्या ाराचे असल्याचे निर्देश सापडतात (बा. ६२०).

डॉ. म. अ. करंदीकर ह्यांनी उज्जयिनी येथील सिंदिया ओरिएंटल स्टिटयूटच्या हस्तलिखित संग्रहातील अमृत कवीच्या नावावरील *ोगपर्व* मर्ढे मठपती अमृतेश्वराच्या नावावर घातले आहे. पण हे *ोगपर्व* त्यांचे नसून नवीन संशोधनाप्रमाणे ते मुडलगी परंपरेतील जबोधशिष्य अमृत कवीचे आहे.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : १. करंदीकर, म. अ.; अमृतकवीचे उद्योगपर्व; मसंप., ऑक्टो. १९६२; पृ. १०–२२. २. ढेरे, रा. चिं.; उद्योगपर्वकार अमृतकवि; इंद्रायणी, मे १९६३; पृ. ५८.

अमृतेश्वर–३ – पहा **अमृतराय.**

मृतेश्वर चिन्मय [का. अनु.] पदकार.

चना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. १.

ृतेश्वरब्र ह्मानंद [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – 'सुदामचरित्र'; कटाव; र. स्थ. : खंडोबाची पाली; रासमं.

अरणीचा शिपाई – पहा **आनंदतनय.**

अरणीबाबा – पहा **आनंदतनय.**

अरुणाद्रि [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

र्जुनसुत सोयरा [इ. स. १७४६ चा सुमार] जैन कवी. गुरू : ारक सेन गणातील समंतभद्र. हे देऊळ गावचे राहणारे. जातीने रवाल. चवरिया हे ह्यांचे गोत्र. ही माहिती कवीच्या ग्रंथातूनच ळते.

ह्या कवीने *कर्माष्टमी कथा* नावाचे व्रतकथा-काव्य लिहिले आहे. कन्नड भाषेतील कथेवरून ही कथा मराठीत आणल्याचे कवीने सांगितले आहे. ह्यात ११७ ओव्या आहेत. कवी म्हणतो : ऐसी कथा अपूर्व कानडे भासी। होती सुंदर करनाटक देसि । ते म्या सायासि मन्हाष्ट भासी । लघुबुधी केली असे पैं ॥ ११२ ॥ संवत अठराशे दोन । आशाड सुध अष्टमी जान । कथा केली परिपूर्ण । सारजा प्रसन्न जाली पैं ॥ ११७ ॥ असा काळाचा उल्लेख शेवटच्या ओवीत कवीने केला आहे.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : अक्कोळे, सुभाषचंद्र : अर्जुनसुत सोयरा : प्रामजैसा.; नागपूर–पुणे, १९६८; पृ. ८७.

अलखनिरंजन [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. १.

ॲलन ग्रेव्हूज / ० **ग्रेव्हूज ॲलन** [? – मृ. ३० डिसें. १८४३] ख्रिस्तीधर्मप्रचारक व लेखक. हे इ. स. १८१८ मध्ये हिंदुस्थानात आले. अहमदनगर येथे अमेरिकन मिशनने ता. २० डिसेंबर १८३१ रोजी फेरीबागमध्ये आपली एक शाखा स्थापन केली. त्यावेळेस जे तीन ख्रिस्ती प्रचारक तेथे स्थायिक होण्यासाठी गेले त्यांपैकी हे एक. ह्यांचा मृत्यू महाबळेश्वरी झाला.

ॲलन ग्रेव्हूजनी मराठी भाषेचा अभ्यास केल्यानंतर बायबलच्या भाषांतराचे कार्य अंगावर घेतले. इ. स. १८२६ मध्ये बायबलचे जे मराठी भाषांतर झाले ते करणाऱ्या पाच मिशनऱ्यांपैकी हे एक होते. १८३० मध्ये बायबलच्या नव्या कराराची सुधारून वाढविलेली आवृत्ती बायबल सोसायटीकरिता ॲलन ग्रेव्हूज ह्यांनी तयार केली. *नव्या करारा*प्रमाणे *जुन्या करारा*चा *एक्झोडस* (इ. स. १८३३) हा भागही ह्यांनी भाषांतरित केला. *जुन्या करारा*चे *लेव्हिटिस* व *नंबर्स* (इ. स. १८३६) हे दोन भाग लिहिले. परंतु बायबल सोसायटीने त्यांत फार बदल सुचविल्यामुळे ह्यांनी ५०० प्रतींची आवृत्ती स्वतःच छापून प्रसिद्ध केली. *नंबर्स, डिटरॉनॉमि, जोसुआ, जजेस* व *रूथ* (इ. स. १८३८) ह्या भागांचे ह्यांनी भाषांतर केले व अमेरिकन मिशनने ते प्रसिद्ध केले. *दि साम्स* (इ. स. १८३८) हा भाग ग्रेव्हूज व डिक्सन ह्या दोघांनी मिळून भाषांतरित केला. इ. स. १८४२ मध्ये *क्रॉनिकल्स*च्या पहिल्या पुस्तकाचे ग्रेव्हूजनी भाषांतर केले. अशा रीतीने ग्रेव्हूज ह्यांनी बायबलच्या *जुन्या करारा*ची बरीच प्रकरणे लिहिली.

ग्रेव्हूज ह्यांनी बायबलच्या भाषांतराखेरीज (१) *जोशुआवरील प्रवचनें,* (२) *इस्राएलास हितोपदेश* (१८३३), (३) *गीतांचें नवीन पुस्तक* (१८३३) अशी पुस्तके लिहिली. ग्रेव्हूज ह्यांनी ह्यांतील शेवटचे पुस्तक तयार करून मिशनच्या मराठी पद्यवाङ्मयाचा प्रारंभ केला.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : पिंगे, श्री. म.; युरोपियनांचा मराठीचा अभ्यास व सेवा; मुंबई, १९६०; पृ. २३५–२५२.

अलमखान / ० **आलमखान** / ० **अलंप्रभू** [अंदाजे इ. स. च्या १४ व्या शतकाची अखेर] नागेशपंथीय मुसलमान संतकवी. नागेश-संप्रदायी भानजी त्रिंबक देशपांडेकृत *नागेशलीलामृत* (श. १७७० / इ. स. १८४८) ग्रंथाच्या ३९ व्या अध्यायात 'अलंखान आख्यान' येते. त्यात 'विंध्याद्रीपैलप्रदेशीं । अलंखान महापूरवासी ।' असा ह्यांच्या गावाचा उल्लेख आला आहे. कांही कारणाने मन उद्विग्न होऊन गृहत्याग करून हे गाव सोडून दक्षिणेकडील वनात कंदमुळे भक्षण करून साधना करू लागले. त्या ठिकाणीच मृगयेसाठी आलेल्या कल्याणीच्या (महाराष्ट्र–कर्नाटक सीमेवरील) रामनृपतीवरील शत्रूचा हल्ला ह्यांनी परतविला. त्यामुळे कृतज्ञतापूर्वक मोठ्या सन्मानाने राजाने ह्यांना आपल्याजवळ ठेवून घेतले. कल्याणी येथे राहात असतानाच नागेशांनी संन्यासवेशात अलमखानांना दर्शन दिले. त्यानंतर लगेच हे वडवाळक्षेत्री गेले. संपूर्ण संगरहित बनून ह्यांनी स्वामींचे

अखंड ध्यान चालू ठेविले. अखेर त्याच वेशात नागनाथांनी परत दर्शन दिले. ह्यांची परतत्त्वज्ञानसाधनेसंबंधीची उत्कट तळमळ पाहून नागनाथांनी त्यांस शिष्यत्व देऊन परमार्थबोध केला, व मुगळी येथे जाण्याची आज्ञा केली. (हे मुगळी सध्या 'जाजरमुगळी' या नावाने ओळखले जाते. हे उमरगा–हुमणाबाद रस्त्यावर आहे. जि. उस्मानाबाद.) ह्यांचे भजन पाहून ज्ञातिबांधव ह्यांची निंदा करू लागले. 'महत्त्वयोगें उपाधि परम' हे जाणून अलमखानांनी समाधी घेण्याचे ठरविले. मुगळीकरांनी समाधीसाठी जागा देण्यास विलंब लाविल्याने तेथूनच जवळ असलेल्या करळी-कारळे (उमरग्यापासून ६ मैलांवर हे गाव आहे) ह्यांनी समाधी घेतली. ती आजही तेथे पाहण्यास सापडते. पुढे मुगळी येथील भक्तांनी ह्यांची प्रसाद-समाधी बांधली.

अलमखानांनी मराठीत पदे, अभंग अशी रचना केली आहे. मुगळी-कारळे भागातील नागेशपंथीयांच्या संग्रहात ह्यांच्या पदांचे गायन होत असते. धुळे येथील समर्थवाग्देवतामंदिर, पुणे येथील भारत इतिहास संशोधक मंडळ, सोलापूर येथील शं. ना. मोहोळकर ह्यांचा संग्रह येथे ह्यांची काही रचना उपलब्ध आहे. ह्यापैकी सहा पदे अ. का. प्रियोळकर ह्यांनी प्रसिद्ध केली आहेत (मसंप., एप्रिल १९६३, पृ. १७–२०). रा. चिं. ढेरे ह्यांना अलंखानांची एकूण पंधरा पदे उपलब्ध झाली आहेत.

अलमखानांचा अध्यात्मविषयक अनुभव त्यांच्या पदांतून व्यक्त झाला आहे. स्वतःला लाभलेल्या 'निर्लेप' अवस्थेला हे नागेशप्रसादाची खूण समजतात. गुरुविषयक आत्यंतिक प्रेमादर ह्यांच्या कितीतरी पदांतून व्यक्त होताना दिसतो. ते म्हणतात : "ज्ञानांजनें केला नयनीं प्रकाश स्वयंज्योती । अंतर्बाह्य *लखलखाटीं* उजळल्या दीप्ती ॥" ह्या ज्ञानांजनाने जी आगळी अनुभूती प्राप्त झाली त्यात गुरूने 'कूर्म-दृष्टीं करितां अवलोकन। तेणें गेलें मनाचें मनपण। . . . . स्वानंदाचा भरपूर लोट झाला । तत्क्षणीं अलमखान बुडाला ॥" अशा प्रकारची सहजसुंदर पदरचना ह्यांनी केली आहे. मराठी आध्यात्मिक जीवनाशी एकरूप झालेल्या ह्या परधर्मीय संताने आपल्या थोर साधनेच्या योगे महाराष्ट्राच्या आध्यात्मिक लौकिकात भर घातली आहे.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : १. आवळीकर, पंडित : कवि अलमखान : थोडी चरित्रपर माहिती; जुवानसं.; धारवाड, १९६४; पृ. २५१–२६०. २. ढेरे, रा. चिं.; अलमखान; मुमसंक., पुणे, १९६७; पृ. ५१–६५.

० अलंप्रभु – पहा **अलमखान.**

अल्ली फकीर [का. अनु.] शाहीर. ह्याने ऐकीव माहितीवरून रचलेला '*भरतपुरच्या लढाईचा पोवाडा*' *ऐतिहासिक पोवाडे, खं. ३* मध्ये संग्रहित केलेला आहे (पृ. ५४).

अवचितसुत काशी / **० काशीकवी–३** / **० काशीदास** / **० काशीराज–१** [इ. स. चे सतरावे शतक, उत्तरार्ध] आख्यानकवी. सोमवंशीय मराठा क्षत्रिय. कुळ सोळंखी. पित्याचे नाव अवचितराव; आईचे नाव अन्नपूर्णा. हे घराणे देशमुखांचे. ह्यांच्या वडिलांनी नाशिक जिल्ह्यात भारम हे गाव वसविले. हे विठ्ठलभक्त होते. ह्यांनी आपल्या वाड्यात विठ्ठलाची मूर्ती स्थापन केली होती. आषाढातील महा-एकादशीच्या दिवशी तेथे फार मोठी यात्रा भरत असे. अवचितरावास त्रिंबक व काशी (काशीराम) असे दोन मुलगे होते. शिपाईगिरीचा पेशा असल्यामुळे ते लढायांत अनेकदा भाग घेत असत. अशाच एका प्रसंगी भारमजवळील एक गड हस्तगत करून ह्यांनी त्याला 'गोपाळगिरी' हे नाव ठेवले व तेथे ते कुटुंबासह राहू लागले. तीन महिन्यांनंतर गोपाळगिरीवर मोगली सैन्याची धाड आली व बादशहाच्या हुकुमावरून अवचितराव काशी ह्यांस कैद करून दिल्लीस नेण्यात आले. तेथे अवचितरावांचे तुरुंगात निधन झाले. त्यानंतर काही दिवसांनी काशींना बंधमुक्त करण्यात आले. काशी स्वगृही परत आले.

काशीकवींनी दिल्लीहून भारमला परत आल्यावर द्रौपदीस्वयंवरावर काव्य रचावयास घेतले. ह्या विषयावर काशींनी श्लोकबद्ध व ओवीबद्ध अशा दोन भिन्न भिन्न रचना केल्या आहेत. पहिली श. १५८३ (इ. स. १६६१) व दुसरी श. १६१८/१९ (इ. स. १६९६/९७) ह्या साली पूर्ण केली असे दिसते. श्लोकबद्ध १४-अध्यायी *द्रौपदीस्वयंवरा*चे प्रथम मुद्रण कानडे ह्यांनी सोलापूर येथे केले. ओवीबद्ध *स्वयंवरा*ची पोथी निर्णयसागर छापखाना, मुंबई येथे इ. स. १८९२ त प्रथम छापली (*दाते सूची*, पृ. ४८९).

द्रौपदीस्वयंवर हे काव्य काशीकवींनी *महाभारताचे आदिपर्व* व *कथाकल्पतरू*चा स्तबक ५, अध्याय ११–१२ ह्यांच्या आधारे प्रामुख्याने रचले आहे. स्वभावोक्तिपूर्ण वर्णनांनी हे काव्य युक्त असून, त्यात उपमा-उत्प्रेक्षा-रूपकादी ठळक ठळक अर्थालंकार, कमलबंध, रारायंत्रबंध, माळाबंध, हारबंध, चक्रबंध, शेषबंध अशा स्वरूपाच्या चित्ररचनेची कलाकुसर व वृत्तांची विविधता आहे. [⇨ ३.]

ह्यांच्या ओवीबद्ध *स्वयंवरा*वर मुक्तेश्वर कवीच्या भाषेचा बराच प्रभाव पडलेला आढळतो. कवित्व, शब्दसौष्ठव, कल्पनाविलास व रसपरिपाक ह्या दृष्टींनी हे ओवीबद्ध 'स्वयंवर' सरस उतरले आहे. [⇨ ३.] ह्यांनी ह्या दोन काव्यांखेरीज *यक्षदेव-आम्नाय-मंजरी* ह्या नावाचे एक प्रकरण रचले आहे. हे प्रकरण विचारात घेता काशी कवी हे आपल्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात *द्रौपदीस्वयंवर* रचल्यानंतरच्या काळात महानुभावपंथीय बनले असावे असा काही विद्वानांचा तर्क आहे.

रचना : मु. – १. द्रौपदीस्वयंवर – श्लोकबद्ध; अ. १४; श्लो. सं. १००४; र. श. १५८३ (इ. स. १६६१); संपा. गोखले, डॉ. वा. दा.; विस्तृत, विवेचक प्रस्ता.; पुणे, १९६१; २. द्रौपदीस्वयंवर – ओवीबद्ध; प्रसंग २९; ओ. सं. ३५४८; र. श. १६१८/१९ (इ. स. १६९६/९७); मुंबई, १८९२; ३. यक्षदेव-आम्नाय-मंजरी (स्तोत्र); विविधवृत्तात्मक; श्लो. सं. १०२; महानु.; सप्टें. १९६८; पृ. १–२२.

अवधूत–१ / **० अवधूत गोविंदा** / **० अवधूत निरंजन** [इ. स. चे १७ वे शतक, उत्तरार्ध] कवी. हे मूळ पैठणचे. ह्यांचे मूळ पुरुष जे चितोत्पत्ती ते चितेतून जिवंत निघाले, अशी आख्यायिका कवी स्वतःच सांगतो. पुढील पितृपरंपरा अशी : सिद्धेश्वर > विश्वेश्वर > श्रीधर > शामराज > अवधूत. गोत्र अत्री. हे नाथसंप्रदायी असावेत असे वाटते. आपले गुरू कोणी गोविंद होते असे हे सांगतात. ह्या अवधूतांचे स्थळ व काळ गोविंद नरहरि ह्या खडकी ग्रामी (जि. औरंगाबाद) राहणाऱ्या एका मोठ्या ग्रंथकारांच्या स्थळकाळाशी जुळणारा आहे. ह्यावरून हे गोविंद नरहरि कवीचे गुरू असावेत (रा. शं. नगरकर : गोविंद नरहरि; भाइसंमंत्रैमा., व. ४४, अ. १–४; पृ. ४१).

ह्यांनी *कपिलगीते*वर टीका रचली आहे. ह्या ग्रंथरचनेचा स्थलकाल पुढीलप्रमाणे आहे : "शालीवाहन शके महिमा । सोळासे तीस वरुष नामा ॥ सर्वधारी संवत्छर प्रेमा । वसंतसंभ्रमा चैत्र मासु ॥ १३८५ ॥ पर्वतामाजी देवगिरी । खडकीग्राम बाईजीपुरी । केशवाचिया मंदिरी । ग्रंथ निर्धारीं संपविला ॥ १३८८ ॥" मूळ २४० श्लोकांवरील टीकेच्या ओव्या १४१० आहेत (रासं., खं. २, पृ. २४५). ह्य ग्रंथ मुंबईच्या मराठी संशोधन मंडळातही उपलब्ध आहे. कवीच्या *मूलस्तंभ* ह्या छापील ग्रंथाची (कासं.) नोंद सूचीकारांनी केली आहे (संककासू., पृ. ७).

वर उल्लेखिलेल्या *कपिलगीताटीके*खेरीज *गोपीचंदचारित्र* (हिंदी), *गोपीचंदाची कथा* (१४४ ओव्या), *स्वात्मानुबोध* (२७६ ओव्या) व पदपदांतरे अशी अमुद्रित रचना अवधूतांच्या नावावर *रामदासी संशोधन, खं. २* मध्ये दिली आहे.

त–२ [इ. स. १८२८ चा सुमार] भागवत-टीकाकार. मूळ कोल्हापूर. परंतु कवीचे वडील ज्ञानेश्वरी बापाजी हे तंजावर यायिक झाले. आपली गुरुपरंपरा सांगताना हे म्हणतात: त्तात्रेयाचे अनुचर । प्रख्यात जोगाई अंबेकर । गोसावी दिगंबर । ब्रह्मविद थोर महानुभाव ॥ १५७ ॥ त्यांचे पारंपर्य ॥ शिष्यकुळासि गुरु समस्त । आमुचे सप्तगोत्रेंसी नेमस्त । प्रशस्त सद्गुरुत्व ते ॥ १५९ ॥" ग्रंथकार दत्तात्रेयांचा परम असून *भागवत चतुर्थ स्कंधात* दत्तात्रेयजन्मकथाभाग आल्याने चतुर्थ स्कंधावर टीका लिहितो असे कवीने म्हटले आहे.

धूतकृत *भागवत चतुर्थ स्कंधा*च्या एकूण तीन हस्तलिखित तंजावर सरस्वती ग्रंथालयात आहेत. ३२ अध्यायांवर एकूण ८ ओव्यांचे भाष्य व एक चूर्णिका आहे. ग्रंथलेखनकाल 'वैशाख ७, बुधवार, सर्वधारी संवत्सर, श. १७५०' (इ. स. १८२८) दिला आहे. ग्रंथाला लेखक *भाषाप्रबंध* असे संबोधितो. ग्रंथास व्यय संवत्सरी १७४८ त झाला अशी माहिती कवी देतो. कवी थभक्त असून श्रीखंड्याच्या वेशाने भगवान श्रीकृष्णांनी एकनाथांची केली ती कथा त्याने ह्या ग्रंथात विस्ताराने सांगितली आहे.

रित्र, चर्चा, अभ्यास : जोशी, म. रा. : काही अज्ञात सारस्वत ासक; तंजावर सरस्वती महाल; नभामा., ऑक्टो. १९६९; २४–२५.

धूत–३ / ० अवधूत मल्यावृत्ति / ० निवृत्ति अवधूत–१ [का. अनु.] ह्यांचे गुरू अनंतचैतन्य असावे असे *पवनप्रकाश* ग्रंथाच्या शेवटी या उल्लेखावरून म्हणता येते. 'श्री गुरू अनंत चैतन्य प्रसादे ॥ प्रकाशली स्वानंदे ॥ म्हणोनि आत्मसुख अनुवादे ॥ परात्पर अनुपम्य ' शं. श्री. देव ह्यांनी दत्तात्रय-तुकेश-परमानंद-चैतन्य-अवधूत कवीची गुरुपरंपरा दिली आहे (रासं., खं. २, बा. क्र. १२०७). वीच्या *पवनप्रकाश* ग्रंथाच्या १०० ओव्या असून त्याची हस्त-त प्रत तंजावर सरस्वती ग्रंथालयात आहे. त्यातील प्रारंभीचे पृष्ठ गहाळ झाले आहे. *आत्मानुभव* म्हणजेच *तारकब्रह्म* सं. ३१०) ह्या दुसऱ्या ग्रंथाच्या शेवटी लेखनकाल दिला तो असा : 'प्लव स(वंत्सर मा)र्गशीर्ष कृष्ण प्रतिपत्तिथी'. त सांगता येत नाही, पण श. १६४३ असावा (शं. श्री. . अवधूतांचे *परमप्रकाश* (पवनप्रकाश), *वृत्तिबोध* व *दशनाम* हे ग्रंथ *काव्यसंग्रहा*तून प्रकाशित झाले आहेत.

धूत–४ / ० अवधूत अनंत [का. अनु.] पदकार. कवी नागपुरा-ळ राहणारा असावा असे दिसते, कारण ह्याची *पदसंग्रहा*तील पदे नागपुराकडील पोथ्यांतूनच मिळाली आहेत. ह्या कवीच्या ाचे नाव अनंत असावे (वा. दा. ओक : *पदसंग्रह, भाग १*; , १८९६; पृ. ६२ टीप). कवीची आठ पदे मुद्रित (तत्रैव, ६२–६५) त्यांत सद्गुरुपर व राम, कृष्ण, शिव, गणेश ह्यांच्या-ल पदे आहेत.

धूत–५ [का. अनु.] कवी.
चना : **अमु.** – 'शुकरंभा' कटाव; सवामं. हस्त. सू., खं. १.

अवधूत अनंत – पहा **अवधूत–४.**

अवधूत कवी – पहा **अवधूत पुसदेकर.**

धूत कृष्ण [का. अनु.] पदकार.
चना : अमु. – पदपदांतरे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

अवधूत गोविंद – पहा **अवधूत–१.**

धूतदास [का. अनु.] चरित्रकार.
चना : अमु. – नृसिंहचरित्र; वि. ल. भावे संग्रह (संककासू., पृ. ७).

धूत नागेश [का. अनु.] कवी. गुरू : नागेश. ह्यांचा *तत्त्वबोध* ाचा ग्रंथ कृष्णार्जुनसंवादात्मक आहे. "कृष्णे अर्जुनासि कथिले । ईश्वरे पार्वतीसी उपदेशिले । अनंत सिद्धासी निरोपीले । आदिनाथे ॥" ग्रंथाच्या १९२ ओव्या असून ग्रंथसमय 'भाद्रपद शु. २, शार्वरी संवत्सर', शके १५८२ / इ. स. १६६० असावा. हस्तलिखित तंजावर सरस्वती महाल ग्रंथसंग्रहात उपलब्ध.

डॉ. आवळीकर ह्यांनी अज्ञानसिद्धाचा म्हणून ह्या ग्रंथाची नोंद करून माहिती दिली आहे (जुवानसं., पृ. ९–१०).
चरित्र, चर्चा, अभ्यास : जोशी, म. रा. : अवधूत नागेश; नभामा., ऑक्टो. १९६९; पृ. २५.

० अवधूत निरंजन – पहा **अवधूत–१ (निरंजन).**

अवधूत पतंग का बाळ [का. अनु.] पदकार.
रचना : अमु. – आरत्या व ज्ञानपर पदे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

अवधूत पुसदेकर / ० अवधूत कवी [अंदाजे इ. स. चे १९ वे शतक, पूर्वार्ध] महानुभाव कवी.
रचना : अमु. – रुक्मिणीस्वयंवर (अ. १८), आरत्या व पद-पदांतरे; ममग्रंककासू., पृ. २.

अवधूत बाळ [का. अनु.] पदकार.
रचना : अमु. – वेदान्तपर पदे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

० अवधूत मल्यावृत्ति – पहा **अवधूत–३.**

अवधूत मुनी [का. अनु.] महानुभाव भाष्यकार.
रचना : अमु. – ब्रह्मविद्या रत्नाकर टीका; ममग्रंककासू., पृ. २.

० अवधूत वरद – पहा **दत्तवरद विठ्ठल.**

अवधूतसुत [का. अनु.] कवी.
रचना : मु. – गणपतिजन्म; कासं. (संककासू., पृ. ८).

अवधूतस्वामीचा किंकर माधवेंद्र [अंदाजे इ. स. १८००] कवी. गुरू : अवधूत. ह्यांची दत्तावर बरीच कविता आहे. हे दशनाम पंथापैकी पुरी-संप्रदायी होते. एका अष्टकाच्या शेवटी "अवधूत सद्गुरु पूर्ण भेटला । संकटामधून दास सोडिला" असा आपल्या गुरूचा ते स्पष्ट निर्देश करतात. ह्यांची समाधी खानदेशात शिरूड गावी आहे. ह्या माधवेंद्र कवीच्या कवितेचा शोध पां. मा. चांदोरकर ह्यांच्याजवळील हस्तलिखित बाडात लागला. अष्टके, भूपाळ्या, आरत्या, अभंग अशी स्फुट रचनाच प्रामुख्याने सापडते. त्यात श्रीकृष्णा-वरील एक आरती आहे. अवधूतस्वामीचा किंकर माधवेंद्र असा कवीने स्वतःचा उल्लेख केला आहे.
चरित्र, चर्चा, अभ्यास : चांदोरकर, पां. मा. : अवधूतस्वामीचा किंकर माधवेंद्र; भाइसमंइति., श. १८३८; पृ. १०९.

अवधूत ज्ञानसागर / ० ज्ञानसागरेंद्र सरस्वती [इ. स. च्या १९ व्या शतकाचा पूर्वार्ध] चैतन्यसंप्रदायी कवी. सातारा जिल्ह्यातील विटे गावचे हे कुळकर्णी. ह्यांचे मूळ नाव भैरव. मातापित्यांची नावे यमुना व ज्योतिर्लिंग. गोत्र विश्वामित्र. आडनाव ज्ञानसागर. ह्यांची गुरुपरं-परा : कृष्णचैतन्य > तुळशी > अद्वय > चिद्घन (हे अद्वयांचे पुत्र व शिष्य) > नागेश (पुत्र व शिष्य) > अवधूत (शिवलिंगांचा दत्तक पुत्र व शिष्य) अशी आहे. ह्या कवींचे कुलदैवत क्षेत्रपाल. ह्यांनी श. १७३४ (इ. स. १८१२) मध्ये *ज्ञानसागर* व श. १७६४ (इ. स. १८४०) मध्ये *ज्ञानसागरानंद* असे ग्रंथ रचले (संककासू., पृ. १२३).

अवधूताचा बाळ [का. अनु.] पदकार.
रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

अवधूतात्मज [का. अनु.] पदकार.
रचना : अमु. – पदपदांतरे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३, सवामं. हस्त. सू., खं. १.

अवधूतात्मज गोविंद [का. अनु.] पदकार.
रचना : अमु. – भक्तिपर पदे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

अवधूतात्मज बाळ [का. अनु.] पदकार.
रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

अवधूतात्मज सुहृद [का. अनु.] पदकार.
रचना : अमु. – पदपदांतरे; नीलंगे मठातील संग्रह.

अविनाश दत्तात्रेय [अंदाजे इ. स. चे १८ वे शतक] दत्तसंप्रदायी कवी. ह्यांनी *पिंडब्रह्मांडज्ञान* (ओ. सं. १६२) ह्या नावाचे गुरु-शिष्य-संवादात्मक एक प्रकरण लिहिले. ह्या ग्रंथात मन, पवन, प्राण, निरंजन, जीव, शिव आणि ॐकारमहिमा हे विषय आले असून प्रकरणाची भाषा हिंदी-मराठी-मिश्रित आहे. ग्रंथाची हस्तलिखित प्रत तंजावर सरस्वती महाल ग्रंथालयात उपलब्ध (हस्त. यादी, क्र. १). ह्यांनी काही चूर्णिकाही रचल्या आहेत.

० अज्ञान कवि – पहा **अज्ञानसिद्ध नागनाथ.**

० अज्ञान कृष्णदास – पहा **कृष्णदास (गोविंद).**

० अज्ञानदास – पहा **अग्निदास.**

० अज्ञान नागनाथ – पहा **अज्ञानसिद्ध नागनाथ.**

अज्ञान यमाजी [अंदाजे इ. स. च्या १७ व्या शतकाचा उत्तरार्ध] शाहीर. ह्यांनी *दत्ताजी जाधवाचा पोवाडा* रचला आहे. पोवाड्याचा नायक दत्ताजी हा सुप्रसिद्ध लखुजी जाधवाचा वंशज होय. मोगलाची मनसबदारी ह्यांना लखुजीच्या मृत्यूनंतर मिळाली. जयसिंग व दिलेरखान ह्यांनी पुरंदर गड सर केल्यानंतर ते विजापूरकर शाहाच्या मुलुखावर चाल करून जातात, ह्या चकमकीत विजापूरचा सरदार सरजाखान व दत्ताजी यांची निकराची झुंज होऊन दत्ताजीला वीरमरण येते, दिलेरखान मोठ्या सन्मानाने त्याचा दहनविधी करतो, असा कथाभाग पोवाड्यात येतो.

शिवकालातले जे काही थोडे पोवाडे उपलब्ध आहेत त्यांपैकी एक म्हणून हा पोवाडा महत्त्वाचा आहे. याचे ४० चौक आहेत. भाषा व रचना शिवकालीन पोवाड्यांसारखीच आहे. हा पोवाडा *ऐतिहासिक पोवाडे, खंड २ मध्ये संग्रहित* (पृ. १७–३६) (य. न. केळकर, ऐतिपो., खं. २, पृ. १–१६).

० अज्ञानसिद्ध – पहा **अज्ञानसिद्ध नागनाथ.**

अज्ञानसिद्ध नागनाथ / ० अज्ञान कवि / ० अज्ञान नागनाथ / ० अज्ञानसिद्ध / ० अज्ञानसिद्ध नागेश [अंदाजे श. १२८० / इ. स. १३५८ – श. १३४० / स. १४१८] नागेशसंप्रदायी कवी. नागेशपंथाच्या तत्त्वज्ञानाचे भाष्यकार व ग्रंथप्रवर्तक. वडवाळसिद्ध नागेश ह्या शिवोपासक सिद्धपुरुषाचे मोहोळ (जि. सोलापूर) येथील एक शिष्य हेगरस ह्यांच्या अहिल्या नावाच्या मुलीचे हे चिरंजीव. मसूर हे ह्यांचे कुलग्राम. जामदग्न्यगोत्री ब्राह्मण. ह्यांना विदेहसिद्ध व नरेंद्रसिद्ध असे दोघे भाऊ होते. *नागेशलीलामृत* ह्या नागेशपंथीय ग्रंथात 'अज्ञानपणीं सिद्ध स्थिती । म्हणूनी अज्ञानसिद्ध म्हणती ।।' असे ह्यांच्याविषयी म्हटले आहे. सर्वसामान्य मुलांहून अज्ञानसिद्धांची दिसणारी वेगळी व काहीशी विपरीत अशी वागणूक पाहून, ह्यांना ह्यांच्या आईने वडवाळ येथील सिद्धपुरुष नागनाथ ऊर्फ नागेश ह्यांच्या चरणांवर घातले व त्यांनीच ह्यांचा पुढील काळात सांभाळ करावा असे विनविले. वडवाळसिद्ध नागेशांनी त्यांचा स्वीकार केला.

प्रस्तुत कवीचे अज्ञानसिद्ध हे जन्मनाम, गुरुदत्त नाम की लेखनीनाम आहे अशा शंका काही संशोधकांकडून व्यक्त करण्यात आल्या आहेत. अज्ञानसिद्धरचित *अकालज्ञान* ह्या प्रकरणात आलेल्या "तो पुरातन श्रीगुरु ।। अनंतसिद्धाचा दातारु ।। परात्पर शिव नागेश्वरु ।। पुरातन जो ।। ५२ ।।" ह्या किंवा "यालागि सर्वकाळ अक्षयसुख ।। ते सिधांत ब्रम्हविद्या चोख ।। अनंतसिद्धा पावले देख ।। मनोभावें समाधीनी ।। १२१ ।।" ह्या ओव्यांवरून ह्यांचे मूळचे नाव अनंतसिद्ध असावे असे डॉ. व. वि. पारखे (अज्ञानदासकृत *अकालज्ञान*, भाइसमंत्रै., व. ४९, अं. १–४, पृ. २३) हे सुचवितात, तर प्रा. म. रा. जोशी हे *काळज्ञान* ह्या हस्तलिखितातील "म्हणे रे प्रेमनंदना । संतोषलो तुझिया वचना ।। तरी सावधान करी कामना । आनंदनिधि ।।" ह्या नोंदीचा उल्लेख (कवि अज्ञानसिद्धकृत *स्वरूपनिर्वाण*; मसंप., जाने. १९७२; पृ. ७३) करून ते प्रेमनंदन असावे असे म्हणतात.

अज्ञानसिद्ध ह्यांस वडवाळसिद्ध नागेश ह्यांजकडून श. १३१३ / इ. स. १३९१ मध्ये सांप्रदायिक उपदेश मिळाला. आपल्या गुरूला उद्देशून अज्ञानसिद्धांनी रचलेल्या (अज्ञानसिद्धकृत *संकटहरणी*, प्रका. शं. ना. मोहोळकर, सोलापूर, १९४९, पृ. २९) *करुणाष्टकात* 'परात्पर गुरु सिद्ध तूं फणींद्रा । तूं दाविसी खेचरी सिद्ध मुद्रा ।। शीघ्रासन घालूनी बैसवीला ।। म्हणे सिद्धलिंग हें दाखविलें मजला ।। ८ ।।" असे ह्या प्रसंगाचे वर्णन केले आहे.

अज्ञानसिद्ध हे वडवाळ येथे गुरूंच्या सांनिध्यात बराच काळ राहिले व त्यांजकडून त्यांचे आध्यात्मिक विचार ह्यांनी समजावून घेतले. त्यांच्या नजरेखाली ह्यांनी प्रखर साधनाही केली. तदनंतर, नागेशांचा अलंखान (अलंप्रभु) नावाचा एक मुसलमान शिष्य कोल्हापूर जिल्ह्यातील हातकणंगले ह्या तालुक्यातील नरंदे (नरेंद्रपुरी) ह्या गावी राहात असे तेथे ". . . . .तुवां नरेंद्रपुरीं जाउन । समाधान विचरिजे ।। ४७ ।। अलंप्रभू वसे भावें । तेथ तुवांही असावें । . . . ।। ४८ ।।" *नागेशलीलामृत*, अ. ३४) अशी नागेशांनी त्यांस आज्ञा केल्यावरून हे तेथे गेले. येथील वास्तव्यात ह्यांनी आपल्या गुरूच्या तत्त्वज्ञानाचे विवरण करणारी ग्रंथरचना केली व प्रत्यक्ष उपदेशद्वारा पंथानुयायांची संख्याही वाढविली. महागाव, वरवंड, किलारी, नरंदे ही ठिकाणे ह्यांच्या शिष्यांची प्रमुख केंद्रे बनली व तेथून महाराष्ट्राच्या अनेक भागांत नागेशसंप्रदायाचा प्रसार होत राहिला. दत्तचैतन्य ह्या नावाचे ह्यांचे एक प्रमुख शिष्य नरंदे येथे ह्यांच्या सांनिध्यात असत; त्यांनी अज्ञानसिद्धांच्या अवसानानंतर ह्यांची तेथे समाधी बांधून तिची व नागेशपंथाची सेवा बहुत केली.

वडवाळसिद्ध नागेश ह्यांनी उपदेशिलेले व अज्ञानसिद्ध आणि त्यांचे इतर शिष्य ह्यांनी प्रवर्तिलेले आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान हे कोणत्या संप्रदायाचे अनुसरण करते ह्यासंबंधी वाङ्मयविवेचकांकडून भिन्न भिन्न मते व्यक्त केली गेली आहेत. काहीजणांनी ते शुद्ध शैव पंथाचे, तर काहीजणांनी ते नाथ पंथाचे, तर काहीजणांनी ते चैतन्यसंप्रदायाचे अनुसरण करणारे आहे, असे प्रतिपादिले आहे. परंतु नागेशसंप्रदायाचा अज्ञानसिद्धकृत *वरदनागेश* हा जो गुरुशिष्यसंवादात्मक प्रमुख प्रमाणग्रंथ आहे, त्यावरून भक्ती, अद्वैतवेदान्त, अष्टांग योग व शैवमत ह्या सर्वांचा ह्या संप्रदायाच्या तत्त्वसरणीत समन्वय झाल्याचे आढळते. स्वतः अज्ञानसिद्ध आपल्या ह्या *वरदनागेश* ग्रंथात "जो जै साधनीं रतू । होऊनि हरि अर्पण करितू । धरूनि निज ज्ञानाचा हेतू । तया अनंतू तेंचि देता ।।" (अ. २.२८) असे सांगतात. परब्रह्माचे स्वरूप सद्गुरूकडून समजून घेऊन, त्याने उपदेशिलेल्या साधनमार्गाचा अवलंब करून त्याचा अनुभव घ्यावा; त्यायोगे चित्त शांत होऊन चिरसुख प्राप्त होईलच होईल असे अज्ञानसिद्ध आश्वासन देतात. नागेशसंप्रदायप्रेरित साधनेचे अंतिम उद्दिष्ट, व्यक्तीने स्वचित्ताचा ब्रह्मचैतन्याशी योग साधणे (स्वतःस जोडून घेणे) हेच आहे. ह्या संप्रदायाने अनुसरलेल्या साधनप्रक्रियेचे स्वरूप पाहता, अशी सिद्धी प्राप्त करून घेण्यास पोषक असेच ते आहे. ह्या योगाला 'चित्तचैतन्ययोग' असे नाव दिल्यास ते अयथार्थ ठरणार नाही, असे वाटते. हा चित्तचैतन्ययोग साधणे हे नागेशपंथीयांचे अंतिम उद्दिष्ट आहे, हे लक्षात घेतल्यास 'ते नाथसंप्रदायी की चैतन्यसंप्रदायी' हा वादही व्यर्थ ठरतो. नागेशपंथ हा कोणत्याही एका विशिष्ट संप्रदायाचे अनुसरण करणारा पंथ नसून, अंतिम उद्दिष्ट व ते साधण्याचा मार्ग ह्याविषयी वडवाळसिद्ध नागेश

ानसिद्ध ह्यांनी स्वतंत्रपणे विचार करून जी वाट दाखविली त्या जाणारा हा स्वतंत्र पंथ आहे, असेच म्हणावेसे वाटते.

ज्ञानसिद्ध हे भक्तिशास्त्र, अष्टांगयोग व वेदान्त ह्यांत पारंगत ते स्वतंत्र विचाराचे साक्षात्कारी सत्पुरुष होते, असे ह्यांच्या *ागेश* ह्या ग्रंथावरून व *अकालज्ञान, स्वरूपनिर्वाण, पृच्छापत्र* प्रकरणांवरून स्पष्ट प्रचीतीस येते.

चना : मु. – १. अकालज्ञान; ओ. सं. १३७; संपा. पारखे, . वि.; भाइसंमंत्रै., व. १२, अं. १–४ (इ. स. १९६९), पृ. ५–३०; (हस्त. न. का.: श. १७९३; भानजी त्र्यंबक). २. च्छापत्र (प्रकरण); ओ. सं. २०१; भाइसंमंत्रै., व. ४६, . १–४, पृ. ४०–४८; (हस्त. न. का.: श. १७९३; नक्कलकार ानजी त्र्यंबक, मोहोळ). ३. वरदनागेश; अ. १२; ओ. . २१२५; संपा. पठाण, यू. म.; औरंगाबाद, १९७०. ४. ंकटहरणी; अ. ७; ओ. सं. १३८; संपा. मोहोळकर, शं. ना.; ोलापूर, १९४९. ५. स्वरूपनिर्वाण; ओ. सं. १९९; संपा. ोशी, म. रा.; मसंप., जाने. १९७२, पृ. ७६–९१ (पृ. ७३ ते ७५, प्रास्ताविक). ६. अज्ञानसिद्धविरचित पोवाडा; श्रीगुरु-ताप; संपा. मोरजे, गंगाधर; दोन पोवाडे; मसंप.; ऑक्टो. १९६८; पृ. ११०–११९. **अमु.** – १. काळज्ञान; ओ. सं. ५११. २. जीवब्रह्माभेदलक्षण; ओ. सं. ५०२. ३. तत्त्वबोध; ओ. सं. २०१. ४. वासुदेव. ५. पदपदांतरे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३; सवामं. हस्त. सू., खं. २. **शंका.** – १. गुरुशिष्यसंवाद. २. पंचीकरण प्रमेय.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : १. आवळीकर, पंडित : कवि अज्ञान-सिद्ध; जुवानसं., धारवाड, १९६४; पृ. १–१४. २. कुळकर्णी, पां. ना. : अज्ञानसिद्ध नागेश आणि त्यांचें 'नागेशमाहात्म्य'; पुढारी, दीअं. १९७३; पृ. ७७–८४. ३. चांदोरकर, पां. मा. : वरदनागेश; भाइसंमंषसंवृ., श. १८४०; पृ. २२२–२२६. ४. जोशी, म. रा. : स्वरूपनिर्वाण; मसंप., जाने. १९७२; पृ. ७३–७५. ५. ढेरे, रा. चिं. : नागेश संप्रदाय (डॉ. पठाण ह्यांच्या पुस्तिकेचे परीक्षण); इंद्रायणी, मार्च–एप्रिल १९६४; पृ. २९–३२. ६. पठाण, यू. म. : अज्ञानसिद्ध-विरचित 'वरदनागेश'; नभामा., एप्रि. १९७०, पृ. ५०–५९. ७. पारखे, व. वि. : अज्ञानदासकृत अकालज्ञान; भाइ-संमंत्रै., श. १८९१; पृ. २२–२५. ८. पारखे, व. वि. : अज्ञानसिद्ध कवीची अप्रकाशित काव्यरचना – पृच्छापत्र ; भाइसंमंत्रै., श. १८८९, पृ. ३६–४८. ९. मोरजे, गंगाधर : दोन पोवाडे; मसंप., ऑक्टो. १९६८, पृ. १०१–११०.

अज्ञानसिद्ध नागेश – पहा **अज्ञानसिद्ध नागनाथ.**

ाएमुनी कारंजकर / ० **अनंत आयमुनी** / ० **अनंतमुनी कारंजकर** ंदाजे श. १५८४ / इ. स. १६६२] महानुभाव कवी. हे कवीश्वर म्नायातील कमलाकर ऊर्फ कोमराज कारंजेकर (इ. स. चे १६ वे तक) ह्यांचे शिष्य. ह्या कोमराजांचा उल्लेख कृष्णमुनीकृत *वृद्धाचारात* र. श. १५९२ / इ. स. १६६०; संपा. ज. शा. देशपांडे; महानु., सप्टें.–ॉक्टो. १९७२) येतो तो असा : " सिक्ष बायांबासी। होते जे विदेशी। कोमराजासी। निर्वाळती ॥ ३९० ॥ " ह्या *वृद्धाचारात* मुनिव्यास-ाष्य कमळाकरमुनींपासून जी कारंजेकर पिढी सुरू झाली त्यांच्या शाची माहिती येते. आएमुनींच्या नावाचा निर्देश मात्र तेथे केलेला ाही. आएमुनींचे गुरू कमलाकर हे १३ व्या शतकाच्या अखेरीस होऊन लेल्या कमळाकरमुनींहून वेगळे होत. कोमराज ऊर्फ कमलाकर ांचे निर्याण श. १५३० / इ. स. १६०८ मध्ये झाल्याचा निर्देश वीने रचलेल्या कोमराजांच्या *अन्त्यवर्णनाच्या* ओव्यांत आढळतो मवाइ., खं. २; संपा. ल. रा. पांगारकर; पुणे, १९७२; पृ. ५७५).

कवीची रचना बरीच असून वि. ल. भावे ह्यांच्या महानुभाव ग्रंथकारांच्या सूचीत (पृ. २) तिचा निर्देश येतो. ह्या ग्रंथाची हस्तलिखिते महंत गोपीराज ह्यांच्या मठातील ग्रंथसंग्रहात (रिद्धपूर) उपलब्ध आहेत. वर निर्देशित केलेले *कोमराज-अन्त्यवर्णन* काव्य भावे ग्रंथ-सूचीत दत्तराज चोरमागे व आएमुनी अशा दोन्ही कवींच्या नावांवर दिलेले आहे पण मूळ रचना आएमुनींची असून दत्तराज कवीने तिची नक्कल केली असावी असे दिसते. ही सर्व कविता ओवीबद्ध प्रकरणात्मक स्वरूपाची असून ती श. १५८४ च्या सुमाराची आहे (कवीच्या *बाळक्रीडा* ग्रंथाच्या अखेरीस श. १५८४ हा र. श. दिलेला आहे). स्वतःचा उल्लेख कवी आएमुनी, कमलसुतेशा, कमलाख्यसुतु, कमलाख्य डिंभु अशा नावांनी करतो.

कवीचे *श्रीकृष्ण-बाळक्रीडा* हे १८७ ओव्यांचे काव्य भक्तिभावनेच्या आर्द्रतेने ओथंबले आहे. थोडक्या शब्दांत समर्पकपणे प्रसंगचित्र रेखाटणे हे कवीच्या प्रतिभेचे वैशिष्ट्य होय. आएमुनींच्या कवितेवर अभिप्राय देताना प्रा. व. दा. कुळकर्णी म्हणतात : " त्याचे प्रत्येक काव्य उत्कट भक्तिकाव्य आहे. वरवर पाहता काव्यातून रचनेची खटपट आणि कृत्रिमता दिसून येईल. परंतु काव्याच्या अंतरंगात शिरताच ती उत्स्फूर्त, अकृत्रिम, सहजसुलभ आणि ओघवती असल्याचे प्रत्ययास येते. "

म. रा. जोशी

रचना : अमु. – १. ईशप्रार्थना; अभंग २८ (ज्ञ आद्यंताक्षरी); २. पंचकृष्णनाममाळा / माहिंभट भेटी (श्रीचक्रधरमहिंद्रोपदेश); अभंग ५६; ३. पंचकृष्णमूर्तिवर्णन; अभंग ३५ (कृ आद्याक्षरी); ४. वासुदेव-विवाह / श्रीकृष्ण-जन्म; अभंग २७ (ट–ठ आद्यंता-क्षरी); ५. श्रीकृष्ण-बाळक्रीडा / मुरारी-बाळलीला; अभंग १८७ (ल आद्याक्षरी); र. श. १५८४, शुभकृत् संवत्सर, आषाढ शु. पौर्णिमा; ६. श्रीकृष्ण-रुक्मिणी-सैंवर; अभंग ६३ (भ आद्याक्षरी); र. श. १६०२, बुधवार, कार्तिक शु. १५, रौद्र संवत्सर (डॉ. कोलते प्रत); ७. श्रीचक्रधर-नागार्जुन भेटीग्रामनाममाळा (स्थानपोथीच्या आधारे); अभंग ५२; ८. ज्ञाननाममाळा; अभंग ५२. **शंका.** – कोमराज अन्त्यवर्णन.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : कुळकर्णी, व. दा. : आएमुनी कारंजकर आणि त्याचे काव्य – एक परिचय; महानु., सप्टें. १९७५, पृ. १–१८.

आऊबाई [इ. स. चे १३ वे शतक, उत्तरार्ध] कवयित्री. नामदेवांची बहीण. "एक कोटी अभंग। लक्ष वरती सोळा। प्रेमरस जिव्हाळा। आऊबाईचा ॥ " असे तुकारामांनी म्हटले असले तरी ह्यांचा आज केवळ एकच अभंग उपलब्ध आहे (*नामदेव गाथा*; मुंबई, १९७०; पृ. ८७६).

० **आगीनदास** – पहा **अग्निदास.**

आचार्यसुत [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; संककासू., पृ. ८.

आजम / ० **अजमा** [इ. स. चे १७ वे शतक, उत्तरार्ध] मुसलमान कवी. गुरू : शेख महंमदबाबा श्रीगोंदेकर. आजमकवींची, शेख महंमदांची (गुरूवरील) एकच आरती उपलब्ध असून ती वा. सी. बेंद्रे संपादित *शेखमहंमद ह्यांच्या कवितासंग्रहात* छापली आहे (पृ. १२६). ह्यांच्या नावावरील काही अभंग व पदे अशी रचना समर्थवाग्देवतामंदिर-बाडांतून सापडते (बा. १४४९).

० **आजीउ लींग नागनाथ** – पहा **वडवाळसिद्ध नागनाथ.**

० **आणोबास** – पहा **आनेराज व्यास.**

आण्णाप्पा / ० **आनंद–४** / ० **आनंदमूर्ति** / ० **आनंदस्वामी–१** [इ. स. चे १७ वे शतक, उत्तरार्ध) रामदासी कवी. समर्थशिष्य आण्णाप्पा ह्यांचा मठ नीलंगे (जि. उस्मानाबाद, मराठवाडा) येथे होता. हे

मूळचे सातार्‍याकडील बत्तीस शिराळ्याचे कौंडिण्यगोत्री ब्राह्मण. वयाच्या अठराव्या वर्षीच ह्यांनी समर्थसंप्रदायाची दीक्षा घेतली (*पादुकाख्यान,* आण्णाप्पाशिष्यकृत त्रुटित चरित्र). दीक्षा दिल्यानंतर समर्थांनी ह्यांचे नाव आनंद ठेविले. पुढे नीलंगे मठाचे अधिपती म्हणून ह्यांची योजना केली. नंतर लोक त्यांना आनंदमूर्ति / आनंदस्वामी असे म्हणू लागले. ह्यांचे पट्टशिष्य जयराम व मठपरंपरा पुढीलप्रमाणे : श्रीसमर्थ > आण्णाप्पा > जयराम > रामाजी > हरि > मनोहर > कोनेर. आण्णाप्पांची समाधी नीलंगे गावाच्या उत्तरेकडील शेतात पूर्वाभिमुख आहे. पुण्यतिथीचा दिवस मार्गशीर्ष वद्य तृतीया. शक उपलब्ध नाही.

ह्यांच्या नावावर १२ ओव्यांचे *स्वप्नमंदोदरी,* १८ कडव्यांचे *हनुमंतजन्म* अशी दोन प्रकरणे व एकच पद उपलब्ध आहे. पद गुरुपर असून त्यातील दोन पंक्ती अशा : "सत्स्वरूपीं मन उन्मन जालें। निरसुनिया सविकाया रे ॥ आनंदस्वामी परात्परदाता। केलि कृपेची छाया रे ॥"

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : देव, शं. श्री. : श्रीसमर्थशिष्य आण्णाप्पा (मठ नीलंगे) : परंपरा, ग्रंथसंग्रह, कवन वगैरे; श्रीसांप्रविवि., खं. २; पृ. १०५–११२.

आंताजीपंत [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – सुभाषित श्लोक; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

(पाद्री) आंतोनियु-द-सालदांज / ० सालदांज (पाद्री), आंतोनियु द [इ. स. १५९८ – १५ डिसें. १६६३] पोर्तुगीज ग्रंथकार व कवी. ह्यांचा जन्म आफ्रिकेतील माझागावच्या किल्ल्यात झाला. ह्यांचे वडील पोर्तुगीज व आई इटालियन होती. सैनिकी पेशा स्वीकारून शौर्य गाजविण्यासाठी हे वयाच्या सोळाव्या वर्षी हिंदुस्थानात आले. पण काही कारणाने ह्यांचा हा मूळचा बेत तसाच राहून इ. स. १६१५ साली हे जेजुइट पंथात शिरले. तेथील प्रशिक्षण संपल्यावर ह्यांची सासष्टीच्या (गोवे) मिशनमध्ये धर्मोपदेशक म्हणून नेमणूक झाली. तेथे ह्यांनी सतत चाळीस वर्षे धर्मप्रसाराचे काम केले. मिशनमध्ये असताना ह्यांनी गोमंतकी बोलीत प्रावीण्य मिळविले व त्या बोलीत ग्रंथनिर्मिती केली. ह्यांचा ग्रांथिक मराठीचाही व्यासंग दांडगा होता.

सांतु आंतोनीची अचर्या (चमत्कार) हा सालदांजांचा ग्रंथ अन्य कोणत्यातरी भाषेतील (बहुधा पोर्तुगीजमधील) ग्रंथावरून भाषांतरित किंवा रूपांतरित केलेला आहे. सांतु आंतोनी ह्या संताने केलेल्या चमत्कारांचे वर्णन ह्या ग्रंथातील दोन खंडांत केले आहे. विषयाचे प्रतिपादन केव्हा केव्हा उपमादृष्टान्तादिकांनी सुस्पष्ट केले आहे. मराठीत रूढ असलेले अनेक वाक्प्रचार, विशिष्ट शब्दप्रयोग व ग्रांथिक मराठीत न आढळणारे पण हल्ली गोमंतकी बोलीत प्रचारात असलेले शब्द ह्या ग्रंथात वैपुल्याने आढळतात. हा ग्रंथ इ. स. १६५१ त रायतूर येथे मुद्रित झाला असावा असे मत डॉ. वि. बा. प्रभुदेसाई ह्यांनी व्यक्त केले आहे. *सांतु आंतोनीची जीवित्वकथा* ह्या ओवीबद्ध चरित्राचा विषय अगोदरच्या ग्रंथाप्रमाणेच आहे. ह्या ग्रंथास पुराण असे म्हटले असून तो ग्रांथिक मराठीत रचला आहे. हे ओवीबद्ध चरित्र इ. स. १६५५ साली रोमन लिपीत प्रसिद्ध झाले. त्याचे प्रा. प्रियोळकर ह्यांनी देवनागरीत लिप्यंतर करून इ. स. १९५४ साली ते मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई ह्या संस्थेतर्फे प्रकाशित केले. [⇨ ३.] *जीवितवृक्षाचीं फळें* हा तिसरा ग्रंथ बोली व ग्रांथिक अशा दोन्ही प्रकारच्या भाषेत रचला आहे. ह्या ग्रंथाचे गोमंतकी बोलीतील नाव *जिवित्वरुख्याचीं अमृता फळां, आमंच्या आत्म्या, वा कुडीक सासायेवंत* असे आहे. हा छापलेला मात्र दिसत नाही. ह्याच्या हस्तलिखिताची मायक्रोफिलम मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई येथे आहे. *कोंकणीचा कोश* व आणखी काही ग्रंथ ह्यांच्या नावावर नमूद केलेले आढळतात. पण ते आज तरी उपलब्ध नाहीत.

रचना : मु. – १. सांतु आंतोनीची अचर्या (चमत्कार); रायतूर, १६५१. २. सांतु आंतोनीची जीवित्वकथा; मुंबई, १९५४. **अमु.** – १. जीवितवृक्षाचीं फळें; स्कूल ऑफ ओरिएंटल स्टडीज, लंडन, येथे उपलब्ध.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : १. डॉ. प्रभुदेसाई, वि. बा. : पाद्री आंतोनियु द सालदांज : जीवन आणि वाङ्मय; मसंगोवो., मुंबई, १९६३; पृ. ७२, २२०–२४३. २. प्रियोळकर, अ. का. : 'सांतु आंतोनीची अचर्या' या ग्रंथाची भाषा; मसंप., जुलै १९६३; पृ. १–१६. ३. प्रियोळकर, अ. का. : प्रस्ता., सांतु आंतोनीची जीवित्वकथा; मसंप., ऑक्टो. १९५४; पृ. १–१६.

आत्मगोपाळ [का. अनु.] पदकार. ह्या कवीची दहावीस मराठी पदे व काही हिंदी रचना चाफळ खोऱ्यातील संग्रहात शं. श्री. देव ह्यांना उपलब्ध झाली. ह्यांचे एक पद श्री देव ह्यांनी छापले आहे (रासं., खं. १, पृ. ३१४). त्यातील काही ओळी अशा : "काय देईल मनुष्य देणें। नैश्वर्य खोटें नाणें ॥ धृ. ॥ गुरु दाता देवाधिदेव। आम्हा नाही आन उपाव ॥ ४ ॥ आत्मगोपाळपणें मुरावें। हेंचि धालेपण जाणावें ॥ ५ ॥"

आत्मज [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. १.

आत्मनाथ [का. अनु.] पदकार.

रचना : मु. – औटपीठ मूळवळणी : गोंधळ पद; लोकगीत, तंजावर, १९५०; पृ. २१.

आत्मबोध [अंदाजे श. १७६० / इ. स. १८३८] ग्रंथकार.

रचना : अमु. – ज्ञानदर्पण; ओ. सं. ४५७; र. का. : श. १७६०; मसंमं., हवना., पृ. २.

आत्मलिङ्ग (लिङ्ग) [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – वेदान्त मिश्रभाषा पदे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

आत्मानंद [अंदाजे इ. स. चे १८ वे शतक] आनंदसंप्रदायी कवी. आत्मानंदांची विशेष अशी माहिती त्यांच्या ग्रंथातून सापडत नाही. आत्मानंदांनी त्यांच्या *गुरुगीता टीका* ग्रंथात जी गुरुपरंपरा दिली आहे ती कल्याणीचे सुप्रसिद्ध संत पूर्णानंद ह्यांची आहे. आपल्या गुरूस कवी 'रामचंद्र ऋषि', 'राम', 'आत्माराम' अशा नावांनी संबोधतो. एकंदर परंपरेचा विचार केल्यास कवीने ग्रंथाची रचना श. १६५० / इ. स. १७२८ च्या सुमारास केली असावी असे मत ना. ब. जोशी ह्यांनी मांडले आहे.

ह्या ग्रंथाची पोथी ना. ब. जोशी ह्यांना सिंदगी (जि. विजापूर) येथे उपलब्ध झाली. मूळ स्कंदपुराणांतर्गत १३७ श्लोकांच्या *गुरुगीते*वर कवीने एकूण १००४ टीकेच्या ओव्या रचल्या आहेत. ग्रंथाच्या भाषेवर कानडीची बरीच छाया पडली आहे. ग्रंथरचनेचा हेतू मुमुक्षूंना मोक्ष-प्राप्ती व्हावी असा सांगितला आहे. कवीने ही टीका लक्ष्मीनारायण म्हणजेच पूर्णानंद ह्यांना अर्पण केली आहे. हा ग्रंथ अद्यापि अप्रकाशित आहे.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : जोशी, ना. ब. : आत्मानंदकृत गुरुगीता टीका; इंद्रायणी, मार्च १९६३, पृ. ५०–५६.

आत्मानंदशिष्य [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

आत्माराम–१ – पहा **आत्मारामस्वामी एकेहाळीकर.**

आत्माराम–२ [का. अनु.] कवी. ह्यांच्या *अपरोक्षानुभूति* ग्रंथाचा उल्लेख गो. का. चांदोरकरांनी केला आहे. ह्यांनी पदपदांतरे व लावण्या रचल्या आहेत अशी माहिती ते देतात (संककासू., पृ. १२४).

आत्माराम–३ [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – १. गोपीचंदाख्यान; ग्रं. सं. ४००. २. गुरुपर पद; तंसम. हस्त. यादी, क्र. २, ३.

० आत्माराम–४ – पहा आत्मारामस्वामी सिंदखेडकर.

आत्माराम–५ [का. अनु.] शाहीर. ह्यांची एक लावणी *अंधारातील लावण्या* ह्या संग्रहात मुद्रित (पृ. २१०–२११).

आत्माराम–६ [का. अनु.] पदकार.

रचना : मु. – चार पदे; कासं. ८, क्र. ९१; पृ. ७५–७७.

आत्माराम साळी [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

आत्मारामस्वामी येकेहाळीकर [? – समा. श. १७४२, चैत्र व. ७, बुधवार / इ. स. १८२०] रामदासी कवी. मूळ नाव तिपण्णा. वडील निर्वाणीपंत; माता उमा. राहणारे नाघोरचे. योगायोगाने आपचंद मठपती रामचंद्रबुवा ह्यांच्याशी गाठ पडल्यानंतर ह्यांनी समर्थसंप्रदायाची दीक्षा घेतली. ह्यांची गुरुपरंपरा : श्रीसमर्थ > कल्याणस्वामी > शिवराम > रामचंद्र > आत्माराम अशी आहे. बेदर जिल्ह्यातील येकेहाळीस (हल्लीच्या आंध्रप्रदेशात) ह्यांचा मठ आहे. आत्माराम महाराज हे गृहस्थाश्रमी होते. पण त्यांना संतती नव्हती. रंक नावाच्या ह्यांच्या शिष्याने लिहिलेल्या *आत्मलीला* (त्रुटित) ह्या ग्रंथात हे चरित्र सापडते. कुंडलवाडीचा रामदासी मठ ह्यांनीच स्थापला होता. ह्यांचे काळप्पा नावाचे एक शिष्य होते. ह्यांचे दुसरे एक शिष्य नरसोबा ह्यांचा मठ भालकी ह्या गावी होता. आत्मारामस्वामींची समाधी येकेहाळीस आहे.

आत्मारामस्वामींचा *दासविश्रामधाम* हा समर्थचरित्रविषयक ग्रंथ प्रचंड असून त्याचे १२१ अध्याय व १६३०२ एवढी ओवीसंख्या आहे. ह्यात समर्थचरित्राच्या तुरळक धाग्यांबरोबर ह्यांची सुमारे ११०० पदे, ह्यांचे शिष्य रंक ह्यांची पदे, समर्थांची तसेच इतर अनेक कवींची असंख्य कविता, संतांची वचने व संप्रदायविषयक माहिती संकलित केलेली दिसते. ह्या ग्रंथाचा रचनाकाळ अंदाजे इ. स. १८०३ ते १८०८ असा आहे. आर्त जनांसाठी रचलेल्या ह्या ग्रंथाचा साधकांनी उपयोग करून घ्यावा असेही लेखकाने सांगितले आहे. ग्रंथ ओवीबद्ध असला तरी ओवी गद्यप्राय व साधी आहे. ह्या ग्रंथाचे सर्वव्यापी स्वरूप पाहून ह्या ग्रंथास 'एन्सायक्लोपीडिया रामदासिका' (रामदासी संप्रदायाचा विश्वकोश) अशा शब्दांत शं. श्री. देव ह्यांनी गौरविले आहे (प्रस्ता., *दासविश्रामधाम*, पृ. २). ग्रंथाच्या दोन हस्तलिखित प्रती येकेहाळी मठात आहेत. धुळे सत्कार्योत्तेजक सभेने हा ग्रंथ चार खंडांत छापून काढला आहे. [⇨ ३.] ह्या ग्रंथाशिवाय अनेक पदपदांतरे, अभंग, प्रकरणे अशी विपुल रचना कवीने केली असून समर्थांवरील त्यांची पाच पदे देवांनी छापली आहेत (रासं., खं. २, पृ. २६२–६३). ह्यांचे ६८ कलमांचे दीर्घ मथळ्याचे एक प्रकरण असून त्याची माहिती देव ह्यांनी दिली आहे (रासं., खं. २, पृ. २५६). ह्यात परब्रह्मवस्तूपासून आरंभ करून भरतखंडातील अनेक क्षेत्रांचा, देवतांचा, संतसज्जनांचा, त्यांच्या स्थानांचा, आपल्या परंपरेचा, चाफळ, सज्जनगड, डोमगाव, आपचंद इत्यादी अनेक स्थळांचा स्मरणपूर्वक उल्लेख केला आहे. ह्या उल्लेखांत भाविकाला परमार्थ दिसेल तसाच चिकित्सकाला इतिहासही आढळेल. – शं. श्री. देव; रासं., पृ. २५६.

रचना : मु. – १. दासविश्रामधाम (समर्थचरित्र); अ. १२१; ओ. सं. १६३०२; संपा. देव, शं. श्री.; रामदासी ग्रंथमाला, भा. ७, खं. १ ते ४ (मुद्रण १९१२ ते १९२३ च्या दरम्यान). २. वंशावळी तारकप्रशंश, अभंग; कडवी १५; रासं., खं. २; पृ. २४९. ३. श्रीरामदास पंथक्रमसार; ओ. सं. ५४८; रामदासी ग्रंथमाला, भाग १२; धुळे; १९१८ चा सुमार. **अमु.** – १. अक्षरमालिका; ओ. सं. ८०; श्लो. १०; अभंग १; पद १; अष्टाक्षरी ९; २. आत्महित; ओ. सं. १५०; ३. अभंग, आरत्या, पदपदांतरे; ४. चिंतनस्मरण प्रकरण; सवामं. हस्त. सू., खं. १, २.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : १. कुळकर्णी, कृ. पां. : आत्मारामकृत 'दासविश्रामधाम'; सज्जनगड; फेब्रु.–मार्च–एप्रि. १९६५; पृ. २४–३३. २. देव, शं. श्री. : आत्मारामस्वामीकृत 'दासविश्रामधाम'; श्रीरामदास आणि रामदासी, भा. ७, धुळे, १९२३.

आत्मारामस्वामी सिंदखेडकर / ० आत्माराम–४ [? – समा. अंदाजे श. १६५३, माघ शु. १५ / इ. स. १७३१] आनंदसंप्रदायी कवी. देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण. पूर्वाश्रमी खानदेशातील चाळिसगावी वास्तव्य. हे ब्रह्मचारी होते. वृद्धावस्थेत श्रीनिर्मलानंद परमहंस स्वामींपासून ह्यांनी संन्यासदीक्षा घेतली व आनंद संप्रदायाप्रमाणे आपला मठ सिद्धपूर (हल्लीचे शिरपूर, तालुका वाशीम) येथे स्थापन केला, असे ह्यांच्या सदानंद ह्या शिष्याने रचलेल्या एका पदावरून कळते (पदाचे मुद्रण : मकच., खं. ४, पृ. ६६). सिंदखेड येथे ह्यांची समाधी आहे. ह्यांची परंपरा आज तरी सिंदखेड येथे आढळत नाही. चोपडे येथे मात्र ह्यांचे शिष्य सदानंदस्वामी ह्यांचा मठ आढळतो.

श्री आत्मारामस्वामी ह्यांनी श्रीक्षेत्र माहूर येथे उग्र तपश्चर्या केल्यानंतर ह्यांना दत्तात्रेयप्रभूचा साक्षात्कार झाला. ह्यानंतरच निर्मलानंदांकडून ह्यांनी उपदेश घेतला. खानदेश-वऱ्हाडकडील बाजूस आनंद संप्रदाय प्रसिद्ध करून मुसलमानी सत्तेपासून हिंदुधर्माचे रक्षण करण्याचे कार्य ह्या साधुपुरुषाने केले. श्रीरंगपट्टण येथे *टीकेसह नीलांबरी* हा ह्यांचा ग्रंथ उपलब्ध आहे. ह्यांनी संस्कृतात अनेक प्रकरणे रचली. आत्मारामस्वामींचा आध्यात्मिक अधिकार फार मोठा होता, असे ह्यांच्या एकंदर चरित्रावरून आणि ग्रंथरचनेवरून दिसते. ह्या अध्यात्मज्ञानाचेच विवरण आपल्या संस्कृत आणि मराठी (प्राकृत) रचनेमधून ह्यांनी साधकांसाठी केलेले आहे. हिंदी, गुजराती, तेलुगू, कानडी, फारसी वगैरे भाषांतही ह्यांची स्फुट कविता पुष्कळ आहे.

रचना : अमु. – मराठी ग्रंथ : १. आत्मबोध; २. उत्तरअजपा; ३. चतुर्दश चक्रावळी; ४. नीलांबरशास्त्र; ५. परज्ञानसागर; ६. महार्णव चित्प्रकाश; ७. मन, स्वरूप, जीव, शिव, निर्वाणगीता-तत्त्वसार, योगशास्त्र आदी व संप्रदाय ग्रंथ; ८. मुसलमानांचे निमाज; ९. स्फुट पदे, स्तोत्रे इ. **संस्कृत ग्रंथ :** १. अनीलपुराणज्ञान; २. खेचरीमुद्रा : त्रिविधप्रकार, वेदवच. ३. चित्प्रकाश; ४. देहचतुष्टय; ५. वचनसमुद्र; ६. हंसलक्ष्मी.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : आजगांवकर, ज. र. : आत्मारामस्वामी सिंदखेडकर; मकच., खं. ४; मुंबई, १९१६; पृ. ६५–८४.

आत्मारामानंदनाथ [का. अनु.] गोमंतकीय कवी. संत नायकस्वामी ऊर्फ प्रकाशानंदनाथ ह्यांचे गुरू. निवासस्थान : अंत्रूज. *सुभाषितरत्नावलि* हा ह्यांचा पहिला ग्रंथ असून त्याशिवाय ह्यांची चार-पाच किरकोळ पुस्तके आहेत. ह्यांचे अनेक स्फुट अभंग *संतकाव्यसंग्रहात* प्रसिद्ध झाले आहेत (ना. भा. नायक; गोमका.; रिवण, गोवा १९६९; पृ. २२).

आत्यारामस्वामी – पहा आत्यास्वामी.

आत्यास्वामी / ० आत्यारामस्वामी / ० विठ्ठल रंगमूर्ति [? – समा. श. १६२६, पार्थिव, श्रावण व. ८ / इ. स. १७०४) कवी. रंगनाथस्वामी निगडीकरांचे धाकटे बंधू. मूळ नाव विठ्ठल. हे श्रीधरकवींच्या वंशातले. श्रीधरांचे आजोबा व ह्या दोघांचे वडील हे सख्खे बंधू. परंपरेने ह्यांच्या वंशात विद्वत्त्व आणि काव्यकर्तृत्व चालत आलेले दिसते. ह्यांनी आपल्या थोरल्या बंधूंच्या नावे बरीच रचना केल्याने कोणाची कोणती हे ओळखणे कठीण होऊन बसले आहे.

मूळचे सातार्‍याकडील बत्तीस शिराळ्याचे कौंडिण्यगोत्री ब्राह्मण. वयाच्या अठराव्या वर्षीच ह्यांनी समर्थसंप्रदायाची दीक्षा घेतली (*पादुकाख्यान*, आण्णाप्पाशिष्यकृत त्रुटित चरित्र). दीक्षा दिल्यानंतर समर्थांनी ह्यांचे नाव आनंद ठेविले. पुढे नीलंगे मठाचे अधिपती म्हणून ह्यांची योजना केली. नंतर लोक त्यांना आनंदमूर्ति / आनंदस्वामी असे म्हणू लागले. ह्यांचे पट्टशिष्य जयराम व मठपरंपरा पुढीलप्रमाणे : श्रीसमर्थ > आण्णाप्पा > जयराम > रामाजी > हरि > मनोहर > कोनेर. आण्णाप्पांची समाधी नीलंगे गावाच्या उत्तरेकडील शेतात पूर्वाभिमुख आहे. पुण्यतिथीचा दिवस मार्गशीर्ष वद्य तृतीया. शक उपलब्ध नाही.

ह्यांच्या नावावर १२ ओव्यांचे *स्वप्नमंदोदरी*, १८ कडव्यांचे *हनुमंतजन्म* अशी दोन प्रकरणे व एकच पद उपलब्ध आहे. पद गुरुपर असून त्यातील दोन पंक्ती अशा : "सत्स्वरूपीं मन उन्मन जालें। निरसुनिया सविकाया रे ।। आनंदस्वामी परात्परदाता । केलि कृपेची छाया रे ।।"

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : देव, शं. श्री. : श्रीसमर्थशिष्य आण्णाप्पा (मठ नीलंगे) : परंपरा, ग्रंथसंग्रह, कवन वगैरे; श्रीसांप्रविवि., खं. २; पृ. १०५–११२.

आंताजीपंत [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – सुभाषित श्लोक; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

(पाद्री) आंतोनियु-द-सालदांज / ० सालदांज (पाद्री), आंतोनियु द [इ. स. १५९८ – १५ डिसें. १६६३] पोर्तुगीज ग्रंथकार व कवी. ह्यांचा जन्म आफ्रिकेतील माझागावच्या किल्ल्यात झाला. ह्यांचे वडील पोर्तुगीज व आई इटालियन होती. सैनिकी पेशा स्वीकारून शौर्य गाजविण्यासाठी हे वयाच्या सोळाव्या वर्षी हिंदुस्थानात आले. पण काही कारणाने ह्यांचा हा मूळचा बेत तसाच राहून इ. स. १६१५ साली हे जेजुइट पंथात शिरले. तेथील प्रशिक्षण संपल्यावर ह्यांची सासष्टीच्या (गोवे) मिशनमध्ये धर्मोपदेशक म्हणून नेमणूक झाली. तेथे ह्यांनी सतत चाळीस वर्षे धर्मप्रसाराचे काम केले. मिशनमध्ये असताना ह्यांनी गोमंतकी बोलीत प्रावीण्य मिळविले व त्या बोलीत ग्रंथनिर्मिती केली. ह्यांचा ग्रांथिक मराठीचाही व्यासंग दांडगा होता.

सांतु आंतोनीची अचर्यां (चमत्कार) हा सालदांजांचा ग्रंथ अन्य कोणत्यातरी भाषेतील (बहुधा पोर्तुगीजमधील) ग्रंथावरून भाषांतरित किंवा रूपांतरित केलेला आहे. सांतु आंतोनी ह्या संताने केलेल्या चमत्कारांचे वर्णन ह्या ग्रंथातील दोन खंडांत केले आहे. विषयाचे प्रतिपादन केव्हा केव्हा उपमादृष्टान्तादिकांनी सुस्पष्ट केले आहे. मराठीत रूढ असलेले अनेक वाक्प्रचार, विशिष्ट शब्दप्रयोग व ग्रांथिक मराठीत न आढळणारे पण हल्ली गोमंतकी बोलीत प्रचारात असलेले शब्द ह्या ग्रंथात वैपुल्याने आढळतात. हा ग्रंथ इ. स. १६५१ त रायतूर येथे मुद्रित झाला असावा असे मत डॉ. वि. बा. प्रभुदेसाई ह्यांनी व्यक्त केले आहे. *सांतु आंतोनीची जीवित्वकथा* ह्या ओवीबद्ध चरित्राचा विषय अगोदरच्या ग्रंथाप्रमाणेच आहे. ह्या ग्रंथास पुराण असे म्हटले असून तो ग्रांथिक मराठीत रचला आहे. हे ओवीबद्ध चरित्र इ. स. १६५५ साली रोमन लिपीत प्रसिद्ध झाले. त्याचे प्रा. प्रियोळकर ह्यांनी देवनागरीत लिप्यंतर करून इ. स. १९५४ साली ते मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई ह्या संस्थेतर्फे प्रकाशित केले. [⇨ ३.] *जीवितवृक्षाचीं फळें* हा तिसरा ग्रंथ बोली व ग्रांथिक अशा दोन्ही प्रकारच्या भाषेत रचला आहे. ह्या ग्रंथाचे गोमंतकी बोलीतील नाव *जिवित्वरुख्याचीं अमृता फळां, आमंच्या आत्म्या, वा कुडीक सासायेवंत* असे आहे. हा छापलेला मात्र दिसत नाही. ह्याच्या हस्तलिखिताची मायक्रोफिल्म मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई येथे आहे. *कोंकणीचा कोश* व आणखी काही ग्रंथ ह्यांच्या नावावर नमूद केलेले आढळतात. पण ते आज तरी उपलब्ध नाहीत.

रचना : मु. – १. सांतु आंतोनीची अचर्यां (चमत्कार); रायतूर, १६५१. २. सांतु आंतोनीची जीवित्वकथा; मुंबई, १९५४. अमु. – १. जीवितवृक्षाचीं फळें; स्कूल ऑफ ओरिएंटल स्टडीज, लंडन, येथे उपलब्ध.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : १. डॉ. प्रभुदेसाई, वि. बा. : पाद्री आंतोनियु द सालदांज : जीवन आणि वाङ्मय; मशगोवो., मुंबई, १९६३; पृ. ७२, २२०–२४३. २. प्रियोळकर, अ. का. : 'सांतु आंतोनीची अचर्यां' या ग्रंथाची भाषा; मसंप., जुलै १९६३; पृ. १–१६. ३. प्रियोळकर, अ. का. : प्रस्ता., सांतु आंतोनीची जीवित्वकथा; मसंप., ऑक्टो. १९५४; पृ. १–१६.

आत्मगोपाळ [का. अनु.] पदकार. ह्या कवीची दहावीस मराठी पदे व काही हिंदी रचना चाफळ खोऱ्यातील संग्रहात शं. श्री. देव ह्यांना उपलब्ध झाली. ह्यांचे एक पद श्री देव ह्यांनी छापले आहे (रासं., खं. १, पृ. ३१४). त्यातील काही ओळी अशा : "काय देईल मनुष्य देणें। नैश्वर्य खोटें नाणें ।। ध्रु. ।। गुरु दाता देवाधिदेव । आम्हा नाही आन उपाव ।। ४ ।। आत्मगोपाळपणें मुरावें । हेंचि धालेपण जाणावें ।। ५ ।।"

आत्मज्ञ [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; मवासं. हस्त. सू., खं. १.

आत्मनाथ [का. अनु.] पदकार.

रचना : मु. – औटपीठ मूळवळणी : गोंधळ पद; लोकगीत, तंजावर, १९५०; पृ. २१.

आत्मबोध [अंदाजे श. १७६० / इ. स. १८३८] ग्रंथकार.

रचना : अमु. – ज्ञानदर्पण; ओ. सं. ४५७; र. का. : श. १७६०; मसंमं., हवना., पृ. २.

आत्मलिङ्ग (लिङ्ग) [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – वेदान्त मिश्रभाषा पदे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

आत्मानंद [अंदाजे इ. स. चे १८ वे शतक] आनंदसंप्रदायी कवी. आत्मानंदांची विशेष अशी माहिती त्यांच्या ग्रंथातून सापडत नाही. आत्मानंदांनी त्यांच्या *गुरुगीता टीका* ग्रंथात जी गुरुपरंपरा दिली आहे ती कल्याणीचे सुप्रसिद्ध संत पूर्णानंद ह्यांची आहे. आपल्या गुरूस कवी 'रामचंद्र ऋषि', 'राम', 'आत्माराम' अशा नावांनी संबोधतो. एकंदर परंपरेचा विचार केल्यास कवीने ग्रंथाची रचना श. १६५० / इ. स. १७२८ च्या सुमारास केली असावी असे मत ना. ब. जोशी ह्यांनी मांडले आहे.

ह्या ग्रंथाची पोथी ना. ब. जोशी ह्यांना सिंदगी (जि. विजापूर) येथे उपलब्ध झाली. मूळ स्कंदपुराणांतर्गत १३७ श्लोकांच्या *गुरुगीते*वर कवीने एकूण १००४ टीकेच्या ओव्या रचल्या आहेत. ग्रंथाच्या भाषेवर कानडीची बरीच छाया पडली आहे. ग्रंथरचनेचा हेतू मुमुक्षूंना मोक्षप्राप्ती व्हावी असा सांगितला आहे. कवीने ही टीका लक्ष्मीनारायण म्हणजेच पूर्णानंद ह्यांना अर्पण केली आहे. हा ग्रंथ अद्यापि अप्रकाशित आहे.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास . जोशी, ना. ब. : आत्मानंदकृत गुरुगीता टीका; इंद्रायणी, मार्च १९६३, पृ. ५०–५६.

आत्मानंदशिष्य [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; मवासं. हस्त. सू., खं. २.

आत्माराम–१ – पहा आत्मारामस्वामी एकेहाळीकर.

आत्माराम–२ [का. अनु.] कवी. ह्यांच्या *अपरोक्षानुभूति* ग्रंथाचा उल्लेख गो. का. चांदोरकरांनी केला आहे. ह्यांनी पदपदांतरे व लावण्या रचल्या आहेत अशी माहिती ते देतात (संककासू., पृ. १२४).

आत्माराम–३ [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. — १. गोपीचंदाख्यान; ग्रं. सं. ४००. २. गुरुपर पद; तंमभ. हस्त. बाडी, क्र. २, ३.

० आत्माराम–३ — पहा आत्मारामस्वामी सिंदखेडकर.

आत्माराम–५ [का. अनु.] शाहीर. ह्यांची एक लावणी *अंधारातील लावण्या* ह्या संग्रहात मुद्रित (पृ. २१०–२११).

आत्माराम–६ [का. अनु.] पदकार.

रचना : मु. — चार पदे; कासं. ८, क्र. ९१; पृ. ७५–७७.

आत्माराम खाडी [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. — पदपदांतरे; सवासं. हस्त. सू., खं. २.

आत्मारामस्वामी येळेहाळीकर [? — समा. श. १७४२, चैत्र व. ७, बुधवार / इ. स. १८२०] रामदासी कवी. मूळ नाव तिप्पण्णा. वडील निर्वाणीपंत; माता उमा. राहणारे नावोरचे. योगायोगाने आपचंद मठाती रामचंद्रबुवा ह्यांच्याशी गाठ पडल्यानंतर त्यांनी समर्थसंप्रदायाची दीक्षा घेतली. ह्यांची गुरुपरंपरा : श्रीसमर्थ > कल्याणस्वामी > शिवराम > रामचंद्र > आत्माराम अशी आहे. बेदर जिल्ह्यातील येळेहाळीस (हल्लीच्या आंध्रप्रदेशात) ह्यांचा मठ आहे. आत्माराम महाराज हे गृहस्थाश्रमी होते. पण त्यांना संतती नव्हती. रंक नावाच्या ह्यांच्या शिष्याने लिहिलेल्या *आत्मलीला* (त्रुटित) ह्या ग्रंथात हे चरित्र सापडते. कुंडलवाडीचा रामदासी मठ ह्यांनीच स्थापला होता. ह्यांचे काळप्पा नावाचे एक शिष्य होते. ह्यांचे दुसरे एक शिष्य नरसोबा ह्यांचा मठ माळकी ह्या गावी होता. आत्मारामस्वामींची समाधी येळेहाळीस आहे.

आत्मारामस्वामींचा *दासविश्रामधाम* हा समर्थचरित्रविषयक ग्रंथ प्रचंड असून त्याचे १२१ अध्याय व १६३०२ एवढी ओवीसंख्या आहे. ह्यात समर्थचरित्राच्या तुरळक धाग्यांबरोबर ह्यांची सुमारे ११०० पदे, ह्यांचे शिष्य रंक ह्यांची पदे, समर्थांची तसेच इतर अनेक कवींची असंख्य कविता, संतांची वचने व संप्रदायविषयक माहिती संकलित केलेली दिसते. ह्या ग्रंथाचा रचनाकाल अंदाजे इ. स. १८०३ ते १८०८ असा आहे. आर्त जनांसाठी रचलेल्या ह्या ग्रंथाचा साधकांनी उपयोग करून घ्यावा असेही लेखकाने सांगितले आहे. ग्रंथ ओवीबद्ध असला तरी ओवी गद्यप्राय व साधी आहे. ह्या ग्रंथाचे सर्वव्यापी स्वरूप पाहून ह्या ग्रंथास 'एन्सायक्लोपीडिया रामदासिका' (रामदासी संप्रदायाचा विश्वकोश) अशा शब्दांत शं. श्री. देव ह्यांनी गौरविले आहे (प्रस्ता., *दासविश्रामधाम*, पृ. २). ग्रंथाच्या दोन हस्तलिखित प्रती येळेहाळी मठात आहेत. धुळे सत्कार्योत्तेजक सभेने हा ग्रंथ चार खंडांत छापून काढला आहे. [⇨ ३.] ह्या ग्रंथाशिवाय अनेक पदपदांतरे, अभंग, प्रकरणे अशी विपुल रचना कवीने केली असून समर्थांवरील त्यांची पाच पदे देवांनी छापली आहेत (रासं., खं. २, पृ. २६२–६३). ह्यांचे ६८ कलशांचे दीर्घ सथळ्याचे एक प्रकरण असून त्याची माहिती देव ह्यांनी दिली आहे (रासं., खं. २, पृ. २५६). ह्यात परब्रह्मवस्तूपासून आरंभ करून भरतखंडातील अनेक क्षेत्रांचा, देवतांचा, संतसज्जनांचा, त्यांच्या स्थानांचा, आपल्या परंपरेचा, चाफळ, सज्जनगड, डोमगाव, आपचंद इत्यादी अनेक स्थळांचा स्मरणपूर्वक उल्लेख केला आहे. ह्या उल्लेखांत भाविकाला परमार्थ दिसेल तसाच चिकित्सकाला इतिहासही आढळेल. — शं. श्री. देव; रासं., पृ. २५६.

रचना : **मु.** — १. दासविश्रामधाम (समर्थचरित्र); अ. १२१; ओ. सं. १६३०२; संपा. देव, शं. श्री.; रामदासी ग्रंथमाला, भा. ७, खं. १ ते ४ (मुद्रण १९१२ ते १९२३ च्या दरम्यान). २. वंशावळी तारकप्रशंस, अभंग; कडवी १५; रासं., खं. २; पृ. २४९. ३. श्रीरामदास पंथक्रमसार; ओ. सं. ५४८; रामदासी ग्रंथमाला, भाग १२; धुळे; १९१८ चा सुमार. **अमु.** — १. अक्षरमालिका; ओ. सं. ८०; श्लो. १०; अभंग १; पद १; अष्टाक्षरी ९; २. आत्महित; ओ. सं. १५०; ३. अभंग, आरत्या, पदपदांतरे; ४. चिंतनस्मरण प्रकरण; सवासं. हस्त. सू., खं. १, २.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : १. कुळकर्णी, कृ. पां. : आत्मारामकृत 'दासविश्रामधाम'; सज्जनगड; फेब्रु.–मार्च–एप्रि. १९६५; पृ. २८–३३. २. देव, शं. श्री. : आत्मारामस्वामीकृत 'दासविश्रामधाम'; श्रीरामदास आणि रामदासी, भा. ७, धुळे, १९२३.

आत्मारामस्वामी सिंदखेडकर / ० आत्माराम–४ [? — समा. अंदाजे श. १६५३, माघ शु. १५ / इ. स. १७३१] आनंदसंप्रदायी कवी. देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण. पूर्वाश्रमी खानदेशातील चाळिसगावी वास्तव्य. हे ब्रह्मचारी होते. वृद्धावस्थेत श्रीनिर्मलानंद परमहंस स्वामींपासून ह्यांनी संन्यासदीक्षा घेतली व आनंद संप्रदायाप्रमाणे आपला मठ सिद्धपूर (हल्लीचे शिरपूर, तालुका वाशीम) येथे स्थापन केला, असे ह्यांच्या सदानंद ह्या शिष्याने रचलेल्या एका पदावरून कळते (पदाचे मुद्रण : मकच., खं. ४, पृ. ६६). सिंदखेड येथे ह्यांची समाधी आहे. ह्यांची परंपरा आज तरी सिंदखेड येथे आढळत नाही. चोपडे येथे मात्र ह्यांचे शिष्य सदानंदस्वामी ह्यांचा मठ आढळतो.

श्री आत्मारामस्वामी ह्यांनी श्रीक्षेत्र माहूर येथे उग्र तपश्चर्या केल्यानंतर ह्यांना दत्तात्रेयप्रभूंचा साक्षात्कार झाला. ह्यानंतरच निर्मलानंदांकडून ह्यांनी उपदेश घेतला. खानदेश-वऱ्हाडकडील बाजूस आनंद संप्रदाय प्रसिद्ध करून मुसलमानी मतांपासून हिंदुधर्माचे रक्षण करण्याचे कार्य ह्या साधुपुरुषाने केले. श्रीरंगपट्टण येथे *टीकेसह नीलांबरी* हा ह्यांचा ग्रंथ उपलब्ध आहे. ह्यांनी संस्कृतात अनेक प्रकरणे रचली. आत्मारामस्वामींचा आध्यात्मिक अधिकार फार मोठा होता, असे ह्यांच्या एकंदर चरित्रावरून आणि ग्रंथरचनेवरून दिसते. ह्या अध्यात्मज्ञानाचेच विवरण आपल्या संस्कृत आणि मराठी (प्राकृत) रचनेमधून ह्यांनी साधकांसाठी केलेले आहे. हिंदी, गुजराती, तेलुगू, कानडी, फारसी वगैरे भाषांतही ह्यांची स्फुट कविता पुष्कळ आहे.

रचना : **अमु.** — **मराठी ग्रंथ** : १. आत्मबोध; २. उत्तरअजपा; ३. चतुर्दश चक्रावळी; ४. नीलांबरशास्त्र; ५. परज्ञानसागर; ६. महार्णव चित्प्रकाश; ७. मन, स्वरूप, जीव, शिव, निर्वाण-गीता-तत्त्वसार, योगशास्त्र आदी व संप्रदाय ग्रंथ; ८. मुसलमानांचे निमाज; ९. स्फुट पदे, स्तोत्रे इ. **संस्कृत ग्रंथ** : १. अनीलपुराणज्ञान; २. खेचरीमुद्रा : त्रिविधप्रकार, वेदवच. ३. चित्प्रकाश; ४. देहचतुष्टय; ५. वचनसमुद्र; ६. हंसलक्ष्मी.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : आजगांवकर, ज. र. : आत्मारामस्वामी सिंदखेडकर; मकच., खं. ४; मुंबई, १९१३; पृ. ६५–८४.

आत्मारामानंदनाथ [का. अनु.] गोमंतकीय कवी. संत नायकस्वामी ऊर्फ प्रकाशानंदनाथ ह्यांचे गुरु. निवासस्थान : अंत्रूज. *सुभाषितरत्नावलि* हा ह्यांचा पहिला ग्रंथ असून त्याशिवाय ह्यांची चार-पाच किरकोळ पुस्तके आहेत. ह्यांचे अनेक स्फुट अभंग *संतकाव्यसंग्रहात* प्रसिद्ध झाले आहेत (ना. भा. नायक; गोमका.; रिवण, गोवा, १९६९; पृ. २२).

आत्यारामस्वामी — पहा आत्यास्वामी.

आत्यास्वामी / ० आत्यारामस्वामी / ० विठ्ठल रंगसुत [? — समा. श. १६२६, पार्थिव, श्रावण व. ८ / इ. स. १७०४) कवी. रंगनाथस्वामी निगडीकरांचे धाकटे बंधू. मूळ नाव विठ्ठल. हे श्रीधरकवींच्या वंशातले. श्रीधरांचे आजोबा व ह्या दोघांचे वडील हे सख्खे बंधू. परंपरेने ह्यांच्या वंशात विद्वत्त्व आणि काव्यकर्तृत्व चालत आलेले दिसते. ह्यांनी आपल्या थोरल्या बंधूंच्या नावे वरीच रचना केल्याने कोणाची कोणती हे ओळखणे कठीण होऊन बसले आहे.

रचना : अमु. – १. नारदचरित्र; २. रामदासस्वामीचरित्र; ३. नारदाची लावणी; ४. पदपदांतरे (संककासू., पृ. ९).

आदिनाथ–१ [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

आदिनाथ–२ [इ. स. चे १९ वे शतक, पूर्वार्ध] शाहीर. नागेश ह्या शाहीराचा शिष्य. लावण्यांना "निरनिराळ्या रागांतल्या चाली लावून, अनेक रागांमध्ये गाता येण्यासारखी कवने रचण्याचा प्रघात नागेशाच्या आदिनाथ वगैरे शिष्यांनी सुरू केला. आदिनाथांचे शिष्य गोविंदनाथ, सिद्धनाथ हे आदिनाथांवरून आपल्या रचनेस 'राउळाचे गाणे' असे म्हणू लागले." (मसा., आ. ४, पृ० ७२६).

आदिनाथ भैरव [? – समा. श. १७६७, वैशाख व. ११/ इ. स. १८४५] नाथसंप्रदायी कवी. निघोजे (तालुका खेड, जिल्हा पुणे) ह्या गावचे. येथे भैरवनाथाचे मंदिर आहे. ह्यांचे घराणे गुरवाचे. पिढ्यानपिढ्या भैरवनाथांच्या उपासनेत असलेले. आदिनाथांच्या पित्याचे नाव भैरवनाथ. आदिनाथांस संप्रदायदीक्षा त्यांच्याकडूनच मिळाली. ह्यांची गुरुपरंपरा पुढीलप्रमाणे : आदिनाथ (शंकर) > मत्स्येंद्रनाथ > गोरक्षनाथ > गहिनीनाथ > प्रकाशनाथ > चिद्रंजननाथ > उत्पत्तिनाथ > प्रवृत्तिनाथ > हंसनाथ > निरंजननाथ > सिद्धनाथ > भैरवनाथ > आदिनाथ. आदिनाथांचे निधन नाशिक येथे झाले.

"आदिनाथ शिवाच्या परंपरेतील वाङ्मयाप्रमाणेच, आदिनारायण विष्णूच्या परंपरेतील वाङ्मयाचाहि आदिनाथ भैरवांनी व्यासंग केलेला दिसतो. प्राचीन मराठी संत-पंत-वाङ्मयाचे त्यांनी केलेले आलोडन *नाथलीलामृता*च्या [⇨ ३] ओवीओवीतून ओसंडत आहे." (रा. चिं. ढेरे; प्रस्ता., श्री *नाथलीलामृत*, तृतीय संस्कारित मुद्रण, पुणे, १९७२).

नाथलीलामृत हा ग्रंथ (२८; ५४९३) आदिनाथ भैरव ह्यांनी सातारा जिल्ह्यातील विटे ह्या गावी श. १७५६ (इ. स. १८३४) मध्ये लिहून समाप्त केला. ह्या ग्रंथाचे पहिले मुद्रण इ. स. १८६९ साली झाले. तदनंतर इ. स. १८९८ व इ. स. १७७२ साली ह्यांच्या पुनर्मुद्रित आवृत्त्या प्रसिद्ध झाल्या.

आदिनाथ भैरव हे जसे विद्याव्यासंगी तसेच साक्षात्कारी नाथ-योगी होते. *नाथलीलामृत* ह्या ग्रंथाव्यतिरिक्त ह्यांनी आणखीही काही रचना केली असावी.

आदिनारायण [का. अनु.] पदकार. ह्या कवीची १६ पदे वा. दा. ओक संपादित *पदसंग्रह, भाग ३* (मुंबई, १९०१) मध्ये मुद्रित झाली असून इतर पदरचना समर्थवाग्देवतामंदिर व तंजावर येथील सरस्वती महाल ग्रंथालयातील हस्तलिखित संग्रहात आढळते.

आदेश / ० आदेशि [का. अनु.] पदकार.

रचना : मु. – रामपर ४ पदे; पदगुच्छ, तंजावर, १९६९, पृ. ३२–३३. **अमु.** – भक्तिज्ञानबोधपर पद व 'पिंगळा फकीर', हिंदी पद; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

० आदेशि – पहा **आदेश.**

आनंद–१ [का. अनु.] कवी.

रचना : मु. – 'साधुसंतविषयक' एक आरती (मआ., पृ. ३६३). **अमु.** – श्लोकबद्ध उत्तरकांड (सर्ग दोन), व पदे; सवामं. हस्त. सू., खं. १, २.

आनंद–२ [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

आनंद–३ [का. अनु.] कवी. ह्यांचे *सूर्यविजय* काव्य असल्याचा उल्लेख चित्रावशास्त्री करतात. ते वि. ल. भावे ह्यांच्या संग्रहात असल्याचा गो. का. चांदोरकरांनी उल्लेख केला आहे (मचको., पृ. १०४, संककासू., पृ. ९).

आनंद–४ – पहा **आण्णाप्पा.**

आनंदचिन्मय [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

० आनंदचैतन्य – पहा **तुकेशसुत चैतन्यनाथ.**

आनंदतनय / ० अरणीचा शिपाई / ० अरणीबाबा / ० आनंदनंदन / ० आनंदसुत / ० आनंदाख्यतनय / ० आनंदाचा बाळ / ० आनंदात्मज / ० आनंदात्मजपरमानंद [का. अनु.] आख्यानकवी. कर्नाटकातील अरणी ह्या गावी ह्यांचे तीर्थरूप आनंदराव देशपांडे ह्यांचे वास्तव्य असे. घराणे भारद्वाजगोत्री, आश्वलायनशाखी, ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मणाचे. कवीचे मूळ नाव गोपाळ. परंतु स्वतःचा उल्लेख कवी आनंदतनय, आनंदनंदन, आनंदसुत अशा विविध टोपणनावांनी करताना दिसतो. ह्यावरून कवीचे गुरू त्याचे वडील आनंदराव हेच असावेत असे वाटते. हे रामोपासक होते. शहाजीराजांचे गुरू म्हणून आनंदतनयांचे नाव घेतले जाते. गोसावीनंदन व रघुनाथपंडित ह्यांचे हे समकालीन असावेत असा तर्क केला जातो (वा. दा. ओक : *आनंदतनयांची कविता*, प्रस्ता.).

काव्यरचना प्रामुख्याने आख्यानपर स्वरूपाची व *भारत, भागवत, रामायण* ह्या ग्रंथांतील कथांच्या आधारे केलेली आहे. *शबर्याख्यान, सीतास्वयंवर, ताटकावध, सुदामचरित्र, उमारमासंवाद, कृष्णचरित्र, सेतुबंध, विश्वामित्राभिगमन, मार्कंडेयाख्यान* अशी एकूण वीस आख्यानकाव्ये व १७० पदे *काव्यसंग्रह* मासिकातून व मोडक आणि ओक संपादित *कवितासंग्रहा*तून मुद्रित झाली आहेत. शब्दालंकार-निष्ठ चित्रकाव्यरचनेकडे कवीचा ओढा दिसतो. विविध वृत्तरचने-बरोबरच सवाई, दिंड्या हे छंद व चूर्णिकागद्य ह्यांचाही अवलंब कवीने केला आहे.

एकंदरीत कविता रसाविष्कारी, आणि रचना प्रौढ व सुबोध आहे. "त्यांची कविता गेली २५० वर्षे हरिदासांच्या आणि रसिक श्रोत्यांच्या सप्रेम आदरास, समाधानास आणि मनोरंजनास साधनीभूत झाली आहे. अक्षरगणवृत्ते महाराष्ट्रभाषेत उतरण्याच्या संबंधाने अग्रपूजेचा मान आनंदतनयासच दिला पाहिजे." असे वा. दा. ओक ह्यांनी म्हटले आहे (*आनंदतनयांची कविता*, प्रस्ता.).

ह्यांनी रचलेली पदेही बरीच असून ती अर्थवाही आणि परिणाम-कारक आहेत. काव्यसंग्रहात प्रसिद्ध झालेल्या कवितेशिवाय *गर्भगीता*, पदे व आख्याने अशी ह्यांची आणखी काही अप्रसिद्ध कविताही उपलब्ध झाली आहे.

रचना : मु. – १. 'महाराष्ट्र कवि आनंदतनयकृत कवितासंग्रह'; संपा. मोडक, ज. बा. आणि ओक, वा. दा. (प्रस्तावनेसह); मुंबई, १८९१. **अमु.** – १. एणीचे चरित्र; २. गर्भगीता; ३. चेंडुफळी; ४. नौकागायन; ५. नौकाचरित्र; ६. यज्ञसंरक्षण; ७. राधाकृष्ण-विलास; ८. राधाविलास; ९. रामशबरी; १०. विरागपंचक; ११. विवेकपंचक; १२. शिवरात्रीचरित्र; १३. श्रीकृष्णनाटक; १४. सत्यभामाविलास; १५. सासुसुनेचे नाटक; १६. हरिणी-चरित्र; इ. आख्याने व पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : १. आजगांवकर, ज. र. : आनंदतनय; प्रामसंक., खं. १; मुंबई, १९५७; पृ. ३८३–३९४. २. पांगारकर, ल. रा. : आनंदतनयांची कविता; मुमुक्षु, जुलै १९२६; पृ. १९–२३. ३. राजाराम प्रासादी; भक्तमंजरीमाला, खं. ३; श. १८५४; पृ. ६७१–६७९.

आनंदतनय त्रिमलसुत [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

आनंदतनयसुत [का. अन.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

० आनंदनंदन – पहा **आनंदतनय.**

आनंदनाथ / ० आनंदबावा [? – समा. श. १७२५, माघ व. १२ / इ. स. १८०३] कवी. हे मूळ कुरोळीचे. कऱ्हाडास येऊन ह्यांनी जगदंबेची आराधना केली व तेथेच मठ स्थापन केला. शिष्य : प्रल्हादबाबा. ह्यांचा *भक्तमंजरी* ह्या नावाचा एक ग्रंथ (अमु.; वि. ल. भावे संग्रह) गो. का. चांदोरकर ह्यांनी नमूद केला आहे (संककासू., पृ. १०).

आनंदपुरी [का. अनु.] पदकार. ह्यांची पदे बीड येथील मठातील रामदासी संग्रहात उपलब्ध आहेत (सवामं. हस्त. सू., खं. २).

० आनंदबावा – पहा **आनंदनाथ.**

आनंदब्रह्मगुरुमूर्ति [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – शिवपार्वतीवर्णन; भाइसंमं.

० आनंदमूर्ति – पहा **आण्णाप्पा.**

आनंदमूर्ती ब्रह्मनाळकर [अंदाजे श. १५५० / इ. स. १६२८ – समा. श. १६१८, वैकुंठचतुर्दशी, कार्तिक शु. १४ / इ. स. १६९६] कवी. रामदासपंचायतनातील वयाने सर्वांत धाकटे. गो. का. चांदोरकर ह्यांनी ह्यांच्यासंबंधी *संतकविकाव्यसूची* (पृ. १०) मध्ये राजाराम प्रासादींच्या *भक्तमंजरी*वरून जी माहिती दिली आहे ती चुकीची आहे, असे ग. ह. खरे ह्यांनी म्हटले आहे (भाइसंमत्रै., व. १०, अं. ३, पृ. १३७). ब्रह्मनाळ येथील आनंदमूर्तींच्या मठातील कुळकट व इतर कागदपत्रांतून उपलब्ध झालेल्या माहितीप्रमाणे ह्यांच्या वडिलांचे नाव बाळंभट बिन भातभट. ब्रह्मदेवभट हे ह्यांचे बंधू व सावित्री ही भावजय. कसबे ढालगाव हे यांचे वास्तव्याचे ठिकाण. ह्यांचे वडील विद्वान ब्राह्मण असून त्यांची जोशीपणाची वृत्ती होती. रंगनाथ मोगरेकरांच्या परंपरेतील रघुनाथस्वामी हे आनंदमूर्तींचे गुरू. रघुनाथस्वामी नाशिकक्षेत्रानजीक वाघरे येथे राहात असत. गुरुसेवेकरिता वयाच्या १७ व्या वर्षीच आनंदमूर्तींनी गृहत्याग केला. ह्यांच्या उत्कट गुरुभक्तीचे वर्णन *समर्थप्रतापात* (स. १७०९) गिरिधरांनी केले आहे. आनंदमूर्तींची गुरुपरंपरा श्रीशंकराचार्य > वासुदेवानंद > परमानंद > वैकुंठानंद > कृष्णानंद > रंगनाथस्वामी > काशिराजस्वामी > रघुनाथस्वामी > आनंदमूर्ती अशी आहे (सवामं., बा. ६२६). आनंदमूर्ती हे गृहस्थाश्रमी होते.

रघुनाथस्वामींकडून ब्रह्मज्ञानोपदेश घेऊन स्वतः सिद्ध पुरुष झाल्यानंतर ह्यांची ख्याती सर्वत्र पसरली. केशवस्वामी, जयरामस्वामी, श्रीसमर्थ अशा सत्पुरुषांची ह्यांच्याकडे येजा सुरू झाली. ह्यांचा शिष्यपरिवार बराच मोठा होता. अनेक राजकारणी पुरुषांनीही ह्यांचे शिष्यत्व पत्करले होते. रघुनाथस्वामींची समाधी व आनंदमूर्तींची समाधी कृष्णातीरी ब्रह्मनाळ (जि. सांगली) येथे आहेत. ह्यांची परंपरा पुढे ह्यांचे पुत्र कृष्णमूर्ती ह्यांनी चालविली.

आनंदमूर्तींची फारच थोडी कविता उपलब्ध आहे. ह्यांच्या सहा भूपाळ्या व सात वारांची पदे फक्त सांप्रदायिकांतच प्रसिद्ध व प्रचलित आहेत. ह्यांच्या नावावरील *रामचरित्रा*चा उल्लेख सूचीकारांनी केला आहे (संककासू., पृ. १०). राजाराम प्रासादी हे ह्यांना गीताकार म्हणतात. पण ही गीताटीका अजून उपलब्ध झालेली नाही (मसा., आ. ५, पृ. ८६१). ४७ चरणांचा *करुणामृत अभंग, दशावताराचा उद्गो* व पदपदांतरे इत्यादी रचना धुळे येथील समर्थवाग्देवतामंदिरात व तंजावर येथील हस्तलिखित ग्रंथसंग्रहात उपलब्ध आहे. आनंदमूर्ती हे उत्तम कीर्तनकार होते. ह्यांची पदे प्रसिद्ध आहेत.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : १. खरे, ग. ह. : ब्रह्मनाळकर आनंदमूर्ती दप्तरांतील माहिती; भाइसंमत्रै., व. १०, अं. ३, पृ. १३४–३८. २. देव, शं. श्री. (प्रस्ता.) : आनंदचरितामृत; गोपाळात्मज; सांगली, १९२५.

आनंदराम [का. अनु.] पदकार.

रचना : मु. – दधि व्यापार; लोकगीतसंग्रह; तंजावर, १९५०; पृ. ३७. **अमु.** – पदपदांतरे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३; सवामं. हस्त. सू., खं. १.

आनंदसागर [का. अनु.] कवी. तंजावर प्रांतातील झोळीरामबावाच्या मठात आनंदसागरांचा *रामचैतन्य* हा ग्रंथ सापडला अशी शं. श्री. देव ह्यांनी नोंद करून ठेवली आहे. तो मुद्रित झालेला नाही (सवामं., बा. १२००).

० आनंदसुत – पहा **आनंदतनय.**

० आनंदसुत मुद्गल – पहा **अनंतसुत मुद्गल.**

० आनंदस्वामी–१ – पहा **आण्णाप्पा.**

आनंदस्वामी–२ [का. अनु.] कवी. *भवभ्रमहारक भजनानंदलहरी*चा कर्ता, अशी माहिती *संतकविकाव्यसूची*कार देतात. ही रचना वि. ल. भावे ह्यांच्या हस्तलिखित पोथ्यांच्या संग्रहात आहे (पृ. १०).

आनंदांकित [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. १.

० आनंदाख्यतनय – पहा **आनंदतनय.**

० आनंदाचा बाळ – पहा **आनंदतनय.**

० आनंदात्मज – पहा **आनंदतनय.**

० आनंदात्मजपरमानंद – पहा **आनंदतनय.**

आनेराज व्यास / ० अनंत पंडित–३ / ० अनंतमुनी / ० अनंतराव व्यास / ० अनोबास / ० आणोबास / ० गोपाळपंडित–१ [इ. स. १२६८–१३४०] महानुभाव ग्रंथकार. व्युत्पन्न व धर्मस्वरूपनिर्णयात पारंगत. पार(रि)मांडल्य आम्नायाचे (परंपरेचे) प्रवर्तक. आनेराजांचे मूळ नाव गोपाळपंडित. ह्यांच्या वडिलांचे नाव चक्रपाणी. मूळचे पैठणजवळील वरखेडवाडे येथील राहणारे. ह्यांचे आजे अनंतभट्ट हे कन्हरदेव यादवांचे कोषाधिकारी बनल्यापासून ह्यांच्या कुटुंबातील मंडळी देवगिरीस राहू लागली.

आनेराज व्यास हे जसे व्युत्पन्न व सैद्धान्तिक होते, तसेच प्रवचनकार होते. हे रामदेवराव यादवांची धाकटी राणी कामाइसा हिचे कारभारी व पुराणिक होते. रामदेवरावाच्या राजसभेत, एक थोर विद्वान व वादकुशल वक्ता म्हणून त्यांना बहुमानाने वागविण्यात येई. श्रीचक्रधरांशी भेट झाल्यानंतर ते महानुभाव पंथाकडे अधिकाधिक ओढले जाऊ लागले. चक्रधरांच्या निर्याणानंतर त्यांनी नागदेवाचार्यांकडून उपदेश घेतला, व पुढे पत्नी मृत्यू पावल्यावर व नागदेवाचार्यांच्या निधनानंतर, वैराग्य तीव्र होऊन ह्यांनी संन्यास घेतला व हे पंथात कायमचे प्रविष्ट झाले. तेव्हापासून हे अनंतमुनी किंवा आनेराज व्यास / आनोबास ह्या नावाने संबोधले जाऊ लागले असावे.

आनेराज व्यास ह्यांच्या नावावर *सुभाषितांताक्षरी, चौपद्या दृष्टान्तव्याख्या, दृष्टान्तलक्षण, सूत्रपाठ* (वर्धित), *निर्वचनस्तोत्र* व *लक्षणरत्नाकर* ही रचना मोडते. त्यापैकी *लक्षणरत्नाकर* हा संस्कृत भाषेत रचलेला ग्रंथ फार महत्त्वाचा आहे. महानुभाव पंथाचे आद्य प्रणेते श्रीसर्वज्ञ चक्रधर ह्यांच्या सकृद्दर्शनी संदिग्ध व परस्परविरोधी भासणाऱ्या वचनांचा अर्थनिर्णय करून त्यांतील सुसंगतपणा व्यक्त करण्यासाठी आनेराजपंडित ह्यांनी हा प्रबंध रचला. त्याच्यात वर्णिलेली बत्तीस लक्षणे, अथवा अर्थविनिश्चयासाठी लागणाऱ्या निरनिराळ्या बत्तीस युक्त्या अथवा तंत्रे, ह्यांचा वारसा श्रीसर्वज्ञ चक्रधरांकडून प्रथमतः म्हाइंभट्ट ह्या महानुभावीय पंडितांना मिळालेला होता. श्रीचक्रधरांच्या निर्याणानंतर (श. ११९४ / इ. स. १२७२ : सांप्रदायिक काल) नागदेवाचार्यांच्या नजरेखाली (श. ११९४ / इ. स. १२७२ – श. १२३४–३५ / इ. स. १३१२–१३) महानु

रचना : अमु. – १. नारदचरित्र; २. रामदासस्वामीचरित्र; ३. नारदाची लावणी; ४. पदपदांतरे (संककासू., पृ. ९).

आदिनाथ–१ [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

आदिनाथ–२ [इ. स. चे १९ वे शतक, पूर्वार्ध] शाहीर. नागेश ह्या शाहीराचा शिष्य. लावण्यांना "निरनिराळ्या रागांतल्या चाली लावून, अनेक रागांमध्ये गाता येण्यासारखी कवने रचण्याचा प्रघात नागेशाच्या आदिनाथ वगैरे शिष्यांनी सुरू केला. आदिनाथांचे शिष्य गोविंदनाथ, सिद्धनाथ हे आदिनाथांवरून आपल्या रचनेस 'राउळाचे गाणे' असे म्हणू लागले." (मसा., आ. ४, पृ० ७२६).

आदिनाथ भैरव [? – समा. श. १७६७, वैशाख व. ११/ इ. स. १८४५] नाथसंप्रदायी कवी. निघोजे (तालुका खेड, जिल्हा पुणे) ह्या गावचे. येथे भैरवनाथाचे मंदिर आहे. ह्यांचे घराणे गुरवाचे. पिढ्यानपिढ्या भैरवनाथांच्या उपासनेत असलेले. आदिनाथांच्या पित्याचे नाव भैरवनाथ. आदिनाथांस संप्रदायदीक्षा त्यांच्याकडूनच मिळाली. ह्यांची गुरुपरंपरा पुढीलप्रमाणे : आदिनाथ (शंकर) > मत्स्येंद्रनाथ > गोरक्षनाथ > गहिनीनाथ > प्रकाशनाथ > चिद्रंजननाथ > उत्पत्तिनाथ > प्रवृत्तिनाथ > हंसनाथ > निरंजननाथ > सिद्धनाथ > भैरवनाथ > आदिनाथ. आदिनाथांचे निधन नाशिक येथे झाले.

"आदिनाथ शिवाच्या परंपरेतील वाङ्मयाप्रमाणेच, आदिनारायण विष्णूच्या परंपरेतील वाङ्मयाचाहि आदिनाथ भैरवांनी व्यासंग केलेला दिसतो. प्राचीन मराठी संत-पंत-वाङ्मयाचे त्यांनी केलेले आलोडन *नाथलीलामृता*च्या [⇨ ३] ओवीओवीतून ओसंडत आहे." (रा. चिं. ढेरे; प्रस्ता., श्री *नाथलीलामृत*, तृतीय संस्कारित मुद्रण, पुणे, १९७२).

नाथलीलामृत हा ग्रंथ (२८; ५४९३) आदिनाथ भैरव ह्यांनी सातारा जिल्ह्यातील विटे ह्या गावी श. १७५६ (इ. स. १८३४) मध्ये लिहून समाप्त केला. ह्या ग्रंथाचे पहिले मुद्रण इ. स. १८६९ साली झाले. तदनंतर इ. स. १८९८ व इ. स. १७७२ साली ह्यांच्या पुनर्मुद्रित आवृत्त्या प्रसिद्ध झाल्या.

आदिनाथ भैरव हे जसे विद्याव्यासंगी तसेच साक्षात्कारी नाथयोगी होते. *नाथलीलामृत* ह्या ग्रंथाव्यतिरिक्त ह्यांनी आणखीही काही रचना केली असावी.

आदिनारायण [का. अनु.] पदकार. ह्या कवीची १६ पदे वा. दा. ओक संपादित *पदसंग्रह, भाग ३* (मुंबई, १९०१) मध्ये मुद्रित झाली असून इतर पदरचना समर्थवाग्देवतामंदिर व तंजावर येथील सरस्वती महाल ग्रंथालयातील हस्तलिखित संग्रहात आढळते.

आदेश / ० आदेशि [का. अनु.] पदकार.

रचना : मु. – रामपर ४ पदे; पदगुच्छ, तंजावर, १९६९, पृ. ३२–३३. **अमु.** – भक्तिज्ञानबोधपर पद व 'पिंगळा फकीर', हिंदी पद; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

० आदेशि – पहा **आदेश.**

आनंद–१ [का. अनु.] कवी.

रचना : मु. – 'साधुसंतविषयक' एक आरती (मआ., पृ. ३६३). **अमु.** – श्लोकबद्ध उत्तरकांड (सर्ग दोन), व पदे; सवामं. हस्त. सू., खं. १, २.

आनंद–२ [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

आनंद–३ [का. अनु.] कवी. ह्यांचे *सूर्यविजय* काव्य असल्याचा उल्लेख चित्रावशास्त्री करतात. ते वि. ल. भावे ह्यांच्या संग्रहात असल्याचा गो. का. चांदोरकरांनी उल्लेख केला आहे (मचको., पृ. १०४, संककासू., पृ. ९).

आनंद–४ – पहा **आण्णाप्पा.**

आनंदचिन्मय [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

० आनंदचैतन्य – पहा **तुकेशसुत चैतन्यनाथ.**

आनंदतनय / ० अरणीचा शिपाई / ० अरणीबाबा / ० आनंदनंदन / ० आनंदसुत / ० आनंदाख्यतनय / ० आनंदाचा बाळ / ० आनंदात्मज / ० आनंदात्मजपरमानंद [का. अनु.] आख्यानकवी. कर्नाटकातील अरणी ह्या गावी ह्यांचे तीर्थरूप आनंदराव देशपांडे ह्यांचे वास्तव्य असे. घराणे भारद्वाजगोत्री, आश्वलायनशाखी, ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मणाचे. कवीचे मूळ नाव गोपाळ. परंतु स्वतःचा उल्लेख कवी आनंदतनय, आनंदनंदन, आनंदसुत अशा विविध टोपणनावांनी करताना दिसतो. ह्यावरून कवीचे गुरू त्याचे वडील आनंदराव हेच असावेत असे वाटते. हे रामोपासक होते. शहाजीराजांचे गुरू म्हणून आनंदतनयांचे नाव घेतले जाते. गोसावीनंदन व रघुनाथपंडित ह्यांचे हे समकालीन असावेत असा तर्क केला जातो (वा. दा. ओक : *आनंदतनयांची कविता*, प्रस्ता.).

काव्यरचना प्रामुख्याने आख्यानपर स्वरूपाची व *भारत, भागवत, रामायण* ह्या ग्रंथांतील कथांच्या आधारे केलेली आहे. *शबर्याख्यान, सीतास्वयंवर, ताटकावध, सुदामचरित्र, उमारमासंवाद, कृष्णचरित्र, सेतुबंध, विश्वामित्राभिगमन, मार्कंडेयाख्यान* अशी एकूण वीस आख्यानकाव्ये व १७० पदे *काव्यसंग्रह* मासिकातून व मोडक आणि ओक संपादित *कवितासंग्रहा*तून मुद्रित झाली आहेत. शब्दालंकारनिष्ठ चित्रकाव्यरचनेकडे कवीचा ओढा दिसतो. विविध वृत्तरचनेबरोबरच सवाई, दिंड्या हे छंद व चूर्णिकागद्य ह्यांचाही अवलंब कवीने केला आहे.

एकंदरीत कविता रसाविष्कारी, आणि रचना प्रौढ व सुबोध आहे. "त्यांची कविता गेली २५० वर्षे हरिदासांच्या आणि रसिक श्रोत्यांच्या सप्रेम आदरास, समाधानास आणि मनोरंजनास साधनीभूत झाली आहे. अक्षरगणवृत्ते महाराष्ट्रभाषेत उतरण्याच्या संबंधाने अग्रपूजेचा मान आनंदतनयासच दिला पाहिजे." असे वा. दा. ओक ह्यांनी म्हटले आहे (*आनंदतनयांची कविता*, प्रस्ता.).

ह्यांनी रचलेली पदेही बरीच असून ती अर्थवाही आणि परिणामकारक आहेत. काव्यसंग्रहात प्रसिद्ध झालेल्या कवितेशिवाय *गर्भगीता*, पदे व आख्याने अशी ह्यांची आणखी काही अप्रसिद्ध कविताही उपलब्ध झाली आहे.

रचना : मु. – १. 'महाराष्ट्र कवि आनंदतनयकृत कवितासंग्रह'; संपा. मोडक, ज. बा. आणि ओक, वा. दा. (प्रस्तावनेसह); मुंबई, १८९१. **अमु.** – १. एणीचे चरित्र; २. गर्भगीता; ३. चेंडुफळी; ४. नौकागायन; ५. नौकाचरित्र; ६. यज्ञसंरक्षण; ७. राधाकृष्णविलास; ८. राधाविलास; ९. रामशबरी; १०. विरागपंचक; ११. विवेकपंचक; १२. शिवरात्रीचरित्र; १३. श्रीकृष्णनाटक; १४. सत्यभामाविलास; १५. सासुसुनेचे नाटक; १६. हरिणीचरित्र; इ. आख्याने व पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : १. आजगांवकर, ज. र. : आनंदतनय; प्रामसंक., खं. १; मुंबई, १९५७; पृ. ३८३–३९४. २. पांगारकर, ल. रा. : आनंदतनयांची कविता; मुमुक्षु, जुलै १९२६; पृ. १९–२३. ३. राजाराम प्रासादी; भक्तमंजरीमाला, खं. ३; श. १८५४; पृ. ६७१–६७९.

आनंदतनय त्रिमलसुत [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

आनंदतनयसुत [का. अन.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

० आनंदनंदन – पहा **आनंदतनय.**

आनंदनाथ / ० आनंदबावा [? – समा. श. १७२५, माघ व. १२ / इ. स. १८०३] कवी. हे मूळ कुरोळीचे. कऱ्हाडास येऊन ह्यांनी जगदंबेची आराधना केली व तेथेच मठ स्थापन केला. शिष्य : प्रल्हादबाबा. ह्यांचा *भक्तमंजरी* ह्या नावाचा एक ग्रंथ (अमु.; वि. ल. भावे संग्रह) गो. का. चांदोरकर ह्यांनी नमूद केला आहे (संककासू., पृ. १०).

आनंदपुरी [का. अनु.] पदकार. ह्यांची पदे बीड येथील मठातील रामदासी संग्रहात उपलब्ध आहेत (सवामं. हस्त. सू., खं. २).

० आनंदबावा – पहा **आनंदनाथ.**

आनंदब्रह्मगुरुमूर्ति [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – शिवपार्वतीवर्णन; भाइसमं.

० आनंदमूर्ति – पहा **आण्णाप्पा.**

आनंदमूर्ती ब्रह्मनाळकर [अंदाजे श. १५५० / इ. स. १६२८ – समा. श. १६१८, वैकुंठचतुर्दशी, कार्तिक शु. १४ / इ. स. १६९६] कवी. रामदासपंचायतनातील वयाने सर्वांत धाकटे. गो. का. चांदोरकर ह्यांनी ह्यांच्यासंबंधी *संतकविकाव्यसूची* (पृ. १०) मध्ये राजाराम प्रासादींच्या *भक्तमंजरी*वरून जी माहिती दिली आहे ती चुकीची आहे, असे ग. ह. खरे ह्यांनी म्हटले आहे (भाइसमंत्रै., व. १०, अं. ३, पृ. १३७). ब्रह्मनाळ येथील आनंदमूर्तींच्या मठातील कुळकट व इतर कागदपत्रांतून उपलब्ध झालेल्या माहितीप्रमाणे ह्यांच्या वडिलांचे नाव बाळंभट बिन भातभट. ब्रह्मदेवभट हे ह्यांचे बंधू व सावित्री ही भावजय. कसबे ढालगाव हे यांचे वास्तव्याचे ठिकाण. ह्यांचे वडील विद्वान ब्राह्मण असून त्यांची जोशीपणाची वृत्ती होती. रंगनाथ मोगरेकरांच्या परंपरेतील रघुनाथस्वामी हे आनंदमूर्तींचे गुरू. रघुनाथस्वामी नाशिकक्षेत्रानजीक वाघरे येथें राहात असत. गुरुसेवेकरिता वयाच्या १७ व्या वर्षीच आनंदमूर्तींनी गृहत्याग केला. ह्यांच्या उत्कट गुरुभक्तीचे वर्णन *समर्थप्रतापात* (स. १७०९) गिरिधरांनी केले आहे. आनंदमूर्तींची गुरुपरंपरा श्रीशंकराचार्य > वासुदेवानंद > परमानंद > वैकुंठानंद > कृष्णानंद > रंगनाथस्वामी > काशिराजस्वामी > रघुनाथस्वामी > आनंदमूर्ती अशी आहे (सवामं., बा. ६२६). आनंदमूर्ती हे गृहस्थाश्रमी होते.

रघुनाथस्वामींकडून ब्रह्मज्ञानोपदेश घेऊन स्वतः सिद्ध पुरुष झाल्यानंतर ह्यांची ख्याती सर्वत्र पसरली. केशवस्वामी, जयरामस्वामी, श्रीसमर्थ अशा सत्पुरुषांची ह्यांच्याकडे येजा सुरू झाली. ह्यांचा शिष्यपरिवार बराच मोठा होता. अनेक राजकारणी पुरुषांनीही ह्यांचे शिष्यत्व पत्करले होते. रघुनाथस्वामींची समाधी व आनंदमूर्तींची समाधी कृष्णातीरी ब्रह्मनाळ (जि. सांगली) येथे आहेत. ह्यांची परंपरा पुढे ह्यांचे पुत्र कृष्णमूर्ती ह्यांनी चालविली.

आनंदमूर्तींची फारच थोडी कविता उपलब्ध आहे. ह्यांच्या सहा भूपाळ्या व सात वारांची पदे फक्त सांप्रदायिकांतच प्रसिद्ध व प्रचलित आहेत. ह्यांच्या नावावरील *रामचरित्रा*चा उल्लेख सूचीकारांनी केला आहे (संककासू., पृ. १०). राजाराम प्रासादी हे ह्यांना गीताकार म्हणतात. पण ही गीताटीका अजून उपलब्ध झालेली नाही (मसा., आ. ५, पृ. ८६१). ४७ चरणांचा *करुणामृत अभंग, दशावताराचा उद्गो* व पदपदांतरे इत्यादी रचना धुळे येथील समर्थवाग्देवतामंदिरात व तंजावर येथील हस्तलिखित ग्रंथसंग्रहात उपलब्ध आहे. आनंदमूर्ती हे उत्तम कीर्तनकार होते. ह्यांची पदे प्रसिद्ध आहेत.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : १. खरे, ग. ह. : ब्रह्मनाळकर आनंदमूर्ती दप्तरांतील माहिती; भाइसमंत्रै., व. १०, अं. ३, पृ. १३४–३८. २. देव, शं. श्री. (प्रस्ता.) : आनंदचरितामृत; गोपाळात्मज; सांगली, १९२५.

आनंदराम [का. अनु.] पदकार.

रचना : मु. – दधि व्यापार; लोकगीतसंग्रह; तंजावर, १९५०; पृ. ३७. **अमु.** – पदपदांतरे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३; सवामं. हस्त. सू., खं. १.

आनंदसागर [का. अनु.] कवी. तंजावर प्रांतातील झोळीरामबावाच्या मठात आनंदसागरांचा *रामचैतन्य* हा ग्रंथ सापडला अशी शं. श्री. देव ह्यांनी नोंद करून ठेवली आहे. तो मुद्रित झालेला नाही (सवामं., बा. १२००).

० आनंदसुत – पहा **आनंदतनय.**

० आनंदसुत मुद्गल – पहा **अनंतसुत मुद्गल.**

० आनंदस्वामी–१ – पहा **आण्णाप्पा.**

आनंदस्वामी–२ [का. अनु.] कवी. *भवभ्रमहारक भजनानंदलहरी*चा कर्ता, अशी माहिती *संतकविकाव्यसूची*कार देतात. ही रचना वि. ल. भावे ह्यांच्या हस्तलिखित पोथ्यांच्या संग्रहात आहे (पृ. १०).

आनंदांकित [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. १.

० आनंदाख्यतनय – पहा **आनंदतनय.**

० आनंदाचा बाळ – पहा **आनंदतनय.**

० आनंदात्मज – पहा **आनंदतनय.**

० आनंदात्मजपरमानंद – पहा **आनंदतनय.**

आनेराज व्यास / ० अनंत पंडित–३ / ० अनंतमुनी / ० अनंतराव व्यास / ० अनोबास / ० आणोबास / ० गोपाळपंडित–१ [इ. स. १२६८–१३४०] महानुभाव ग्रंथकार. व्युत्पन्न व धर्मस्वरूपनिर्णयात पारंगत. पार(रि)मांडल्य आम्नायाचे (परंपरेचे) प्रवर्तक. आनेराजांचे मूळ नाव गोपाळपंडित. ह्यांच्या वडिलांचे नाव चक्रपाणी. मूळचे पैठणजवळील वरखेडवाडे येथील राहणारे. ह्यांचे आजे अनंतभट्ट हे कन्हरदेव यादवांचे कोषाधिकारी बनल्यापासून ह्यांच्या कुटुंबातील मंडळी देवगिरीस राहू लागली.

आनेराज व्यास हे जसे व्युत्पन्न व सैद्धान्तिक होते, तसेच प्रवचनकार होते. हे रामदेवराव यादवांची धाकटी राणी कामाइसा हिचे कारभारी व पुराणिक होते. रामदेवरावाच्या राजसभेत, एक थोर विद्वान व वादकुशल वक्ता म्हणून त्यांना बहुमानाने वागविण्यात येई. श्रीचक्रधरांशी भेट झाल्यानंतर ते महानुभाव पंथाकडे अधिकाधिक ओढले जाऊ लागले. चक्रधरांच्या निर्याणानंतर त्यांनी नागदेवाचार्यांकडून उपदेश घेतला, व पुढे पत्नी मृत्यू पावल्यावर व नागदेवाचार्यांच्या निधनानंतर, वैराग्य तीव्र होऊन ह्यांनी संन्यास घेतला व हे पंथात कायमचे प्रविष्ट झाले. तेव्हापासून हे अनंतमुनी किंवा आनेराज व्यास / आनोबास ह्या नावाने संबोधले जाऊ लागले असावे.

आनेराज व्यास ह्यांच्या नावावर *सुभाषितांताक्षरी, चौपद्या, दृष्टान्तव्याख्या, दृष्टान्तलक्षण, सूत्रपाठ* (वर्धित), *निर्वचनस्तोत्र* व *लक्षणरत्नाकर* ही रचना मोडते. त्यापैकी *लक्षणरत्नाकर* हा संस्कृत भाषेत रचलेला ग्रंथ फार महत्त्वाचा आहे. महानुभाव पंथाचे आद्य प्रणेते श्रीसर्वज्ञ चक्रधर ह्यांच्या सकृद्दर्शनी संदिग्ध व परस्परविरोधी भासणाऱ्या वचनांचा अर्थनिर्णय करून त्यांतील सुसंगतपणा व्यक्त करण्यासाठी आनेराजपंडित ह्यांनी हा प्रबंध रचला. त्याच्यात वर्णिलेली बत्तीस लक्षणे, अथवा अर्थविनिश्चयासाठी लागणाऱ्या निरनिराळ्या बत्तीस युक्त्या अथवा तंत्रे, ह्यांचा वारसा श्रीसर्वज्ञ चक्रधरांकडून प्रथमतः म्हाइंभट्ट ह्या महानुभावीय पंडितांना मिळालेला होता. श्रीचक्रधरांच्या निर्याणानंतर (श. ११९४ / इ. स. १२७२ : सांप्रदायिक काल) नागदेवाचार्यांच्या नजरेखाली (श. ११९४ / इ. स. १२७२ – श. १२३४–३५ / इ. स. १३१२–१३) महानु-

भावीय वाङ्मयाची जी उभारणी झाली, त्यामध्ये, आनेराजबासांनी ह्या बत्तीस लक्षणांच्या व्याख्या बांधून व त्यांचे पोटभेद दाखवून आणि चक्रधरांच्या वचनांतील उदाहरणे घेऊन, ती लक्षणे लावून दाखविणारा हा संस्कृत प्रबंध तयार केला (ह. ना. नेने; *लक्षण-रत्नाकर*, प्रस्ता., पृ. १–२). ह्या बत्तीस लक्षणांवर महानुभाव पंडित शारंगधर पुसदेकर ह्यांचा एक मराठीतील टीपग्रंथ उपलब्ध आहे. तसेच *बत्तीस लक्षणांची टीप* ह्या नावान एक विस्तृत भाष्यही लिहिलेले आढळते. हा टीपग्रंथ *पंचवार्षिक*कर्त्या भीष्माचार्यांचा असावा असे काहींचे म्हणणे आहे.

रचना : मु. – १. लक्षणरत्नाकर (अर्थनिर्णयशास्त्रावरील संस्कृत प्रबंध); र. श. १२१८ / इ. स. १२९६; संपा. नेने, ह. ना. (विस्तृत प्रस्तावना); नागपूर, १९३७. २. सुभाषित-अंताक्षरी; श्लो. सं. ३३. **अमु.** – १. चौपद्या. २. दृष्टान्तलक्षण; गद्य. ३. दृष्टान्त व्याख्या; गद्य. ४. निर्वचन स्तोत्र; गद्य. ५. सूत्रपाठ (केशवराजसूरींनी तयार केलेल्या श्रीचक्रधरनिरूपित 'सूत्रपाठा'त आणखी भर घालून तयार केलेला).

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : १. देशपांडे, य. खु. : केशव व्यास व आनेराज व्यास; ममवा., पुणे, १९६०; पृ. १५. २. नेने, ह. ना. : लक्षणरत्नाकर; संलेसं., भा. १; नागपूर, १९५७; पृ. १–१८.

आपदेवसुत [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – रामायणकथाभाग; अपूर्ण; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

आपरंगात्मज / ० आपारंगात्मज [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

आपा अमृता [इ. स. च्या १९ व्या शतकाचा उत्तरार्ध] शाहीर.

रचना : अमु. – बडोदा-नरेश मल्हारराव गायकवाड ह्यांच्यावरील पोवाडा, ऐतिपो., खं. ३, पृ. १९५.

आपा तांबोळी [का. अनु.] शाहीर. कुशाबाच्या *कलगीतुऱ्याचे लगीन* ह्या लावणीत त्या काळच्या ज्या शाहीर मंडळींची नावे गोविली आहेत त्यातील एक (मसा. आ. ५, पृ. ५८६).

आपा यशवंत [का. अनु.] शाहीर. राहणारा कडेगावचा असावा असे त्याच्याच कवितेतील उल्लेखावरून वाटते. "गोष्ट सांगतों कैफाची। कवी आपा यशवंताची। मार पेंचा कविबांका ॥ कडेगांवकराचा डंका॥ लावी कलगीवरता ठेका ॥११॥" ह्याने *खडर्याच्या लढाईचा, पुण्याचा* आणि *हिंदुपद बादशाहीच्या समाप्तीचा* असे तीन पोवाडे रचले आहेत. *खडर्याच्या लढाईचा पोवाडा* सगनभाऊच्या जोरकस रचनेची आठवण करून देतो. उरलेले दोन पोवाडे मराठी राज्याच्या अस्तकालावरील आहेत.

रचना : अमु. – १. खडर्याच्या लढाईचा पोवाडा – दुसरा; ऐतिपो., खं. १; पुणे, १९२८; पृ. २३०–२३७. २. पुण्याचा पोवाडा; ऐतिपो., खं. ३; पृ. ६१–६२. ३. हिंदुपद बादशाहीच्या समाप्तीचा पोवाडा; ऐतिपो., खं. ३; पृ. ६५–६६; संपा. केळकर, य. न.; पुणे, १९६९. ४. दोन लावण्या – 'अंधारातील लावण्या'; पुणे, १९५६; पृ. २१९–२२०.

आपारंगात्मज – पहा **आपरंगात्मज.**

आबाकुमर [का. अनु.] महानुभाव आरतीकार.

रचना : मु. – चक्रधरांची आरती; मआ., पृ. २८६.

आबालाल [का. अनु.] मुसलमान कवी. रिवायतींची रचना (रा. चिं. ढेरे; मुमसंक., पुणे, १९६७; पृ. १७८).

आमण्णा [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

आराध्ये गोविंद [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – जगद्गुरुनागेश्वरस्तुति; भाइसंमं.

० आलमखान – पहा **अलमखान.**

आहिक्यबोध (स्वात्मबोध सिद्धदास) [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

ईश [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; संककासू., पृ. १०.

ईशसुत / ० ईशात्मज [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. १, २.

० ईशात्मज – पहा **ईशसुत.**

० उगाऊकर, जगन्नाथ बाळकृष्ण – पहा **जगन्नाथ बाळकृष्ण उगाऊकर.**

० उटके, गोविंदाचार्य – पहा **गोविंदाचार्य उटके.**

उत्तम पुरुष [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

उत्तमश्लोक / ० कृष्णदयार्णवशिष्य / ० कृष्णदयार्णवांकित [अंदाजे श. १६३१ / इ. स. १७०९ – समा. श. १७०८, चैत्र शु. ४ / २ एप्रिल १७८६] कवी. मूळ नाव माधवराव व्यापारी. ह्यांच्या पश्चात ह्यांचे वंशज मुनी हे उपनाव लावू लागले. सध्या तेच रूढ आहे. ह्यांचे जन्मग्राम बीड. व्यवसाय दुकानदारीचा. ह्यांच्या घराण्यात श्रीगोपाळ-कृष्णांची उपासना परंपरेने चालू होती. ह्यांना वयाच्या विसाव्या वर्षी श्रीकृष्णदयार्णवांचे प्रथम दर्शन झाले. त्यांजबरोबर हे पैठण येथे गेले. ह्या ठिकाणी श्रीकृष्णदयार्णवांनी ह्यांना श्रीगोपाळकृष्णांची उपासना विधिपूर्वक समंत्र देऊन ह्यांचे 'श्रीउत्तमश्लोकानुचर' असे नामाभिधान केले. (श्रीउत्तमश्लोक हे भगवान गोपालकृष्णाचे नाव *श्रीमद्भागवतात* अनेक ठिकाणी आले आहे.)

उत्तमश्लोकांची गुरुपरंपरा पुढीलप्रमाणे : आदिनारायण > ब्रह्मदेव > नारद > दत्तात्रेय > जनार्दन > एकनाथ > सच्चिदानंद > स्वानंद > गोविंद > श्रीकृष्णदयार्णव > उत्तमश्लोक. हा संप्रदाय आनंद संप्रदाय म्हणून ओळखला जातो.

उत्तमश्लोकांच्या घराण्यात श्रीकृष्णाच्या आराधनेबरोबरच श्रीएक-वीरा रेणुका हिचीही आराधना अनेक पिढ्यांपासून चालू होती. ती ह्यांची कुलदेवता. हिच्या दर्शनार्थ माहूरला जाताना वाटेत उंबरखेड (उमरखेड) येथील मुक्कामात आईनाथमहाराज नावाच्या योगी संन्याशाशी परिचय होऊन त्याची कृपा लाभण्याचा योग ह्यांस आला. आईनाथांनी ह्यांस उंबरखेड येथे मठ बांधून राहावे असे सांगितले, त्यावरून श. १६९५ / इ. स. १७७३ मध्ये ह्यांनी तेथे मठ बांधला. तत्पूर्वी ह्यांनी पैठण येथे आपले गुरू श्रीकृष्णदयार्णव ह्यांच्या नावाने एक भव्य मठ बांधला होता. हे तेथे काही दिवस व आपल्या पूर्वजांच्या बीडमधील घरी काही दिवस असे राहात असत. उंबरखेडास मठ बांधल्यावर आयुष्याच्या अखेरपर्यंत हे तेथेच राहिले. ह्यांनी विदर्भ व मराठवाडा ह्या भागात आपल्या संप्रदायाचा बहुत प्रचार केला व शिष्यशाखाही वाढविली. श. १७०८, चैत्र शुक्ल चतुर्थी ह्या दिवशी ह्यांची जीवनज्योती ब्रह्मज्योतीत विलीन झाली.

श्रीकृष्णदयार्णवांनी आपल्या वयाच्या ५४ व्या वर्षी जेव्हा *हरिवरदा* हा ग्रंथ रचावयास घेतला तेव्हा त्याच्या लेखनाचे काम उत्तम-श्लोकांकडे आले. गुरुमुखातून निघालेल्या बेचाळीस हजार ओव्या त्यांनी कागदावर लिहिल्या. हे लेखनाचे काम बारा वर्षे चालले होते. ह्या काळात गुरुशिष्यांची तीर्थयात्रा भारताच्या उत्तर-दक्षिण, पूर्व-पश्चिम भागांत चालू होती. *हरिवरदा* ग्रंथाची रचना चालू असता जी अनेक विषयांची चर्चा चाले तिचा फायदा उत्तमश्लोकांस सहजच उत्तम प्रकारे मिळाला. ह्यांना अध्यात्मविद्या गुरुमुखाने सुलभपणे प्राप्त झाली व ग्रंथलेखनामुळे काव्यरचनेचे कसबही अवगत झाले.

श. १६६२ / इ. स. १७४० मध्ये श्रीकृष्णदयार्णवांचे देहावसान झाले. त्यांनी रचावयास घेतलेल्या *हरिवरदा* ग्रंथाचे लेखन अपूर्ण राहिले. ८७ व्या अध्यायाच्या २३ व्या श्लोकापर्यंत त्यांजकडून व्याख्यान झाले. गुरूंनी अंतकाळी 'तूच तो आता पूर्ण कर' अशी ह्यांना आज्ञा केली होती; परंतु आपल्याकडून ग्रंथपूर्तीचे काम समर्थपणे होऊ शकेल असा ह्यांना विश्वास वाटत नव्हता. ग्रंथपूर्ती व्हावी असा ध्यास मात्र ह्यांच्या मनाला लागला होता. श्रीकृष्णदयार्णवांच्या निर्याणानंतर दोन महिन्यांनी एके रात्री श्रीकृष्णदयार्णव उत्तमश्लोकांच्या स्वप्नात आले व त्यांनी ह्यांस *हरिवरदे*ची शेषरचना हाती घेण्याचा आदेश दिला. उत्तमश्लोक सांगतात : "त्यावरि सगुणवियोगखेद । करुनि जाहलों मतिमंद । द्विमासांनंतर पुन्हा विशद । स्वप्नि अनुवाद हा केला ॥ मज संबोखूनि वहुता तरी । म्हणती असो तुज अंतरीं । प्रज्ञा स्फुरेल शंका न धरीं । ग्रंथ पुढारीं चालविणें ॥ ऐसी सद्गुरूची समर्थ आज्ञा । विशेष संमत सकळां सुज्ञां । एरव्हीं सामर्थ्य मज अल्पज्ञा । कंचे प्रज्ञारहितासी ॥" (*हरिवरदा*, अ. ८८, ३६–३८).

सद्गुरूंची आज्ञा प्रमाण मानून व त्यांजवर सर्व भार टाकून, उत्तमश्लोकांनी पुढील रचनेचे काम हाती घेतले व श. १६६६ मध्ये, गुरूंच्या चौथ्या पुण्यतिथीच्या दिवशी (मार्गशीर्ष शु. ५), पैठणात, विश्रांतिमठातील पादुकांजवळ बसून ते पूर्ण केले. ह्या ग्रंथातील श्रीकृष्णदयार्णवरचित भाग व उत्तमश्लोकरचित शेष भाग ह्यांची बेमालूम सांधेजोड झाली आहे. भाषा, विषयमांडणी, प्रतिपादन-पद्धती श्रीकृष्णदयार्णवांसारखीच. शिष्याने गुरूशी साधलेल्या एक-रूपतेचा येथे उत्तम प्रत्यय येतो.

*हरिवरदे*चे शेष अध्याय पूर्ण केल्यावर *प्रबोधसार*, *प्राकृत सप्तशती*, *दत्तजननोत्साहवर्णन* असे तीन ग्रंथ उत्तमश्लोकांनी रचले. त्यांपैकी पहिला ग्रंथ स्वतंत्र आहे; पण तो आज उपलब्ध नाही. दुसरा ग्रंथ हा संस्कृत भाषेतील *सप्तशती* ग्रंथावरील तेरा-अध्यायी टीका आहे. *दत्तजननोत्साहवर्णन* हे दत्तजन्माख्यानावरील विदग्ध व रसाळ असे प्रकरण आहे.

एकनाथांच्या शैलीची छाप त्यांच्यावर पुष्कळच आहे. *ज्ञानेश्वरी*-पेक्षा वामनपंडितांच्या *यथार्थदीपिके*सारख्या प्रतिपादनाकडे त्यांचा ओढा अधिक आहे. ते बहुधा मुळातील प्रत्येक पदास धरून अर्थ करतात; संस्कृत टीकाकारांप्रमाणे पदच्छेद करूनच अन्वयपूर्वक विवरण करताना दिसतात. अनेक ठिकाणी, विशेषतः *सप्तशतीत*, शब्दांची व्याकरणशास्त्राच्या दृष्टीने व्युत्पत्ती देतात व अर्थ स्पष्ट करतात. भाषा प्रौढ, संस्कृतप्रचुर, पंडिती थाटाची असून प्रतिपादनाचा ओघ संथ गतीने गंभीर आहे. ठिकठिकाणी अनेक रसांचा उत्कर्ष झालेला असून त्या त्या प्रसंगानुरूप अनेक उपमादृष्टांतादी अलंकारांचा उपयोग केलेला आहे (ग. अं. जोशी : उत्तमश्लोक : चरित्र आणि काव्यविवेचन).

रचना : मु. – १. प्राकृत सप्तशती (पद्यात्मक टीका – मूळ संस्कृत-वरून); ओ. सं. ५१९२; र. का. : श. १६९० / इ. स. १७३८; बडोदे; १९२४. २. श्रीदत्तजननोत्साहवर्णन; ओ. सं. १२६; मीनांजली, सप्टें.–नोव्हें. १९६५. **अमु.** – १. प्रबोधसार; र. का. १६८२; ९ अंश, ४३ पोथी पत्रे; ओ. सं. ३२१; (गं. ना. मुजुमदार यांचे संग्रही असल्याचे समजते). २. हरिवरदा (८७ व्या अध्यायाच्या २४ व्या श्लोकापासून ९० व्या अध्यायाच्या अखेरपर्यंतचे साडेतीन अध्याय पूर्ण केले). ३. अष्टके, कृष्ण-दयार्णवांची आरती व पदे.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : १. आजगांवकर, ज. र. : उत्तम-श्लोक; मकच., खं. ६; मुंबई, १९२४; पृ. १६३–८२. २. ढेरे, रा. चिं. : श्रीदत्तजननोत्साहवर्णन : थोडा परिचय; मीनांजली, सप्टें.–नोव्हें. १९६५; पृ. २१–३२. ३. जोशी, ग. अं.; उत्तमश्लोक (चरित्र आणि काव्यविवेचन); उंबरखेड, १९६६; ४. मुजुमदार, गं. ना.; उत्तमश्लोकविरचित प्रबोधसार; भाइसमंत्रै., व. १२, अं. ४, पृ. १५४–५७.

उत्तरनाथ [का. अनु.] आरतीकार.

रचना : मु. – विठ्ठलाची आरती; भाइसमंत्रै., व. १९, अं. ३; पृ. ९१–९२.

उदंडनाथ [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

उदासदास [का. अनु.] कवी.

रचना : मु. – 'महाबळभटचरित्र'; श्लो. सं. १८; अकलकामा., भा. २, मुंबई, १८९६; पृ. १११–११२.

उद्धव–१ / ० उद्धवस्वामी / ० शिवराम–१ [अंदाजे श. १५४९ / इ. स. १६२७ – समा. श. १६३२, फाल्गुन शु. १, बुधवार / इ. स. १७१०] रामदासी कवी. हे श्रीसमर्थांचे पहिले शिष्य होत. नाशिकजवळील दशकपंचक हे ह्यांचे मूळ गाव. उपनाव दशपुत्रे. आई उमाबाई व पिता सदाशिव. बालवयापासूनच उद्धव समर्थांच्या सहवासात राहिले. पुढे संप्रदायाची दीक्षा ह्यांनी समर्थांकडून घेतली. समर्थांचा ह्यांच्या-वर फार लोभ होता. गोदावरीच्या पूर्वेस टाकळी येथे असलेल्या श्रींच्या आद्यमठाचे आधिपत्य उद्धवांकडे होते. तसेच इंदुरबोधन (मनमाड-हैद्राबाद रस्त्यावरील हल्लीचे निजामाबाद) मठही स्थापना केल्या-नंतर समर्थांनी ह्यांच्याच ताब्यात दिला. ह्या दोनही मठांत ह्यांच्या परंपरा सापडतात. परंपरा ब्रह्मचाऱ्यांची आहे. इंदुरबोधन मठातील बाडात ह्यांच्या पुण्यतिथीसंबंधात एक श्लोक सापडतो तो असा : "बुधी पाडवा फाल्गुनी शुद्ध पक्षी। अरूणोदई भास्कराचेनि साक्षी। सके चेंद्रके त्यावरी वत्तिसासी। देहे पूर्ण हो स्वामिचा विक्रतीसी ॥" चेंद्रके म्हणजे चंद्राच्या सोळा कला. ह्यावरून ह्यांचा समाधिशक १६३२ (इ. स. १७१०) असा मानतात. ह्यांची मुख्य समाधी टाकळीस असून इंदुरबोधन मठात नित्यपूजेसाठी दुसरी समाधी बांधली आहे.

उद्धवांची उपलब्ध रचना ही प्रामुख्याने पदे, प्रकरणे अशी स्फुट स्वरूपाची आहे. शिवराम ह्या नावाने आपली बरीच कवने उद्धवांनी रचली आहेत. रामदासी मठांतून सापडलेल्या बाडांची माहिती देताना ह्यांची काही पदे व काही छोटी प्रकरणे शं. श्री. देव ह्यांनी छापली आहेत, त्यांमधून कवीची गुरूवरील निष्ठा, संप्रदायाच अभिमान आणि तरून जाण्याची तळमळ दिसून येते. समर्थांच्या माग उद्धवांना सांप्रदायिकांनी फार त्रास दिला त्याचे पडसादही त्यांच्य वाणीतून उमटलेले दिसतात.

उद्धवांची कविता मनाला चटका लावणारी आहे. उद्धवांची गुरु भक्ती अत्यंत उत्कट होती. स्वामींच्या चरणी विरघळून जावे असे त्यांना वाटे. समर्थांनीच आम्हांला घडविले असे ते सांगतात. ते म्हणतात : "आम्ही हि पाषाण श्रीनें कमावीलों। शिवराम जालों पावन चि ॥" (रासं., खं. १, पृ. ९२). ह्यांनी समर्थचरित्र लिहिल्याचे उल्लेख ग्रंथांतरी सापडतात. पण हा ग्रंथ अद्याप उपलब्ध नाही (मसा., आ. ५, पृ. ८८०).

रचना : अमु. – पदपदांतरे, प्रकरणे, श्लोक इत्यादी; सवामं. हस्त. सू., खं. १, २.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : देव, शं. श्री. : श्रीसमर्थशिष्य उद्धवस्वामी मठ इंदुरबोधन (लेखांक ३२), मठ टाकळी (लेखांक ३८) श्रीसांप्रविवि., खं. १; धुळे, १९१७; पृ. १८५–२००, २२८–२४[illegible]

उद्धव–२ [का. अनु.] रामदासी कवी. केज ह्या गावी ह्यांच मठ असून तेथेच, गावाचे ईशान्य बाजूस, ह्यांची समाधी आहे.

रचना : अमु. – तीन गोपीगीते अनुक्रमे ३५, २३, ९ कडवी सवामं. बाडांक ९३७ व ९४५.

उद्धव–३ [अंदाजे इ. स. चे १८ वे शतक, पूर्वार्ध] रामदासी कवी. गुरू : गिरिधर.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

उद्धव–४ [इ. स. १८ व्या शतकाचा पूर्वार्ध] ग्रंथकार. जातीने ब्राह्मण. तंजावरच्या शाहूमहाराजांचे आश्रित असून त्यांच्याच आज्ञेवरून ह्यांनी आपल्या *पक्षीसंजीवनी* ह्या ग्रंथाची रचना केली. *दौलतनामा* किंवा *बाजनामा* ह्या पशुपक्षीविद्याविषयक मूळ फारसी ग्रंथाचा हा मराठी तर्जुमा आहे. आरंभीच 'उद्धवाख्य द्विजें केली टीका' असे म्हणून त्याला *पक्षीसंजीवनी* हे नाव आपण दिले आहे असे ग्रंथकार सांगतो. ह्या ग्रंथाची पाठपोट फक्त चारच पृष्ठे उपलब्ध झाली असून अनुक्रमणिकेवरून त्याची पन्नास प्रकरणे असावीत असे दिसते. अध्यात्मा-खेरीज इतर विषयावरील रचना म्हणून ह्या ग्रंथास महत्त्व आहे.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : आचार्य, कृ. वि.; बाजनामा ऊर्फ पक्षी-संजीवनी; भाइसमंत्रै., व. १२, अं. ४; पृ. १८१.

उद्धव अवचित [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – शुकाख्यान; गो. का. चांदोरकर संग्रह, संककासू., पृ. १२.

उद्धवचिद्घन / ० उधोबाबा / ० उद्धव (चैतन्य) [अंदाजे इ. स. १६५३–१६९८] पदरचनाकार व संतचरित्रकार. उद्धवचिद्घन ह्या जोड-नावातील उद्धव हे कवीचे व चिद्घन हे त्यांच्या गुरूचे नाव आहे. ह्यांचे आडनाव कोकिळ. हे बीड जिल्ह्यातील धारूर गावचे राहणारे. हे तुकोबांच्या चैतन्य संप्रदायापैकी होते. ह्यांस श. १६११ / इ. स. १६८९ नंतर गुरुपदेश झाला (कवी माधवदासकृत *अलक्षनिधान* ग्रंथ, मसा., आ. ५, पृ. ४७७). ह्यांची गुरुपरंपरा अशी : श्रीदत्त > शिव-चैतन्य > गोपाळचैतन्य > आत्मारामचैतन्य > तुळशीचैतन्य > कृष्ण-चैतन्य > अद्वयचैतन्य > चिद्घनचैतन्य > उद्धवचैतन्य. आपल्या *अनुभवशतक* ह्या ग्रंथाचे शेवटी उद्धवचिद्घनांनी स्वतःच ही परंपरा स्पष्टपणे सांगितली आहे. नागेशांच्या शिष्यपरंपरेतही उद्धवचिद्घनांचा उल्लेख नेहमी केला जातो. ह्यांची समाधी मौजे धारूर येथे आहे.

उद्धवचिद्घनांनी साकी वृत्तात अनेक चरित्रे रचली आहेत. प्रत्येक चरित्राच्या आरंभी 'बरवीं संत-चरित्रें हो। पावन परम पवित्रें हो॥' असे ध्रुपद आढळते. ज्ञानेश्वर (र. का. : श. १६१५ / इ. स. १६९३), नागनाथ व त्यांचे शिष्य हेगरस, बहिरंभट, मृत्युंजय, गोराकुंभार इत्यादिकांची चरित्रे उद्धवचिद्घनांनी गायिली आहेत. ह्यांनी रचलेले *ज्ञानेश्वरचरित्र* ज्ञात वा उपलब्ध चरित्रांहून भिन्न अशी माहिती देत असल्यामुळे विशेष महत्त्वाचे आहे. ह्या चरित्रांच्या आधारे महिपतीने पुढे *भक्तविजय* ग्रंथ लिहिला. श्लोकबद्ध *अनुभवशतक*, सवाई वृत्तातील *गीतार्थमंजरी*, दिंडी वृत्तातील *शुकरंभासंवाद* ही प्रकरणे उद्धवचिद्घनांच्या नावावर सापडतात. संशोधनांती *ध्रुवाख्यान* [⇨ ३.] ह्यांनीच लिहिल्याचे सिद्ध झाले आहे. *श्रियाळ-आख्यान* व हिंदीत रचलेले *त्रिलोचनचरित्र* ह्या कवीच्या नावावर उपलब्ध आहेत. ना. ब. जोशी ह्यांना विजापुरात सापडलेल्या एका बाडात *काव्यसंग्रहात* मुद्रित न झालेली उद्धवचिद्घनांची पुढील कविता सापडली आहे : (१) अद्वैतबोध, (२) गुरुप्रशस्ति, (३) पदे, (४) बोधकलिका, (५) भिल्लीनाटक, (६) मंत्रमाला, (७) मोहिनी-विलास, (८) विवेकदर्पण, (९) शिवरात्रिव्रत, (१०) हरिदर्शन, (११) हरिश्चंद्राख्यान इ. ज्या *भक्तिसारामृत* ह्या ग्रंथामुळे उद्धवचिद्घन प्रसिद्ध आहेत तो मात्र उपलब्ध नाही.

गीतार्थमंजरी व *अनुभवशतक* ह्या रचना साध्या पण भक्तिरसपूर्ण आहेत. कवीचा रोख काव्यापेक्षा अर्थबोधाकडे जास्त आहे. *अनुभव-शतकात* गुरू, संत व भक्त यांचा महिमा जिव्हाळ्याने गायिला आहे. उद्धवचिद्घनांची पदे, निवेदनातील जिव्हाळा व गोडवा ह्यांमुळे परिणामतः सरस वाटतात. संतचरित्रकार म्हणून उद्धवचिद्घनांना मराठी वाङ्मयात गौरवाचे स्थान मिळाले आहे.

रचना : मु. –१ महाराष्ट्रकवी उद्धवचिद्घनकृत कवितासंग्रह : संपा. केळकर, ना. चिं.; मुंबई, १९०२; २. श्रीज्ञानदेवचरित्र; ग्रं. सं. ७९; मसंप., एप्रि. १९७२; पृ. १०५–११५; ३. सान्वय-सार्थ-सटीक श्रीमद्भगवद्गीता, उद्धवचिद्घनांच्या सवाया (पद्यमय अर्थ व श्लोकसूची); मुंबई, १९३०.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : १. आजगांवकर, ज. र. : उद्धवचिद्घन; मकच., खं. १; मुंबई, १९१४; पृ. ११२–१२६. २. ओक, दा. के.; दिंडी वृत्तातील ध्रुवाख्यानाचा खरा कर्ता उद्धवचिद्घन; प्रतिभा, १५ फेब्रु. १९३५; पृ. २१–२३. ३. जोशी, ना. ब.; 'उद्धवचिद्घनांची काही अप्रकाशित कविता'; साहित्य संशोधन मंजिरी; बेळगाव, १९७३; पृ. १६३–१६९. ४. पठाण, यू. म. : संतचरित्रकार उद्धवचिद्घन; नभामा., जुलै १९५२; पृ. ५०. ५. प्रियोळकर, अ. का. : ध्रुवाख्यानाचा खरा कर्ता उद्धवचिद्घन; (नवे) लोशि., जाने. १९३२; पृ. १०–२७. ६. वाबगांवकर, म. शं.; प्राचीन मराठीतील ज्ञानेश्वरांचे एक अज्ञात चरित्र; मसंप., एप्रि. १९७२; पृ. १९३–२१५.

० उद्धव (चैतन्य) – पहा **उद्धवचिद्घन.**

उद्धवदास [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; संककासू., पृ. १३. उद्धव मुल्हेरकरांच्या नावावरचा 'संतमाळ' ग्रंथ त्यांचा नसून तो ह्या उद्धवदासांचा आहे असे वि. ल. भावे म्हणतात (संककासू., पृ. १२४).

उद्धवनारायण [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – करुणापर पद; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

उद्धव (मुल्हेरकर) / ० शिबवा [अंदाजे शके १५४० / इ. स. १६१८ – श. १६०० / इ. स. १६७८] कवी. हे रामानुजसंप्रदायी व कृष्णो-पासक होते. पिता लक्ष्मण. माता भागीरथी. मूळ नाव शिबवा. मुल्हेर (जि. नाशिक) येथे ह्यांचे संस्थान आहे. गुरू : काशिराज. ही गुरुपरंपरा रामानंद > अनंताचार्य > कृष्णानंद > अग्रानंद > अमरानंद > गोवर्धनस्वामी > काशीराज > उद्धव अशी दिलेली आहे (संककासू., पृ. १८). ह्यांच्या नावावरील *संतमाळ* ग्रंथ उद्धवदासांचा म्हणून वि. ल. भावे ह्यांनी उल्लेखिला आहे (संककासू., पृ. १२४).

रचना : अमु. – १. उद्धवबोध; २. बोधरहस्य; ३. संतमाळ; ४. स्वरूपानुभव; ५. अभंग व पदपदांतरे (गो. का. चांदोरकर संग्रह); संककासू., पृ. ११.

उद्धवराजस्वामी [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

उद्धवलिंग [का. अनु.] वीरशैव कवी.

रचना : मु. – हरिहराची आरती; गंगाजळी; ढेरे, रा. चिं.; पुणे, १९७२; पृ. ८. **अमु.** – दोन अध्यात्मपर पदे., सवामं. बा. ७९३, १२५४. दोन आरत्या : शेंदुरवाडीच्या गणपतीवरील व भगवद्गीतेवरील; संककासू., पृ. १३.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : ढेरे, रा. चिं. : वीरशैव कवी उद्धवलिंग; प्रामनधा., कोल्हापूर, १९७२; पृ. ६१-६२.

उद्धवसुत [अंदाजे इ. स. १८ वे शतक, उत्तरार्ध] रामदासी कवी. हे वऱ्हाडातील सूर्जी अंजनगावचे राहणारे. गोत्र अगस्ती. ह्यांची वंशपरंपरा त्र्यंबक > मल्हारी > उद्धव अशी आहे. ह्यांचे वडील मल्हारपंत ह्यांस समर्थांचा अनुग्रह होता. पित्याचे समर्थ-प्रेम ह्यांच्यात उतरले. ह्यांची गुरुपरंपरा : रामदास > माधव > केशव > उद्धव अशी आहे. स्वतःस हे उद्धवसुत का म्हणवून घेतात ते मात्र समजत नाही. ह्यांनी ओवीबद्ध *समर्थचरित्र* लिहिले आहे. ते श. १६९६ / इ. स.

१७७४ पूर्वीचे असावे असे अनुमान शं. श्री. देव करतात (सवामं., बा. १६५७). ह्याच्या शेवटच्या दोन अध्यायांत ह्यांनी आपले थोडेसे आत्मचरित्र दिले आहे. ह्याशिवाय उद्धवाची काही पदे व आरत्या अशी रचना आहे (मसा., आ. ५, पृ. ९४२).

रचना : मु. – १. श्रीसमर्थ रामदासस्वामींचें चरित्र; अ. ५१; र. का. : अंदाजे श. १६९६; मुंबई, १८९१; २. संतमालिका; महाराष्ट्र कवी, व. १, अं. ४; पृ. १२–१३. **अमु.** – आरत्या, पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. १, २.

० उद्धवस्वामी – पहा **उद्धव–१.**

० उद्बोध [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. १, २.

उद्बोधनाथ [? – समा. श. १६०९, वैशाख व. ९ / इ. स. १६८७] कवी. ह्यांचे संपूर्ण नाव उद्धव मल्हारी ठिपसे. यजुर्वेदी वाजसेनीयशाखी ब्राह्मण. मूळ गाव राशीन. ह्यांचे गुरू गुप्तनाथ. गुप्तनाथ ऊर्फ गंगाबाई ह्यांच्या प्रासादिक वाणीने उद्धवांस उपरती झाली व ते गुप्तनाथां-समवेत काशीयात्रेस गेले. वाटेत गंगाबाईंना गैबीनाथ ह्या नाथपंथी सत्पुरुषाने उपदेशदीक्षा दिली व त्यांचे नाव गुप्तनाथ ठेवले. ह्याच गुप्तनाथांनी नंतर आपल्याबरोबर आलेल्या उद्धव नाइकांस 'मंत्रोपदेश' देऊन त्यांचे नाव उद्बोध असे ठेवले. उद्बोधनाथांची गुरुपरंपरा : गैबीनाथ > गुप्तनाथ (गंगाबाई) > उद्बोधनाथ. ह्यांचे शिष्य केसरीनाथ व शिवदिननाथ. केसरीनाथांनंतर परंपरेच्या दोन शाखा झाल्या. त्यांपैकी एक राशीन येथे राहिली तर दुसरी पैठण येथे वाढली. उद्बोधनाथांची समाधी राशीन, जिल्हा अहमदनगर येथे गुप्तनाथांच्या समाधीजवळच आहे.

ह्यांची अभंग, पदे अशी रचना आहे. योगमार्गावरील बरीच पदे ह्यांनी रचली आहेत. त्यांपैकी 'का मज लखलख दिसते' हे तात्त्विक पद प्रसिद्ध असून ह्यात आपल्या गुरूचा 'गुप्तगंगा' असा उल्लेख हे करतात (मसा., आ. ५, पृ. ४४९). कवीचा *ज्ञानेश्वरचरित्रा*वरील १० चरणांचा शिवदिनकेसरींच्या पैठण येथील मठात सापडलेला एक अभंग गो. का. चांदोरकर ह्यांनी प्रसिद्ध केला आहे (भाइसंमंइति., श. १८३४, पृ. २५). ह्यांचे काही अभंग *महाराष्ट्र कवी* व *सुबोध-पत्रिका* ह्यांमधून मुद्रित झाले आहेत. काही पदरचना समर्थ-वाग्देवतामंदिर हस्तलिखित संग्रहात उपलब्ध.

उधव खेडकर [अंदाजे श. १६२६ / इ. स. १७०४] कवी.

रचना : अमु. – एकादशीमाहात्म्य; अपूर्ण; ओ. सं. २५७; र. का. : श. १६२६; सवामं. हस्त. सू., खं. २.

उधो [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

उधोदास [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. -- पदपदांतरे; सवामं. हस्त सू., खं. २.

० उधोबावा – पहा **उद्धवचिद्धन.**

उधो शाम [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. १.

उमा [का. अनु.] आरतीकार.

रचना : मु. – अंबादेवीच्या बोडणाची आरती; मआ., पृ. ३२८.

उमाइसा / ० उमांबा / ० उमै [इ. स. चे १६ वे शतक, उत्तरार्ध] महानुभाव कवयित्री. नागदेवाचार्यांची विधवा बहीण. हिच्या नावावर एक चौपदी मोडते. ही चौपदी हिने पैठणास गायिली होती. ती हिंदी-मिश्रित गुजराती भाषेतील आहे (ममवा., आ. २, पृ. १–२).

उमाजी आबा खोलकुटे [इ. स. चे १९ वे शतक, पूर्वार्ध] कवी. हे नागपूर प्रांतातील धापेवाडा येथे राहणारे भक्तकवी होते (मसा., आ. ५, पृ. १००१).

० उमांबा – पहा **उमाइसा.**

उमारमावल्लभदास [का. अनु.] कवी.

रचना : अमु. – उमारमासंवाद; ओव्या; तंसम. हस्त. यादी, क्र. ३.

उमेशानंदन [का. अनु.] पदकार.

रचना : अमु. – पदपदांतरे; सवामं. हस्त. सू., खं. १.

० उमै – पहा **उमाइसा.**

एकनाथ–१ (पैठणकर) / **० एकाजनार्दन–१** [अंदाजे श. १४५४ / इ. स. १५३२ – समा. श. १५२१, फाल्गुन व. ६ / इ. स. १५९९] संतकवी; भागवत धर्माचे विशेषतः वारकरी संप्रदायाचे आचार्य. एकनाथ हे आपल्या साहित्यात स्वतःचा 'एका जनार्दन' असा वारंवार किंवा 'एका' असाही निर्देश करतात. देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण; गोत्र विश्वामित्र; सूत्र आश्वलायन; कुलदेवता एकवीरा.

एकनाथांचा जन्म पैठण येथे झाला. त्यांची जन्मतिथी ज्ञात नाही. जन्मवर्ष श. १४५४ (इ. स. १५३२) मानतात. एक-नाथांनी स्वतःसंबंधी जी अत्यल्प माहिती दिली आहे, ती अशी : हरिभक्तीने धन्य झालेल्या वंशात मी जन्मलो. जनार्दनाला म्हणजे कृष्णाला प्रिय असा हा माझा वंश पितामहाचा पिता भानुदास ह्यापासून सुरू होतो (*श्रीशुकाष्टक*); म्हणजे हा ह्या वंशातील पहिला भगवद्भक्त पुरुष होय. सूर्याची म्हणजेच भानूची उपासना भानुदासांनी बाळपणीच केली; मान-अभिमान जिंकला; भगवंतांनी पावन केले; एका रात्री श्री विठ्ठलमूर्ती जगज्ज्योती, कानी कुंडल असलेली पाहिली; म्हणजे साक्षात्कार झाला. भानुदासाला सुलक्षणी सुत चक्रपाणीनामक झाला. चक्रपाणीला पुत्र झाला; स्वतःचे उपास्य जो सूर्य तेच त्याचे नाव ठेवून भानुदासांनी देह ठेवला. सूर्यप्रेमध्येच रुक्मिणी, साक्षात रखुमाई मला प्रसवली. माझ्या भाग्याची लीला धन्य आहे, कारण वैष्णव कुळात मी जन्मलो. ग्रंथारंभी म्हणजे *भागवता*च्या उपोद्घातात अशा रीतीने पूर्वजांना नाथांनी वंदिले आहे. सूर्य किंवा सूर्यनारायण, नाथांचे जनक, ह्यांचा जन्म शके १४३५ च्या सुमारास झाला असावा, असे ल. रा. पांगारकर ह्यांनी म्हटले आहे. स्वतःचा जन्म मूळ नक्षत्रा-वर झाला व माझे मायबाप बालपणीच निवर्तले, त्यामुळे आजे चक्रपाणी ह्यांच्यावर पालनपोषणाचा भार पडला, असे एका अभंगात नाथ म्हणतात. एकनाथांची आई पहिल्या वर्षी आणि वडील तिसऱ्या वर्षी निवर्तले, असे चरित्रकार सांगतात. नाथांचे वडील सूर्यपंडित हेच दलपती नामक धर्मशास्त्रज्ञाचे गुरू असावे असे अनुमान डॉ. पां. वा. काणे ह्यांनी केले आहे. हे अनुमान काहींना मान्य नाही. *नृसिंहप्रसाद* (इ. स. १४९०–१५१२) हा धर्मशास्त्रा-वरील महानिबंध दलपतीने लिहिला आहे. दलपती हा देवगिरीच्या यवनाधिपतीचा मोठा अधिकारी होता व त्याने ह्या ग्रंथात सूर्यपंडित ह्या गुरूचा आदराने निर्देश केला आहे.

एकनाथ प्रथम अक्षरलेखन, वाचन, गणित, संस्कृत, मराठी व फारसी शिकले. सातव्या वर्षी त्यांचे उपनयन झाले. एकनाथ बारा वर्षांचे झाले तेव्हा त्यांचे आजोबा चक्रपाणी ह्यांनी वृद्धापकाळा-मुळे देहाचा भरवसा वाटेनासा झाल्यामुळे देवगिरी गडावरील पंडित व संत जनार्दनस्वामी ह्यांच्याकडे नाथांना अध्ययनार्थ व अनुग्रहार्थ पाठविले. जनार्दनस्वामी हे तत्कालीन यवन पात-शाहाचे एक मुख्याधिकारी होते. एकनाथांची व जनार्दनस्वामींची भेट श. १४६७, फाल्गुन वद्य ६ रोजी रविवारी सुप्रभाती देवगिरी येथे झाली. *भक्तलीलामृत*कार महिपती थोडी निराळी हकीकत सांगतात : सद्गुरुभेटीची आर्तता उत्पन्न होऊन सद्गुरूंच्या भेटीचा त्यांना ध्यास लागला; 'श्रीदत्ताचे दर्शन व अनुग्रह झालेल्या जनार्दनस्वामींस भेट', अशी अशरीरिणी वाणी ऐकू आली; म्हणून